

अचिंतसत्तिजुत्ता हि ते भगवंतो परमकल्लाणा परमकल्लाणहेऊ सत्ताणं।।

श्रुतसंविभाग – २०

February, 2021

भेडा, २०७७

वसंतपंचमी

जह दीवा दीवसयं पइप्पए सो य दिप्पए दीवो...

प्रकाशक

अभ्युदय शिक्षाविधि – भावनगर

શ્રુતસંવિભાગ : એક જલભરી કોસ

આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રસાગરસૂરિજી મ.

જિજ્ઞાસાના સ્વામિવાત્સલ્યનું એક મશહૂર સરનામું એટલે શ્રુતસંવિભાગ નો સમૃદ્ધ અંક. કેટલા બધા બુભુક્ષુઓ આ સ્વામિવાત્સલ્યની પંગતમાં સુસ્વાદુ - મનોહર વાનગીઓ આરોગી તૃપ્તિના ઓડકાર માનતા હશે!

જો કે આ સ્વામિવાત્સલ્ય થોડું અનોખું છે. વ્યવહારમાં થતા સ્વામિવાત્સલ્યમાં રસોઈ બનાવનાર રસોઈયા થોડા હોય છે અને પીરસનીયા વધારે હોય છે. જ્યારે આ સ્વામિવાત્સલ્યમાં રસોઈયા ઘણા અને પીરસનીયો સંપાદક એક જ છે.

અંકના એક જ ભાણમાં કેટલી મોટી સંખ્યામાં અને કેવી ચિંતન-ભરપૂર વાનગીઓ આવે છે.

શ્રુતસંવિભાગ એટલે એક નવી જ પરિકલ્પનાનું નજરાણું.

જેમ જૂના જમાનામાં થતા સ્વામિવાત્સલ્યમાં કેટલી સીમિત વાનગીઓ રહેતી અને આજે થતા સ્વામિવાત્સલ્યમાં? એ જ રીતે અત્યાર સુધી પ્રકાશિત સાહિત્યમાં બહુ સીમિત વિષયો રહેતા, પરંતુ આ શ્રુતસંવિભાગ માં તો કેટલા બધા વિષયોની કેટલી બધી વાનગીઓ નજરે ચઢે!

શ્રુતના કોઈપણ રસીયાની નજરે આ ભાણું ચઢે, એટલે લાળ ટપક્યા વિના ન જ રહે!

જ્યારથી શ્રુતસંવિભાગ નું જન્મ-કલ્યાણક થયું, ત્યારથી એના અંકોનાં નવનવાં સ્વરૂપો માણવા એક પ્યાસ જાગે, આતુરતાની અલખ જાગે અને મળે ત્યારે આંખો એના પ્રત્યેક પાનાને ચૂમવા મજબૂર બની જાય.

શ્રુતસંવિભાગ ના ગગનમાં સ્વાધ્યાયની રંગબેરંગી પતંગો ચઢાવવાનો અને જોવાનો આનંદ આવે છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

પરમાત્માએ બતાવેલા સ્વાધ્યાયના માહાત્મ્યને આવાં માધ્યમો પ્રકાશમાં આણતાં હોય છે. એનાથી સ્વાધ્યાયની સાધના સુદૃઢ બનતી હોય છે. અને એ જરૂરી પણ છે ને! કેમ કે, સ્વાધ્યાય જ તો જિનશાસનનો પ્રાણવાયુ છે. સ્વાધ્યાય થી કેટલા બધા લાભ શ્રીપંચવસ્તુક આદિ ગ્રંથોમાં બતાવ્યા છે!

• તપથી જે કાર્ય થાય છે તે નિર્જરાનું કાર્ય સ્વાધ્યાયથી વિશેષ થાય છે. માટે સ્વાધ્યાયને શ્રેષ્ઠ તપ પણ કહ્યો છે.

• જિનશાસનની કોઈપણ આરાધના શાસ્ત્રાનુસારી, ગુર્વાજ્ઞાધીન કે નિરતિચાર તો જ બની શકે, જો આરાધક પાસે વૈરાગ્યનું બળ સબળ હોય. એને સિદ્ધ કરવાનું કામ કરે છે સ્વાધ્યાય.

• જેટલો સમય આત્મા સ્વાધ્યાયમાં ગાળે છે, તેટલો સમય કર્મનો સંવર થાય છે, અને સંવર મોક્ષનું અનન્ય કારણ છે.

• મન ક્યારેય નવરું નથી રહી શકતું. એને જો સ્વાધ્યાયમાં વ્યસ્ત નહિ રાખો, તો અનાદિકાળના સંસ્કારવશ જાત-જાતના દુર્વિચારો, સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં ભમવા લાગશે. એનાથી ભવનું ભ્રમણ વધી જશે.

• સ્વાધ્યાય એ એક એવી નીક છે, જેનાથી વિધિ, ક્રિયા, ભાવ, તત્ત્વ, જિનાજ્ઞા પ્રત્યે બહુમાન, ગુરુપારતન્ત્ર્ય આદિના છોડવા સ્વયં પાંગરવા લાગે છે. સંયમજીવનનો બગીચો સૌંદર્યથી લહેરાય છે અને સુવાસથી મહેંકાય છે.

• સ્વાધ્યાય વિવેક-ચક્ષુનું પ્રદાન કરે છે. એનાથી હેય-ઉપાદેય વચ્ચેની રેખા સુસ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

• સ્વાધ્યાયની રુચિ જીવનને કંટાળાથી દૂર રાખે છે અને સતત પ્રસન્નતાથી જીવનને મહોરી રાખે છે.

• સ્વાધ્યાય એ એક એવો દીવો છે, જે સ્વયં પ્રકાશે છે અને બીજાને પણ પ્રકાશિત કરે છે. પોતે ભણે છે અને બીજાને પણ ભણાવે છે. એ શ્રુતના પ્રવાહને સતત પ્રવાહિત રાખે છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

આ અને આનાથી પણ વધુ - વિશેષ લાભ સ્વાધ્યાયથી સંપન્ન થાય છે.

જેમ જૂના જમાનામાં ચામડાની મશકની કોસ ચાલતી હતી. એ કૂવાની અંદર નીચે જઈ પાણીને ભરી ઉપર આવે, પછી પાણી ઠાલવે. એ પાણી નીકમાં જાય અને આખા ખેતરને સીંચે. એ નીકનું પાણી સૂકાઈ જાય એ પહેલાં વળી કોસ કૂવામાં જઈ ઉપર આવી પાણી ઠાલવે અને નીકને પાણીથી સતત તરબતર રાખે, જેથી સિંચનનું કામ અવિરામ થતું રહે. એ રીતે શ્રુતસંવિભાગ ના અંકનું મંથન પૂરું થવાની આણી પર આવે, ત્યાં સુધીમાં તો બીજો અંક આવી જાય અને મંથનની મજાને અકબંધ બનાવી રાખે.

શ્રુતસંવિભાગ ની આ પરિકલ્પનાને ખૂબ જ ધન્યવાદ.

* * *

જૈન શાસનના વરિષ્ઠ આચાર્યોમાંના એક પૂ. આ. શ્રીઅશોકસાગરસૂરીશ્વરજી મ. જેમના વડિલ-બંધુ અને ગુરુ છે અને પૂજ્યપાદ પંન્યાસપ્રવર શ્રીઅભયસાગરજી મ. જેમના વિદ્યાગુરુ તથા દાદાગુરુ છે તેવા આ. શ્રીહેમચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સમગ્ર જૈન શાસનમાં ઉચ્ચ કોટિના પ્રભાવક આચાર્ય તરીકે સુપ્રતિષ્ઠિત છે. પોતાના સંસારી પક્ષે વડીલ ભાઈ અને ગુરુભાઈ પૂ. આ. શ્રીજિનચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સાથે મળીને તેઓશ્રીએ શાસનપ્રભાવનાનાં અનુમોદનીય કાર્યો કર્યા છે. જરૂરી શબ્દવૈભવ, તર્કબદ્ધ રજુઆત, સચોટ ઉદાહરણો અને વિષયને પ્રતિબદ્ધ રહીને બોલવાની કુશળતા પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની પ્રાવચનિક વિશેષતા છે. પૂજ્ય પંન્યાસ દાદાગુરુદેવની નવકાર-ભક્તિનો વારસો તેઓશ્રીએ બરાબર સાચવ્યો છે. સ્વયં કરોડો નવકારનો જાપ કર્યો છે અને હજારો શ્રદ્ધાળુઓને આ મહામંત્રના જાપના રસ્તે વાળી તેમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરાવી છે. પૂજ્યશ્રીની સ્થાપત્યકલાની સૂઝનાં પ્રતીકસમાં શ્રીઅયોધ્યાપુરમ્ અને શ્રીસુમેરુ નવકાર તીર્થો પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી જૈન શાસનને મળેલી અદ્ભુત ભેટ છે. જૈન શાસનની પ્રભાવનાનાં અનેકાનેક કાર્યો તેઓશ્રીની નિશ્રામાં સતત યોજાતાં રહે છે. સુવિહિત અને આરાધક એવા ૫૦ કરતાં પણ વધુ શ્રમાણોના તેઓશ્રી શિરછત્ર છે. પ્રસ્તુત અંક માટે માત્ર એક વખતની મૌખિક વિનંતિથી તેઓશ્રીએ આ લેખ પાઠવ્યો છે. લેખમાં તેઓશ્રીની શ્રુતસંવિભાગ માટેની ભાવનાનાં સુપેરે દર્શન થાય છે. આચાર્યશ્રીની નિરભિમાનિતા અને ગુણુપક્ષપાતિતાને વંદન સહ... - ત્રૈ.

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

અનુક્રમ

<u>ક્રમાંક</u>	<u>લેખ</u>	<u>પૃષ્ઠ</u>
	<u>દ્રવ્યાનુયોગ</u>	
337	‘સ્યાદ્ ઘટોઽસ્ત્યેવ’ इत्यत्र अस्तित्वस्य अर्थः	1
338	‘જુગવં નત્થિ દો ઉવઓગા’ इत्यत्र एका स्पष्टता	15
339	‘લઙ્ઘનસ્યૈવે’ति दृष्टान्तस्य निरसनत्रयम्	22
340	નિશ્ચિત – અનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન	31
341	અસુરકુમાર દેવોનું ગતિસામર્થ્ય	33
	<u>ચરણકરણાનુયોગ</u>	
342	સમવસરણ-ગમ્યતા	36
343	ચોથું દ્વાદશાવર્ત વંદન	45
344	કાયોત્સર્ગના દોષોમાં મતાંતરો	46
	<u>ગણિતાનુયોગ</u>	
345	મરુદેવા માતાને ઉચ્ચગોત્રનો બંધ કેવી રીતે?	47
346	યુગલિકોનાં આયુષ્ય અંગે એક પ્રાયઃ અજ્ઞાણી વાત	49
	<u>ધર્મકથાનુયોગ</u>	
347	તીર્થંકરોનું વર્ષાદાન નિયતપરિમાણવાળું હોય?	51
348	સ્વયંસંબુદ્ધ તીર્થંકરોનાં વૈરાગ્યનિમિત્તો!	57
349	વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની મહારાણી પદ્માવતીની બે વાર પ્રવ્રજ્યા	59
350	શ્રીભક્તામરની રચના વખતે માત્ર શ્રીમાનતુંગસૂરિ મ.ની બેડીઓ તૂટી હતી?	60
351	નાગરાજ ધરણેન્દ્ર દ્વારા પ્રભુ આદિનાથના રૂપની વિકુર્વાણા	60

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

352	પ્રભુ વીરે ચંડકૌશિક સર્પને આપેલો ઉપદેશ	61
353	બ્રાહ્મી-સુંદરી બાલબ્રહ્મચારિણી!	62
354	ચમરેન્દ્ર-ઈશાનેન્દ્ર દ્વારા નાટકની રજુઆત	66
355	પરમાત્માના નામકરણ અંગે એક વાત	67
	સંશોધન	
356	પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકમાં સૂત્રસંખ્યા	69
357	શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિઓની નોંધ	75
358	જ્ઞાપ્તિ-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	77
359	વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ અંગે એક વિચારણીય વાત	83
	હ્રદમત્ર ચિન્ત્યમ્	
360	શિલ્પીના દોહલાઓનું સંપૂર્ણ	88
	પ્રકીર્ણ	
361	શ્રીભગવતીસૂત્રની કેટલીક જાણવા જેવી વાતો	96
362	શ્રાવકોને કઈ તિથિ શેની આરાધના માટે?	97
363	સિદ્ધ ભગવંતોના આઠ ગુણ કે ચાર ગુણ અને ચાર પર્યાય?	97
	શુદ્ધિપત્રક	98
	જિજ્ઞાસા	
141	વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ કોટિનો અર્થ?	99
142	ધવલશ્રેષ્ઠીનો શ્રીપાલ સાથે પૂર્વભવમાં કયો સંબંધ?	99
143	તયો: ... વૃત્તિરે ની સંગતિ	100
144	ઋતામુદસ્યમૌસુ વા માં ઔ વિધાન કરવા પાછળ ગ્રન્થકારનો આશય?	101
145	પ્રાકૃતમાં પ્રથમા એકવચનના સિ પ્રત્યયનો કયા સૂત્રથી લોપ?	101

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

146	દેવોને પાંચે નિદ્રાઓનો ઉદય કઈ રીતે?	101
	સમાધાન	
@ 140	ત્રસનાડીની બહાર ત્રસ જીવોનું ગમનાગમન કેમ નહીં?	102
@ 130	ઉપસર્ગ પછી પરમાત્માનું શરીર	103
@ 100	સમવસરણમાં દેશનાશ્રવાણ કરવા જલચર જીવો	104
@ 122	શ્રીજંબૂસ્વામીના મોક્ષગમન પછી વિચ્છિન્ન થયેલી વસ્તુ	107
@ 138	પ્રત્યેકબુદ્ધોએ રચેલો ગ્રંથ સૂત્ર ગણાય?	109
@ 101	શાશ્વત પદાર્થો સચિત્ત હોય કે અચિત્ત?	111
@ 116	શ્વાસોરુદ્ધ્વાસ સચિત્ત કે અચિત્ત?	112
@ 117	પૃથક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટથી ૮ ની સંખ્યા જ આપી દે તો શું વાંધો?	113
@ 118	વાદળ સચિત્ત કે અચિત્ત?	114
@ 120	ગોબરગેસ વગેરે ગેસો સચિત્ત કે અચિત્ત?	116
	પત્રચર્યા	
174	❧ ∑ 267 (17.25) સમવસરણસ્તવ અંતર્ગત કેટલાંક...	118
175	❧ ∑ 221 (15.24) પ્રભુવીરના ભવો અંગે કેટલાક મત	127
176	❧ @ ? 86 (17.70)	129
177	❧ ∑ 234 (16.19) દેશાવકાશિક વ્રત અંગે થોડોક...	130
178	❧ ∑ 309 (19.6) વૈક્રિય વિકુર્વણા	131
179	❧ ∑ 255 (16.52) ધર્મસંગ્રહગ્રંથની કેટલીક વાતો...	137
	શ્રુતશુદ્ધિ	
≠ 35	શ્રીશાલિભદ્રમહાકાવ્યમ્ (સટીકમ્)	139

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

# 36	શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાર: (પ્રત)	147
# 37	અનુયોગદ્વારસૂત્રમ્ – ભાગ: – ૧-૨	164
# 38	શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમ્	169
# 39	શ્રીપ્રમાણનયતત્ત્વાલોક:	171
# 40	ઉત્તરજ્ઞયણાણિ – ભાગ – ૨	173
	<u>દાર્શનિક ચિંતન</u>	
364	વ્યધિકરણધર્માવચ્છિન્નનુયોગિતાક: અભાવ:	189
365	અનેકાન્તવાદે સમ્મતં વ્યાસે: સ્વરૂપમ્	193
366	પ્રમાણસંખ્યા-વિપ્રતિપત્તિ	206
	<u>શ્રુતસાહાય્યમ્</u>	
367	અપવાદપદે થનારી વિરાધનાથી જન્ય નિર્જરા	213
	<u>સાંપ્રત ચિંતન</u>	
368	આપણામાંથી કો'ક તો જાગે...	226
	<u>અમે વાંચ્યું, તમે પણ વાંચશો?</u>	
▲ 10	જ્ઞાનાંજલિ	234
▲ 11	જૈન આગમ સાહિત્ય	239
	વિહંગમદૃશ્યમ્ – ૧૯	245
	શ્રુતવધામણાં	254
	વિશેષ પ્રતિસ્પંદ	257

* * *

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

શ્રુતસંવિભાગ પરિવારના આ અંકના લેખકો* (અકારાદિ-ક્રમે)

લેખક મુનિ	સમુદાય / શાખા	લેખ વગેરે
આચાર્ય શ્રીભાગ્યેશવિજયસૂરિજી	શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી	Σ 355
આચાર્ય શ્રીમુક્તિ-મુનિયન્દ્રસૂરિજી	શ્રીકલાપૂર્ણસૂરિજી	≠ 35, વિહંગમદૃશ્યમ્
આચાર્ય શ્રીરત્નસંચયસૂરિજી	શ્રીરાજ્યન્દ્રસૂરિજી	Σ 357
આચાર્ય શ્રીશ્રમાણ્યન્દ્રસૂરિજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 368
પં. શ્રીકલ્યાણકીર્તિવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	≠ 40
મુનિ શ્રીઅર્હયન્દ્રસાગરજી	શ્રીસાગરજી મહારાજ	Σ 352, 353
મુનિ શ્રીઆત્મકીર્તિવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 348
મુનિ શ્રીકલ્પસૂત્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	@ 140
મુનિ શ્રીકુમુદ્યન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	≠ 36
મુનિ શ્રીકૃતનિશ્ચયવિજયજી	ડહેલાવાળા	☒ 174
મુનિ શ્રીગોયમચન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	≠ 37
મુનિ શ્રીજયઘોષવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 358 @ 122
મુનિ શ્રીતીર્થનિલકવિજયજી	શ્રીકલાપૂર્ણસૂરિજી	Σ 362
મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	☒ 177 ≠ 40 ▲ 10
મુનિ શ્રીત્રૈલોક્યમંડનવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 337, 338, 339, 342, 346, 347, 356, 359, 360, 364, 365, 367
મુનિ શ્રીનિર્ગ્નથચન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 363 ☒ 174, 175
મુનિ શ્રીપ્રેમહંસવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	@ 101, 116, 117, 118, 120
મુનિ શ્રીમલયગિરિવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	@ 101, 116, 117, 118, 120

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

મુનિ શ્રીમુક્તિમંડનવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	@ 118 ▲ 11
મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 341, 345, 354
મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી	શ્રીરાજેંદ્રસૂરિજી	@ 100, 138 ☒ 178
મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 349, 350, 351, 363 ☒ 176,
મુનિ શ્રીશ્રમણોદયવિજયજી	ડહેલાવાળા	@ 140
મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 340, 343, 344 ☒ 179
મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 366
મુનિ શ્રીહેમલ્લર્પવિજયજી ગણિ	શ્રીનીતિસૂરિજી	Σ 361 @ 130

* જિજ્ઞાસા અને પ્રતિભાવ વિભાગને આમાં સમાવ્યા નથી.

* શ્રુતસંવિભાગમાં પ્રગટ થતી સામગ્રી વિચારણાત્મક સમજવી, નિર્ણયરૂપ નહીં.

* સંપાદન : મુનિ ત્રૈલોક્યમંડનવિજય (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

* સંપર્ક : c/o ભાવેશ એમ. દોશી, ૭૦૧, સુયોગસ ગોદાવરી કૃપા, વી. પી. કોસ રોડ, મુલુંડ (વે.), મુંબઈ ૪૦૦૦૮૦ મો. ૯૨૨૪૧ ૦૩૨૯૯ Email – shrutasamvibhaga@gmail.com મો. ૯૯૦૯૦ ૯૯૧૬૧ (વિહારમાં)

સંવાદ

મુનિ ત્રૈલોક્યમંડનવિજય

તત્ર શ્રુતસાધનાનિરત ગુણગુણાલંકૃત પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી / ઉપાધ્યાયશ્રી / પંન્યાસશ્રી / ગણિવર્યશ્રી / મુનિપ્રવરશ્રી,

સાદર વંદના-અનુવંદના. આપશ્રીની સંયમયાત્રા સુખરૂપ પ્રવર્તમાન હશે.

વિશેષ નિવેદન કરવાનું કે શ્રુતસંવિભાગ માં પ્રકાશિત સામગ્રી અધ્યયન-અધ્યાપન તથા સંશોધન વગેરેમાં ખૂબ જ ઉપયોગી હોવાથી તેનું વ્યવસ્થિત સંકલન થાય તેવી સૂચના ઘણા વખતથી પૂજ્યપુરુષો તરફથી તેમજ મિત્ર મુનિવરો તરફથી આવી રહી છે. આ માટેનો પ્રેમાગ્રહ એટલો બધો છે કે હવે એને ટાળવાનું અશક્ય લાગે છે. તેથી આ અંક પછી શ્રુતસંવિભાગ - ૨૧ (અક્ષયતૃતીયા, ૨૦૭૭) સ્થાને ૧ - ૨૦ અંકોનું સંકલન પ્રકાશિત થશે. આ કાર્યની પ્રાથમિક રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે વિચારી છે -

1. સંકલન સર્વગ્રાહી નહીં, પરંતુ સારગ્રાહી હશે. અર્થાત્ આ સંકલન-ગ્રંથ અધ્યયન-અધ્યાપનનો પણ વિષય બની શકે તેવી ભાવના છે. આ એક ચિરસ્થાયી વિદ્યાકાર્ય હશે અને એ જ રીતે એની પ્રસ્તુતિ પણ થવી જોઈશે. એટલે જે વિભાગો એ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નથી જણાતા, જેમ કે - અહો સારલ્યમ્, શ્રુતશુદ્ધિ, શ્રુતવધામણાં, વિશેષ પ્રતિરૂપંદ, સંવાદ, ટાઈટલ પરનું મેટર વગેરે. તેને આ સંકલનમાં સ્થાન નહીં આપવામાં આવે. (શ્રુતશુદ્ધિનું અલગથી પ્રકાશન થાય તો સારું એવી અમુક મિત્રોની સૂચના છે, તે પણ શક્ય હશે તો કરવામાં આવશે.)
2. શ્રુતસંવિભાગ સર્વસમાવેશક અને સર્વરોચક બને તે હેતુથી તુલનાત્મક, વિચારણાત્મક કે સંશોધનાત્મક ન હોય તેવા પ્રાથમિક કક્ષાના લેખો પણ થોડાક પ્રમાણમાં એમાં આપવામાં આવે છે. કેટલાક લેખો અપૂરતી માહિતી પણ ધરાવતા હોય છે તો કેટલાક લેખો ખોટી હકીકતો પણ રજૂ કરતા હોય છે તેવો ખ્યાલ પાછળથી આવ્યો છે (જેમ કે, મારો પોતાનો જિનવરભવનાનાં ભાવતોહનં નમામિ વાળો લેખ). આવા લેખોને આમાં સમાવવામાં ન આવે એ જ યોગ્ય ગણાશે. જો કે,

આવા તમામ લેખો શ્રુતસંવિભાગ ની લેખસૂચિમાં તો નોંધાયેલા રહેશે જ એટલે એમનું દસ્તાવેજ મૂલ્ય તો રહેવાનું જ છે અને એ લેખો સાથે જોડાયેલી વ્યક્તિઓનું ગૌરવ પણ અકબંધ રહેવાનું છે.

3. કેટલાક લેખો પર મારા દ્વારા કે અન્ય કોઈ દ્વારા ટિપ્પણી થઈ છે. સ્વાભાવિક રીતે એ ટિપ્પણીનો જવાબ પણ પત્રચર્યા દ્વારા વળાયો છે. આવી ટિપ્પણી કે તેના સાથે જોડાયેલી પત્રચર્યા (અને પૂરક પત્રચર્યા સિવાયની અન્ય વિવાદાસ્પદ પત્રચર્યા પણ) આ સંકલનમાં નહીં લેવામાં આવે. શ્રુતસંવિભાગ પરિવાર એક અતિ ઉત્તમ ક્ષાન્તો અધ્યયનગ્રંથ શ્રીસંઘના ચરણે સમર્પી રહ્યો છે એવી ભાવના જ આ સંકલનના મૂળમાં છે. ઈતિહાસનું દસ્તાવેજીકરણ કરવા માટે આ સંકલન નથી તેવો ખ્યાલ છે જ. જો કે, શ્રુતસંવિભાગ ની સમગ્ર સૂચિમાં તો આવી ઝીણામાં ઝીણી વાતો હરહંમેશ માટે નોંધાયેલી રહેવાની જ છે, અને બધા અંકો પણ ઉપલબ્ધ છે જ. એટલે એ દૃષ્ટિથી પણ આમાં કોઈ વાંધો આવવાનો પ્રશ્ન નથી.
4. સામાન્ય ક્ષાન્તી જિજ્ઞાસાઓ પણ આ સંકલનમાં સ્થાન નહીં પામે.

→ આટલી છટણી કર્યા પછી મૂળ સામગ્રીના ૭૫ ટકા જેટલી સામગ્રી સંકલન માટે શેષ રહેશે તેવો અંદાજ છે, જે અધ્યયન તથા સંદર્ભ માટે અતિ ઉપયોગી હશે. આ સામગ્રી કેવી રીતે સંકલિત થશે તેની આછી રૂપરેખા –

5. લેખોને ચાર અનુયોગ, સંશોધન વગેરે વિભાગમાં વહેંચવામાં તો આવશે જ. પરંતુ સમાન વિષયને સંબંધિત લેખોને એકસાથે મુકવામાં આવશે. તે તે લેખ સંબંધી પત્રચર્યા વગેરે પણ તેની સાથે જ જોડાઈ જશે. જેથી વાચકોને રસક્ષેપ ન થાય.
6. લેખોમાં શૈલી, ફોન્ટટાઈપ, ફોન્ટસાઈઝ, માર્જિન વગેરે બાબતમાં બને તેટલી એકરૂપતા લાવવાનો પ્રયત્ન થશે. હકીકતદોષ, મુદ્રણદોષ વગેરેને યથાશક્ય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન પણ થશે.
7. કોઈપણ લેખકને પોતાના લેખ વગેરેમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરાવવો હોય તો તેઓ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧, ૨૦૭૭ સુધીમાં સૂચવી શકે છે. તેઓએ સૂચવેલા સુધારા – વધારા મેટરમાં સેટ કરવાનો પૂરતો પ્રયાસ કરીશું. આ સગવડ એટલે રાખી છે કે જેમ જેમ સમય વહે તેમ તેમ આપણે નવું નવું જાણતાં જઈએ તેવું થતું જ હોય છે. આ સંજોગોમાં

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

લેખકને પોતાનો અભિપ્રાય વધુ વિશદતાથી પ્રસ્તુત કરવાનું મન થાય અથવા પોતાનું મંતવ્ય પરિવર્તિત કરવાનું મન થાય તેવું બને. એટલે સામાન્ય રીતે સંકલન દરમ્યાન આવી સગવડ અપાતી ન હોવા છતાં, અને પરિણામે એક વખતનું મંતવ્ય કાયમ માટેનું મંતવ્ય ગણાઈ જાય તેવું થતું જ હોવા છતાં, શ્રુતસંવિભાગ એ દિશામાં પરિવર્તન લાવવા માંગે છે.

8. આ સંકલન સાથે અંક ૧ – ૨૦ ની સમગ્રસૂચિ પણ પ્રકાશિત થશે.
9. સંકલનમાં લેખક મુનિવરોને ઉચિત ગૌરવ મળે તેનું પૂરતું ધ્યાન રખાશે.
10. સંકલન વખતે વધુ આકૃતિ, ચિત્રો, ચાર્ટ્સ, વગેરે ઉમેરતાં જવાનું પણ થશે. જો કોઈપણ ભગવંત પાસે ચિત્રો વગેરેનો સંગ્રહ હોય તો સહાય કરવા વિનંતિ છે.
11. શ્રુતસંવિભાગ બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટમાં છપાય છે. પરંતુ આ સંકલનમાં ફોર કલર પ્રિન્ટિંગ કરાવવાનો ભાવ છે. એના માટેની તૈયારીઓ પણ આરંભી દીધી છે.
12. અંક – ૨૦ ના લેખાદિ પરની પત્રચર્યા, જિજ્ઞાસાઓનાં સમાધાન વગેરે વેળાસર મોકલી આપશો, જેથી તેને આ સંકલનમાં સમાવી શકાય.

અન્ય આવશ્યક માહિતી –

13. શ્રુતસંવિભાગ પ્રાઈવેટ સર્ક્યુલેશન પૂરતું જ હોય છે. તે એક સામયિક છે અને દરેક સામયિકને સંજોગોને આધીન રહીને પોતીકા અમુક નિયમો હોવાના જ. (આ નિયમોમાં પણ ફેરફાર કરવાની વિચારણા ચાલી રહી છે.) પરંતુ શ્રુતસંવિભાગ : સારગ્રાહિ સંકલનમ્ એવું શીર્ષક ધરાવતા આ ગ્રંથને એ નિયમો લાગુ નથી થતા. એટલે આ ગ્રંથ સૌને અર્પણ કરી શકાશે. તેથી આપને પોતાના માટે તથા રૂવ-પરુ સમુદાયની અન્ય વ્યક્તિઓને ભેટ કરવા માટે આ ગ્રંથની જેટલી પણ નકલનો ખર્ચ હોય તે નીચેની વિગતો સાથે જાણાવશો. એટલી નકલ આપને ભેટરૂપે પહોંચાડવામાં આવશે.

- સાધુ ભગવંતો માટેની નકલ (પુનરાવર્તન નિવારવા માટે નામ આપવાં જરૂરી.)

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

- સાધ્વીજી ભગવંતો માટેની નકલ (નામ આપવાં જરૂરી નથી. પરંતુ તે સાધ્વીજી જેમની નિશામાં હોય તે વડીલની સંમતિ હોય તે આવશ્યક છે. આવી સંમતિ છે કે નહીં તે જોવાની જવાબદારી ભેટ આપનારની રહેશે.)
- સ્વનિશ્ચિત કે સ્વપરિચિત જ્ઞાનભંડારો માટેની નકલ (પુનરાવર્તન ન થાય તે માટે નામ આપવાં જરૂરી છે.)
- ઉપરોક્ત નકલો મોકલવા માટે આપનું સરનામું. (સરનામું ગુજરાતના કોઈપણ મોટા શહેરનું કે મુંબઈનું ચાલશે. તે સિવાય નહીં.)
- કોઈ ભગવંતને અમારે સીધી ભેટ મોકલવી જોઈએ એવું આપને જણાય તો તે પણ આપ સૂચવી શકો છો. અમે તે નકલ આપની સૂચનાથી મોકલી છે એમ આપનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ કરીશું.

આ સંકલનની નકલ જેટલી માંગણી હશે પ્રાયઃ એટલી જ છપાશે. એટલે પાછળથી આની નકલ ન મળે તેવું પણ બની શકે. તેથી જેટલી નકલ આવશ્યક હોય તે પહેલેથી જ જણાવશો. સાથેનું ફોર્મ ભરીને અવશ્ય મોકલશો. આની ઝેરોક્સ કરાવીને પણ આપ કોઈને આપી શકો છો. વ્યવસ્થા ખાતર અને અમારી અનુકૂળતા ખાતર આટલો પરિશ્રમ ખાસ લેશો. આ ફોર્મ વગર નકલ મોકલવાનું અમારા માટે બહુ મુશ્કેલીભર્યું હશે.

14. વૈશાખ મહિનાના અક્ષયતૃતીયા-અંકના સ્થાને આ સંકલન પ્રકાશિત થશે. અને આ સંકલન પછી શ્રુતસંવિભાગ શ્રાવણ મહિનાના એક અંક પૂરતી વિશ્રાન્તિ લેશે. અને ત્યારબાદ પરિપાટી મુજબ કાર્તિક શુદ્ધ ૫, ૨૦૭૮ ના દિવસે શ્રુતસંવિભાગ – ૨૧ પ્રકાશિત થશે. સૌ મિત્રોએ આની નોંધ લેવા વિનંતિ છે.
15. શ્રુતસંવિભાગ ના અંકોમાં કે આ સંકલનમાં પ્રકાશિત તમામ લેખાદિ સામગ્રી પર તેના લેખકનો જ અબાધિત અધિકાર છે એમ શ્રુતસંવિભાગ પરિવાર સ્વીકારે છે. એટલે પોતાના લેખાદિને પોતાના સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે કે અન્યત્ર ક્યાંય પણ પ્રકાશિત કરવા હોય તો તે સૌ કોઈ કરી શકે છે.
16. આમાંથી કોઈપણ મુદ્દે આપના જે પણ સૂચન હોય, તે ચૈત્ર શુદ્ધ ૧, ૨૦૭૭ સુધીમાં જણાવશો.

* * *

द्रव्यानुयोग

337 'स्याद् घटोऽस्त्येव' इत्यत्र अस्तित्वस्य अर्थः

/ त्रै.

सामान्यतः सप्तभङ्ग्यात्मक-महावाक्यस्थे 'स्याद् घटोऽस्त्येव' इति प्रथमभङ्गे समाविष्टम् अस्तित्वम् 'नियतदेशे वृत्तित्वस्वरूप'मिति वयं मन्यामहे। तन्नाम 'घटः किञ्चिदपेक्षया कुत्रचिद् वर्तते' इति अनेन निरूपितं भवतीति अस्माकं मतिः। ब्रह्म एवमेव व्याख्यातमपि दृश्यते। परं नैतदुचितं प्रतिभाति। अतोऽस्य अनौचित्यस्य विषये, वास्तविकस्य चाऽर्थस्य विषये विमर्श एव अस्य लेखस्य प्रधानीभूतं लक्ष्यम्।

नियतदेशे वृत्तित्वं नाम सखण्डो धर्मः¹। अत एव च स सावच्छिन्न अर्थात् सापेक्ष इति तु नैयायिकादयोऽपि स्वीकुर्वन्ति। घटादिनिष्ठवृत्तितायां घटत्वादयो धर्मा धर्मविधया, संयोगादिसम्बन्धाः च संसर्गविधया अवच्छेदकीभवन्तीति तु को वा नाऽनुमनुते? एवंरीत्या विचार्यते चेद्, वृत्तिता-त्मकास्तित्वे स्याद्वादिसम्मतं स्वभावस्य अवच्छेदकत्वं (-अपेक्षितत्वं) पर-मतेनाऽपि समर्थितं भवति।

अथ च नैयायिकादयोऽपि देश-कालयोरुभयोरपि अधिकरणत्वं स्वीकुर्वन्ति। 'घट इदानीमत्र वर्तते' इत्यादिप्रयोगेषु यथा नियतदेशो घटादे-रधिकरणं, तथा नियतकालोऽपि अधिकरणमिति तेषामाशयः। अतः घटा-

¹ यो धर्मः अवच्छेदकत्वादिना खण्डशो व्याख्यातुं शक्यते स सखण्डो धर्म इत्युच्यते।

दिनिष्ठवृत्तितायां देशस्येव कालस्याऽपि अवच्छेदकत्वम् अधिकरणविधया सम्भवत्येव। तन्नाम वृत्तितात्मकास्तित्वे स्वकालस्याऽपि अपेक्षितत्वं पर-
मतेनाऽपि आगतमेव।

किञ्च, नैयायिकादीनां मतेन घटादिनिष्ठवृत्तिता द्विप्रकारा - एका समवायिकारणरूपेषु तत्तदवयवेषु, अपरा संयोगसम्बन्धेन भूतलादौ। तत्र उभयोः परस्परम् अवच्छेद्या-ऽवच्छेदकभावेन, पूर्वस्यां वृत्तितायां भूतलादि अवच्छेदकं भवति, अपरत्र च स्वावयवा अवच्छेदकीभवन्ति। एतदेव च क्रमशः वृत्तितायां स्वक्षेत्रस्य स्वद्रव्यस्य च अपेक्षितत्वम्।

एवञ्च, यादृशं स्व-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षम् अस्तित्वं प्रथम-
भङ्गे स्याद्वादिभिरिष्यते, तादृशमेव वृत्तितात्मकास्तित्वं तत्र क्रमशः १.
समवायिकारणविधया अवयवानां २. अधिकरणविधया भूतलादीनां ३.
अधिकरणविधया कालस्य ४. घटत्वादीनां धर्मविधया, संयोगादीनां च
संसर्गविधया अवच्छेदकत्वं वदद्भिः नैयायिकादिभिरपि उररीक्रियते इति
अनेकान्तवादे न किञ्चिदपि एकान्तवादाद् वैशिष्ट्यमिति कुतोऽनेकान्तता?

*

अत्र केचन इत्थं समादधति - यदेव अस्तित्वं स्वद्रव्येन अवच्छिन्नं
भवति, तदेव स्वक्षेत्रादिभिरपीति अनेकान्तवादिनः अनुमिन्वन्ति। नाना-
विधं वृत्तितात्मकास्तित्वं स्वीकुर्वद्भिरेकान्तवादिभिर्न च तथा अभ्युपगत-
मिति महदन्तरम् उभयोरपि मतयोरिति।

परं नैतत् समाधानं मनसि करणीयम्। यतः अनेकान्तवादेऽपि न
सर्वथा एकमेव अवच्छेद्यं वस्तु अनेकैरवच्छेदकैरवच्छिन्नं भवति। तत्राऽपि
अवच्छेदकानां भेदतः अवच्छेद्यानां कथञ्चिद् भेद एव। अतः अनेकान्त-
वादेऽपि स्वद्रव्येण अवच्छिन्नं यद् अस्तित्वं, तत् स्वक्षेत्रेण अवच्छिन्नाद्

अस्तित्वाद् भिन्नमेव। एवं स्वकालावच्छिन्न-स्वभावावच्छिन्ने अस्तित्वे अपि भिन्ने एव।

अस्तित्वत्वेन धर्मेण चतुर्णामस्तित्वानामभिन्नत्वं तु वक्तुं शक्यते एव। परम् एवंविधम् एकत्वं तु नैयायिकादयोऽपि नानाविधानां वृत्तिता-त्मकास्तित्वानां अस्तित्वत्वेन धर्मेण एकीकरणं कुर्वन्तः कक्षीकुर्वन्तीति नैवमपि परमताद् अनेकान्तवादस्य कोऽपि विशेषः।

*

केचन पुनरत्र एवं समाधानं पुरस्कुर्यन्ति - यथा स्व-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षम् अस्तित्वं स्याद्वादिभिरिष्यते, तथा पर-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षं नास्तित्वमपि तैः स्वीक्रियते। न च तथा नास्तित्वं परवादिभि-रुपेयते इति अस्ति स्वमत-परमतयोर्विशेष इति।

परं नैतत् श्रद्धेयम्। यतः अभावनिरूपकस्य प्रतियोगिनः यानि अनवच्छेदकानि, तानि तदभावस्य अवच्छेदकानीति नव्यनैयायिकसम्मतं तत्त्वम्। अतः वृत्तितात्मकास्तित्वस्य अनवच्छेदकीभूतानि परद्रव्यादीनि तदभावरूपस्य नास्तित्वस्य अवच्छेदकीभवन्तीति तेऽपि अङ्गीकुर्वन्त्येव। तत एवमपि नोभयोर्मतयोर्विशेषस्य सम्भवः।

अपि च, प्रतियोगिभूते अस्तित्वे वर्तमाना या प्रतियोगिता, स्व-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षत्वं तस्याः प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं, पर-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षत्वं च तस्या व्यधिकरणम्। यः कोऽपि धर्मी समानाधिकरणधर्मैव कुत्रचिद् वर्तेत, व्यधिकरणधर्मेण तु तस्य सर्वत्राऽपि अभाव एव। यथा घटः घटत्वेनैव कुत्रचिद् वर्तेत, पटत्वेन तु तस्य सर्वत्राऽपि अभाव एव। अयमेव वेदान्तिप्रमुखैः स्वीकृतः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽभावः। एतद्रीत्या स्व-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षं वृत्तिता-त्मकास्तित्वं कुत्रचित् सम्भवति, परं पर-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षत्व-

रूपेण व्यधिकरणधर्मेण तु तस्य सर्वत्राऽपि अभाव एव। इदमेव पर-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षं कथञ्चिन्नास्तित्वम्।

एवं, प्रतियोगिनः यानि अनवच्छेदकानि, तानि तदभावस्य अवच्छेदकानीति नव्यनैयायिकसम्मतं तत्त्वं स्वीक्रियतां, वेदान्तिप्रमुखैः स्वीकृतः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो^२ वाऽङ्गीक्रियताम्, उभयथाऽपि स्याद्वादिभिरिष्टं पर-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षं नास्तित्वं परसम्मतमपि भवत्येवेति कुतोऽनेकान्तैकान्तवादयोः परस्परं वैशिष्ट्यम्?

*

अथ च एतद्दोषभयाद् 'स्याद् घटोऽस्त्येव' इत्यत्र अस्तित्वं न वृत्ति-तात्मकं, परं सत्ताजातिमत्त्वस्वरूपं पुरस्कृत्यते। सत्ता नाम वैशेषिकदर्शन-सम्मतः चतुर्थः पदार्थः। अयमेव 'सामान्य'मिति 'जाति'रिति च गीयते। समवायसम्बन्धेन साक्षात् तत्सद्भावाद् द्रव्य-गुण-कर्माणि, तद्विन्नसम्बन्धैः च तत्सद्भावात् सामान्य-विशेष-समवाया अस्तित्वभाजो भवन्ति। एतादृशं सत्ताधारत्वस्वरूपम् अस्तित्वम् अस्मिन् भङ्गे सन्निविष्टमिति चेत्?

अनेकान्तवादिनः स्वभावातिरिक्तां सत्तामेव नाऽङ्गीकुर्वन्ति, दूरे तद्रूपे अस्तित्वे स्व-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षत्वस्य वार्ता। तद् न 'स्याद् घटोऽस्त्येव' इत्यत्र अस्तित्वस्य 'सत्ताजातिमत्त्व'मिति अर्थो भवितुमर्हति।

*

तर्हि 'स्याद् घटोऽस्त्येव' इत्यत्र कीदृशम् अस्तित्वम् अभिप्रेतमिति प्रश्नः जागर्त्येव।

^२ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषये च अस्मिन्नेव पुस्तके अन्यत्र चर्चितमस्ति। जिज्ञासुभिः तदवश्यं विलोकनीयम्।

अत्रेदं साम्प्रतं प्रतिभाति – अस्तित्वस्य प्रकारत्रयं सम्भवति – १. नियतदेशे वृत्तित्वम् २. सत्ताजातिमत्त्वम् ३. स्वरूपसत्त्वम्^३। तत्र उप-दर्शितरीत्या प्रथमे प्रकारे परमताद् अविशेषः, द्वितीयस्मिन् च सिद्धान्त-भङ्गव्याकोपः। अतः पूर्वतनं पक्षद्वयमपि परित्यज्य, तृतीय एव पक्षः कक्षी-क्रियते स्याद्वादमर्मविद्धिः।

अयमत्र आशयः – स्याद्वादे सर्वमपि वस्तुजातं भावा-ऽभावोभया-त्मकम्। तत्र यद् यस्य स्वरूपं, तदेव तस्य भावात्मकत्वलक्षणम् अस्तित्वम्। तत् च स्व-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षं भवतीति स्वद्रव्याद्यपेक्षया, स्व-द्रव्याद्यात्मना, स्वद्रव्याद्यवच्छेदेन – इत्यादि समानार्थकैः प्रयोगैर्निर्दिश्यते। यत् च यस्य स्वरूपातिरिक्तं, तदेव तस्य अभावात्मकत्वलक्षणं नास्तित्वम्। तत् च नास्तित्वं पर-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षं भवतीति परद्रव्याद्य-पेक्षया, परद्रव्याद्यात्मना, परद्रव्याद्यवच्छेदेन – इत्यादि एकार्थकैः प्रयोगैः प्रदर्श्यते।

इह एकस्यैव वस्तुनः परस्परविरुद्ध-भावा-ऽभावोभयस्वभावता कथं नाम स्यादिति अरुन्तुदः पश्च अनाघ्रातानेकान्तवादरहस्यानां बालानां सम्भवत्येव। तन्निरासाय स्याद्वादिभिः अपेक्षाभेद आश्रीयते। यथा वृक्षे एकावच्छेदेनैव कपिसंयोग-तदभावयोर्विरोधो, न तु अवच्छेदकभेदेन सः, तथैव अपेक्षाभेदविरहे एव एकस्य वस्तुनः भावा-ऽभावोभयस्वभावता-

३ एतदतिरिच्य अस्तित्वस्य उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकत्वमित्यपि चतुर्थः अर्थः सम्भवति। अस्मिन् पक्षेऽपि स्व-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षत्वं घटनामित्यति एव। न चैतादृशम् अस्तित्वं परवादिसम्मतमिति अस्मिन् पक्षे परमताद् महान् विशेषोऽपि। परं अस्मिन् प्रकारे साङ्गत्यचर्चा अतीव सूक्ष्मा भवति। अतः वाचकानां स्तरं मनसिकृत्य स च प्रकारः अत्र परित्यक्तः। जिज्ञासुभिः एतदर्थं परमगुरुप्रणीतं सप्तभङ्ग्युपनिषत्-प्रकरणं परिशीलनीयं भवति।

विरोधः, न तु अपेक्षाभेदे सति स विरोधः सम्भवति। अतः अपेक्षाभेदापर-
नाम-अवच्छेदकभेदसम्पादनाय स्वद्रव्यादीनि उपादीयन्ते। तदुपादानप्रद-
र्शनमेव भङ्गे 'स्यात्'पदस्थापनकृत्यम्।

तथा च 'घटः स्वद्रव्याद्यपेक्षयाऽस्ती'ति कथिते सति इदमुक्तं भवति
इति विमर्शनीयम् -

१. 'घटो मृद्रव्यापेक्षयाऽस्ति' - योज्यं चक्षुषि व्यापारिते सति
दृश्यमानः, त्वगिन्द्रिये व्यापारिते सति स्पृश्यमानः, मानसव्यापारे च
स्मर्यमाणः पृथुबुधोदराद्याकारः परिणामः, स स्वयं मृद्रव्यमेव। मृद्रव्यमेव
तथापरिणामेन परिणमद् 'घट-कुम्भा'दिशब्देन प्रोच्यते इति मृद्रव्यमेव
तदात्मना घटस्य स्वरूपसत्त्वमिति मृद्रव्येण सह घटस्यैक्यमेव 'घटो
मृद्रव्यापेक्षयाऽस्ति' इत्यादिभिः वाक्यैः निर्दिश्यते।

२. 'स्वक्षेत्रापेक्षया घटोऽस्ति' - यावत्याकाशप्रदेशे घटादिरवगाह्य
तिष्ठते, तावानाकाशप्रदेशः घटादेः स्वक्षेत्रम्। तत् च क्षेत्रं यो घटादिरव-
गाहकः, तदवगाह्यस्वरूपतामापन्नं सद्, आधाराधेयभावस्य कथञ्चित्-
तादात्म्यपर्यवसितत्वात्, स्वावगाहिनो घटस्य स्वरूपसत्त्वं भवति। अतः
स्वावगाह्यक्षेत्रेण सह घटादेरैक्यमेव 'स्वक्षेत्रापेक्षया घटोऽस्ती'ति वाक्ये-
नोच्यते।

३. 'स्वकालापेक्षया घटोऽस्ति' - घटादिर्यदा अवतिष्ठते, स एव तस्य
कालः। स च ४वर्तनापरिणामरूपः घटादेः स्वपर्याय एव। तन्नाम योज्यं

४ क्षेत्रेण निरूपिता घटादेरवस्थितिः 'वृत्ति'शब्देनोच्यते, कालेन निरूपिता-
वस्थितिः च 'वर्तना'रूपेण।

घटादिकालः, स घटादेः कालसापेक्षं वर्तनमेव, नाऽन्यत् किञ्चित्। घटादि-पर्यायमन्तरेण नैव घटादिकालो व्याख्यातुं शक्यते। तथा च घटादिकाल-स्वरूप-स्वपर्यायेण सह घटादेः कथञ्चिदैक्यात् 'स्वकालापेक्षया घटोऽस्ती'-ति कथ्यते। कालसापेक्षं घटादेः स्वरूपसत्त्वमेव 'वर्तना'पदेन निर्दिश्यमानम् अत्र इङ्गितं भवति।

४. 'स्वभावापेक्षया घटोऽस्ति' - घटादेः य एष पृथुबुधोदरादि-समानाकारः परिणामः, तदेव 'घटत्वादि'पदनिर्देश्यं तिर्यक्सामान्यम्। एतत् च घटादेः स्वभावः स्वरूपसत्त्वं चोभयथा निर्दिश्यते। न हि एनं समाना-कारपरिणामं मुक्त्वा घटादेः अन्यद् अस्तित्वम् उपलभ्यते। स्वभावोऽयं घटादभिन्न इति 'घटादिः स्व-स्वभावात्मकः' इति तत्त्वमेव भङ्ग्यन्तरेण 'स्वभावापेक्षया घटोऽस्ती'ति प्रयोगेण प्रदर्श्यते।

ईदृशं च स्व-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावसापेक्षम् अस्तित्वं नैव नैयायिकादिभिरिष्यते। यतः -

१. तन्मते अवयवी स्वोपादानभूतेषु अवयवेषु समवायसम्बन्धेन वर्तते इति नैव अवयवा-ऽवयविनोः तादात्म्यम्। तथा हि - घटः स्वोपादान-भूतेन कपालादिना न तादात्म्यम् अनुभवति, कुतः तस्य कपालादिलक्षण-मृदात्मना अस्तित्वम्? 'घटो मृद्व्यापेक्षयाऽस्ती'ति उच्यमानं तदा शोभेत, यदा मृत्तिकारूपं परिणामिद्रव्यं पृथुबुधोदराद्याकाररूपेण परिणामेन परिणतमिति स्वीक्रियेत। परं नैव नैयायिकादिमते परिणाम-परिणामि-वादः, तेषाम् आरभ्य-आरम्भकवादित्वात्। तस्मिन् वादे च घटादि स्वावय-वीभूते कपालादौ वर्तमानं ततः सर्वथा पृथक् द्रव्यम्। नैव तेषां परस्परं स्वरूपानुवेध इति कुतः घटादेः स्वरूपसत्त्वस्य स्वोपादानभूतेन निरूपितम्

आपेक्षिकत्वम्? अतः मृदादि द्रव्यं घटादेर्जनकमेवेति स्वीकुर्वत एकान्त-
वादाद्, मृदादि द्रव्यं घटादिरूपेण परिणममानमिति स्वीकुर्वतः अनेकान्त-
वादस्य, अस्तित्वस्य स्वरूपसत्त्वपक्षे महान् विशेषो भवत्येव।

२. नैयायिकादयः आधारीभूतक्षेत्रेण सह आधेयस्य घटादेः संयोगा-
दिसंसर्गमेव उररीकुर्वन्ति, न तु कथञ्चित् तादात्म्यम् इति कुतः तन्मते
स्वरूपसत्त्वपक्षे 'स्वक्षेत्रापेक्षया घटोऽस्ती'ति वाक्यस्य सम्भवलेशोऽपि?
तन्मते 'अस्ति अत्रेदम्' इति बुद्धौ आधार-आधेय-संसर्गरूपं त्रितयं स्वा-
तन्त्र्येणैव चकास्तीति अङ्गीकार इति ध्येयम्।

३. नैयायिकादीनां मते कालः घटादितः सर्वथाऽतिरिक्त एव।
अतिरिक्तेन तेन सह घटादेः आधेयद्रव्यस्य, 'इदमिदानीम्' इति व्यवहारे
निमित्तीभूतः, कालिकविशेषणताख्यः स्वरूपसम्बन्धः। तेन स्वरूपसम्बन्धेन
घटादेरधिकरणीभूतः कालः, घटादिरूपेण उपाधिना अवच्छिन्नत्वाद्,
'घटादिकाल' इत्यादि शब्दैर्निरूप्यमानः, घटादेः स्वकालः। न च घटादेः स्व-
कालात्मकत्वं, स्वकालेन सह तादात्म्याभावात्। न च स्वकालः घटादेः
स्वरूपसत्त्वे प्रविष्ट इति 'स्वकालापेक्षया घटोऽस्ती'ति पूर्वव्यावर्णितार्थकं
नैव तत्र घटते।

४. नैयायिकादीनां मते घटत्वादिधर्मा जातिरूपा उपाधिरूपा वा
घटादेः स्वभावभूता अपि ततो भिन्ना एव। नैव तेषां परस्परम् एकीभावः।
घटादेः स्वरूपसत्त्वम् अन्यद्, स्वभावजातं च अन्यत्। नैव घटादेः घटत्वा-
द्यात्मकता। अतः घटत्वादेः अपेक्षया घटादेः स्वरूपसत्त्वमिति निर्दिशन्
'स्वभावापेक्षया घटोऽस्ती'ति वाक्यप्रयोगः कुतस्तरां तत्र सङ्गतिमान्
भवेत्?

एवञ्च, स्याद्वादे वस्तुनः अनन्तधर्मात्मकत्वस्य स्वीकृतत्वाद्, भावा-ऽभावोभयस्वभावतायाः तन्नाम विधि-निषेधोभयात्मकत्वस्य सम्भवेन, स्वद्रव्याद्यवच्छेदेन स्वरूपसत्त्वस्य विधिरूपत्वस्य, परद्रव्याद्यवच्छेदेन स्वरूपसत्त्वाभावस्य निषेधरूपत्वात्मकत्वस्य च साङ्गत्यं सम्भवति। नैवं परमते एकान्तेनैव सर्वस्वीकृतेः, वस्तुनः भावा-ऽभावोभयस्वभावता सङ्गतिपथमृच्छति।

प्रतीतिरेव अत्र प्रमाणभावं भजति। सैव सर्वप्रमाणराजत्वेन मूर्धाभिषिक्ता। 'कथङ्कारं शाखायारेव कपिसंयोगावच्छेदकत्वं, नाऽन्यस्य?' इति पृच्छायां, नैयायिकादयोऽपि तदधिकरणस्य तद्धर्मावच्छेदकत्वं प्रतीत्यनुरोधेनैव व्यवस्थापयन्ति। तथैव स्वद्रव्यादेः तदात्मनः तद्विधिरूप-भावस्वभावतावच्छेदकत्वं, तदनात्मनः परद्रव्यादेः च तन्निषेधरूप-अभावस्वभावतावच्छेदकत्वं च प्रतीतिबलेनैव प्रमाणीकरणीयम्। नैव स्वानुभवविषयेऽपि तत्त्वे उद्भाव्यमाना आशङ्का बुद्धिमत्तां द्योतयतीति।

एवञ्च, 'स्याद् घटोऽस्त्येव' इत्यत्र अस्तित्वस्य स्वरूपसत्त्वपक्षे एव अनेकान्तवादस्य निर्भरः। तत्रैव स्याद्वादस्य परमताद् महान् विशेषः साफल्यं च। ततः अनेकान्तवादे भक्तिप्राग्भारसम्भृतैः सर्वैरपि 'स्याद् घटोऽस्त्येव' इति सप्तभङ्ग्याः प्रथमभङ्गे वृत्तितात्मकास्तित्वपक्षं जहाय, स्वरूपसत्त्वात्मक एव अस्तित्वस्य पक्षः प्रमाणीकरणीयः प्ररूपणीयः च भवतीति मतिः। सेयम् उचिता अनुचिता वेत्यत्र न्यायविद एव प्रमाणभावं भजन्ते।

*

यदा च प्रथमभङ्गे स्वरूपसत्त्वलक्षणम् अस्तित्वं स्वद्रव्याद्यपेक्षं कक्षीकृतं, तदा द्वितीयभङ्गे नास्तित्वमपि स्वरूपसत्त्वविरोधि परद्रव्यादि-सापेक्षमेव कक्षीकरणीयं भवतीति। न च तादृशं नास्तित्वं परमते स्वीकृतमिति परमताद् विशेषः अत्राऽपि समस्त्येव।

अत्र च केचन स्याद्वादाराधका अपि आपाततः रमणीयं नव्य-
नैयायिकमतं प्रमाणीकृत्य एवं प्ररूपयन्ति - प्रतियोगिनः यानि अनवच्छेद-
कानि, तानि तदभावस्य अवच्छेदकानीति अस्तित्वरूपप्रतियोग्यनवच्छेद-
कस्य परद्रव्यादेः अस्तित्वाभावरूप-नास्तित्वावच्छेदकत्वं सम्भवति। सेयं
प्ररूपणा भ्रान्ता प्रतिभाति। नाऽयं नव्यनैयायिकसम्मतो नियमः अनेकान्त-
वादे स्वीकारार्हः, अप्रामाणिकत्वात्। एवंप्ररूपणायां च अनेकान्तवादे पर-
मताद् अविशेष इति दोषः तु संलग्न एव।

कुतोऽयं नियमः तिरस्कारार्ह इति कदाचित् ते पृच्छेयुः। अत्रेयं
समाहतिः - वृक्षे शाखायां वर्तमानस्य कपिसंयोगस्य वृक्षनिष्ठं सत्त्व-
प्रमेयत्वादिकम् अनवच्छेदकम्। तस्य अवच्छेदकत्वे सति, तस्य वृक्षे सर्वत्र
वर्तमानत्वात्, तदवच्छेदेन कपिसंयोगोऽपि वृक्षे सर्वत्र वर्तमानः भवेत्। तत्
च प्रतीतिविरुद्धमिति सत्त्व-प्रमेयत्वादिकं कपिसंयोगस्य अनवच्छेदकमेव।
अथ च उपर्युक्तः 'प्रतियोगिनः यानि अनवच्छेदकानि, तानि तदभावस्य
अवच्छेदकानीति' नियमः अत्र लग्यते चेत्, कपिसंयोगस्य अनवच्छेदकं
सत्त्व-प्रमेयत्वादिकं कपिसंयोगाभावस्य अवच्छेदकमिति स्यात्। तत् च नैव
साम्प्रतम्। यतः सत्त्व-प्रमेयत्वादिकं वृक्षे सर्वत्र अस्ति, न च कपिसंयोगा-
भावः वृक्षे सर्वत्र, शाखायां कपिसंयोगाभावाभावस्य अर्थात् कपिसंयोगस्य
सत्त्वात्। अतः कथं सत्त्व-प्रमेयत्वादिकं कपिसंयोगस्य अनवच्छेदकीभवदपि
तदभावस्य अवच्छेदकं भवेत्?

अत्रेदं ध्येयम् - वस्तुतः अनेकान्तवादे वृत्तितात्मकास्तित्वपक्षे
सत्त्व-प्रमेयत्वादि-धर्माणां कपिसंयोगाभावस्य अवच्छेदकत्वं स्वीकृतमेव।
यतः कपिसंयोगत्वेनैव कपिसंयोगः नियतदेशे वर्तते। सत्त्व-प्रमेयत्वादिना तु
तदभाव एव सर्वत्र, सत्त्व-प्रमेयत्वादीनां साधारणधर्मत्वाद्, असाधारण-

धर्मस्यैव व्यवहारमनुरुध्य प्रायशः वृत्तितादौ अवच्छेदकत्वस्य स्वीकृत-
त्वात्, साधारणधर्माणाम् अवच्छेदकत्वे व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्।

अत्र प्रश्नोऽयं सम्भवतीति यद् यदि अनेकान्तवादे वृत्तितात्मका-
स्तित्वपक्षे सत्त्व-प्रमेयत्वादिधर्माणां कपिसंयोगाभावस्य अवच्छेदकत्वं
वस्तुतः स्वीकृतं, तर्हि कुतः परमते सत्त्व-प्रमेयत्वादिकं कपिसंयोगाभावस्य
अवच्छेदकं न भवतीति आपत्तिः प्रदर्श्यते?

अत्रेदं समाधानं प्रतिभाति - अनेकान्तवादे सत्त्व-प्रमेयत्वादि-
धर्माणां कपिसंयोगाभावस्य अवच्छेदकत्वं यत् स्वीकृतं, तद् धर्मविधया।
परमते योऽयं नियमः 'प्रतियोगिनः यानि अनवच्छेदकानि, तानि तदभा-
वस्य अवच्छेदकानी'ति, स अधिकरणविधयाऽन्वेति। मूलं कपिसंयोगस्य
अनधिकरणीभवद् अनवच्छेदकं भवति, अत एव च कपिसंयोगाभावस्य च
तद् अधिकरणम् अवच्छेदकं च। परं सत्त्व-प्रमेयत्वादिकं अधिकरणविधया
यथा कपिसंयोगस्य न अवच्छेदकं, तथा तदभावस्याऽपि नैव अवच्छेदक-
मिति नियमोऽयम् अमान्यो भवति। धर्मविधया तु प्रायः नैवाऽयं नियमः
चर्च्यते परमते इति। परमिदं समाधानम् उचितम् अनुचितं वा तत्र तज्ज्ञा
एव प्रमाणम्।

*

द्वितीयभङ्गेन निरूपितस्य नास्तित्वस्य, वेदान्तिसम्मतस्य च
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च समानत्वमिति केचन
भ्रान्ता भवन्ति। प्राथमिकविचारणायां तु द्वयोः विशेषः नैव झटिति
स्फुरतीति बहुत्र एवमेव निरूपितं दृश्यते। परमस्ति द्वयोर्मध्ये महदन्तरम् -

पूर्वं यथा दर्शितं तथा वेदान्तिनः यं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावं निरूपयन्ति, स वृत्तितात्मकास्तित्वपक्षे एवाऽन्वेति। स च

केवलान्वयी भवति। यथा घटः घटत्वेनैव नियतदेशे वृत्तिमान् भवेत्, पट-
त्वादिना व्यधिकरणधर्मेण तु तस्य सर्वत्राऽपि अभाव एव, यावता घटवति
भूतलेऽपि स स्यात्, पटेऽपि स स्यादेव। सप्तभङ्ग्यां द्वितीयभङ्गे निर्दिश्य-
मानं नास्तित्वं तु नैवं साधारणो धर्मः। तत्र तु द्वितीयभङ्गविषयीभूतं
नास्तित्वं घटादिनियतधर्मि-धर्मतया उल्लिख्यते। अतः साधारणीभूतस्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य, असाधारणीभूतस्य द्विती-
यभङ्गार्थस्य च ऐक्यं निरुच्यमानं कथं प्रमाणीक्रियेत?

तर्हि किमिदं द्वितीयभङ्गविषयीभूतं नास्तित्वमिति चेत्? शृणु।
पूर्वप्रदर्शितरीत्या नास्तित्वमत्र स्वरूपसत्त्वाभावात्मकमेव कक्षीकरणीयं
भवति, न वृत्तितात्मकास्तित्वाभावरूपम्। स्वरूपसत्त्वाभावपक्षे च 'घटः
पटत्वेन नाऽस्ति' इत्यस्य अयमर्थो भवति यद् घटः पटरूपेण स्वरूपसत्त्वं न
धारयति। अयं च पटरूपेण अभावः तस्य स्वभाव एव। यथा घटस्य घट-
रूपेण स्वरूपसत्त्वं विधिरूपः तस्य स्वभाव एव, तथा घटस्य पटरूपेण स्व-
रूपसत्त्वाभावः निषेधरूपः तस्य स्वभाव एव। अयं च अभावः न केवला-
न्वयी, पटे पटरूपेण स्वरूपसत्त्वस्य सत्त्वात्, पटरूपेण स्वरूपसत्त्वाभावस्य
तत्राऽभावात्। अयं पटरूपेण स्वरूपसत्त्वाभावः पटभिन्ने सर्वत्र वर्तमानः
नयविशेषेण पटभेदरूपे एव पर्यवस्यति। स्याद्वादे च धर्म-धर्मिभावस्य
कथञ्चिदैक्याद्, घटे वर्तमानः पटभेदः तन्नाम पटत्वेन स्वरूपसत्त्वाभावः
घटात् कथञ्चिदभिन्न एव। अतः तदात्मना घटस्य उल्लेखोऽपि निर्दुष्ट एव।
इदं तु स्मर्तव्यं यदयं पटभेदः पटभिन्ने सर्वत्र वर्तमानोऽपि, स्याद्वाद-
माहात्म्यात् कथञ्चिदभिन्नत्वेन स्वभावरूपेण पर्यवस्यन्, नियतधर्मि-धर्म-
भावमपि भजते। अतः द्वितीयभङ्गे पटरूपेण स्वरूपसत्त्वाभावः घटस्या-
ऽसाधारणधर्मरूपेण उल्लेखम् अर्हत्येव।

इदं च अत्र निरूपणीयम् - अनेकान्तवादे स्वरूपसत्त्वपक्षे व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो अधिकरणस्वरूप एव भवति।

तथा हि - घटे घटत्वं वर्तते स्वरूपसत्त्वं च। अत उभयमपि समानाधिकरणम्। घटे यः स्वरूपसत्त्वाभावः, तन्निरूपितायां स्वरूपसत्त्वनिष्ठायां प्रतियोगितायां घटत्वं तु अवच्छेदकीभवितुं नाऽर्हति, घटस्य घटरूपेण सद्भावाद्, तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-स्वरूपसत्त्वाभावस्य असत्त्वात्। परं तत्र पटत्वावच्छिन्न-स्वरूपसत्त्वाभावोऽस्त्येव। तत्र स्वरूपसत्त्वनिष्ठा या प्रतियोगिता, तस्या घटत्वं समानाधिकरणं, पटत्वं च व्यधिकरणम्। अतः सोऽयमभावः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्युच्यते। अयं चाऽभावः, यथा पूर्वं प्रदर्शितं तथा, घटस्य स्वभावभूत एवेति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

सङ्क्षेपेण पुनरित्थं स्पष्टीक्रियते - वेदान्तिमते वृत्तितात्मकास्तित्वपक्षे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो 'घटः पटत्वावच्छेदेन कुत्राऽपि न वर्तते' इत्येवं केवलान्वयी भवति। अनेकान्तवादे द्वितीयभङ्गविषयीभूतः स्वरूपसत्त्वपक्षे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः तु 'घटः पटरूपेण नाऽस्ति तन्नाम घटः पटो न भवती'त्येवं पटभेदरूपेण पर्यवस्यन् घटस्य स्वभावो भवति। अत एव घटादिवस्तुजातस्य भावा-ऽभावोभयस्वभावता भवति।

*

इदमपि अत्र चिन्त्यम् - नयविशेषेणैव उपरि द्वितीयभङ्गो व्याख्यातः। इतोऽपि सूक्ष्मविचारणायां वस्तुतः द्वितीयभङ्गो नैव स्वरूपसत्त्वपक्षेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतिपादनपरः प्रतिभाति। कुत एवमिति चेत्? अवधार्यतामेतत् - प्रथमभङ्गे घटादेः स्वद्रव्यादिना स्वरूपसत्त्वं प्रतिपाद्यते, द्वितीयभङ्गे तु परद्रव्यादिना स्वरूपसत्त्वाभाव इति मनने तु घटादेः स्वद्रव्यादिना अस्तित्वं, परद्रव्यादिना नास्तित्वं चोभयमपि व्याप्यवृत्ति प्रतिभाति। यतः स्वद्रव्यादिना अस्तित्व-

मपि सम्पूर्णे घटे व्याप्तं, परद्रव्यादिना नास्तित्वमपि तथा व्याप्तमिति। स्याद्वादे तु धर्ममात्रस्यैवाऽव्याप्यवृत्तित्वमिति स्पष्ट एवाऽत्र अपसिद्धान्त-दोषः। वस्तुतः परस्परविरुद्धयोः व्याप्यवृत्त्योः अस्तित्व-नास्तित्वयोः प्रतिपादने प्रथम-द्वितीयभङ्गयोः नैव तात्पर्यम्।

इदमत्र हृदयम् - एकधर्मिनिष्ठम् एकमेव धर्मं साकल्येन प्रतिपादयितुं सप्तभङ्गी प्रवर्तते। अतः घटादिनिष्ठ-अस्तित्वप्रतिपादक-सप्तभङ्गी-अन्तर्गतस्य द्वितीयभङ्गस्य नास्तित्वप्रतिपादने नैव प्रवणत्वम्, अपि तु कथञ्चिदस्तित्वाभावप्रतिपादने। यत्र घटादौ प्रथमभङ्गेन किञ्चिदवच्छेदेन अस्तित्वलक्षण-विधिधर्मस्य सत्त्वं प्रतिपाद्यते, तत्रैव घटादौ द्वितीयभङ्गेन किञ्चिदवच्छेदेन अस्तित्वाभावलक्षण-निषेधधर्मस्य सत्त्वं प्रतिपाद्यते।

एवमेव घटादिनिष्ठ-नास्तित्वप्रतिपादक-सप्तभङ्गी-अन्तर्गतेन प्रथमभङ्गेन घटादौ किञ्चिदवच्छेदेन नास्तित्वलक्षण-निषेधधर्मस्य सत्त्वं प्रतिपाद्यते, तत्रैव घटादौ द्वितीयभङ्गेन किञ्चिदवच्छेदेन नास्तित्वाभावलक्षण-विधिधर्मस्य सत्त्वं प्रतिपाद्यते।

इत्थं च सप्तभङ्ग्यां सर्वत्र प्रथमभङ्गे यस्यैव विधिः, द्वितीयभङ्गे तस्यैव निषेध इति धर्ममात्रस्य अव्याप्यवृत्तित्वं पुरस्कृतं भवति।

न चैवमेकान्तवादिना धर्ममात्रस्य अव्याप्यवृत्तित्वमुपेयते इति स्वमत-परमतयोर्महान् विशेषः समस्ति।

अस्यां विचारणायाम् आधारीभूतं शास्त्रम् - अनेकान्ततत्त्वमीमांसा - स्वोपज्ञ-अनेकान्तमीमांसाप्रभावृत्ति-सहिता - विभागः २, सूत्रम् - २.३.१७, पृष्ठक्र. - ६३३-६३८ प्रणेता - श्रीविजयनेमिसूरीश्वराः

* * *

338 'जुगवं नत्थि दो उवओगा' इत्यत्र एका स्पष्टता

त्रै.

सर्वेषां सत्त्वानां कदाऽपि युगपद् उपयोगद्वयं न सम्भवतीति प्रतिपादकं 'जुगवं नत्थि दो उवओगा' इति वचनं वयं जानीम एव। यत्र यत्र समकालम् उपयोगद्वयम् आशङ्क्यते, तत्र तत्र एतद् वचनं पुरस्कृत्य वयं तस्या आशङ्काया निरसनमपि कुर्मः। परम् आ बहोः कालाद् मनसि एतस्य वचनस्य सर्वत्र व्याप्तिविषये काऽपि असमञ्जसता वर्तते स्म, यतः अनुभवः एतद्वचनेन प्रतिपादितं तत्त्वं नैव पुरस्करोति स्म। सञ्चिन्त्य या क्रिया (चेष्टा-स्वरूपा) भवति, तस्या अपि पूर्वप्रयोगवशाद् यौगपद्यं, तन्नाम परस्परविभिन्नचेष्टाद्वयस्य समानकालीनत्वं, ज्ञान-क्रिययोः समकालत्वं च शास्त्रे अङ्गीकृतमेव अस्ति। इन्द्रियाणां युगपत् स्वविषये प्रवृत्तिः, एकाधिकविषयेषु युगपत् प्रवृत्तिर्वा अपि स्वीकृतैव अस्ति। प्रश्नः तु केवलं ज्ञानात्मकमानसव्यापारविषये एव। यतः अनुभवः तत्र तत्र युगपद् मानसव्यापारसत्त्वं प्रमाणीकरोति। उपर्युक्तं वचनं तु तद् निषेधति। यद्यपि च्छद्मस्थानाम् अस्माकम् साक्षाद् अनुभवगोचरीकृतम् अपि तत्त्वम् आगमविरोधि भवतीति चेत् तद् भ्रान्तमेव मन्तव्यम् इति सम्यक्श्रद्धानजनिता दृढाः संस्काराः, तथाऽपि काचिद् अनिर्वचनीया सूक्ष्मा आशङ्का अस्मिन् विषये मनसि पौनःपुन्येन आवर्तते स्म। इदमिदानीं सन्मतितर्कवृत्तेः सम्पादनकाले तत्र एतद्विषये काचन विशिष्टा स्पष्टता प्राप्तेति मनः समाहितं जातम्। किं तत् समाधानमिति दर्शयितुम् एव अत्र उपक्रान्तम्।

सन्मतितर्कवृत्तौ एकस्याः चर्चाया मध्ये, सुषुप्तौ अनुपलक्षितस्याऽपि ज्ञानस्य सद्भाव इति निर्णयस्य आवश्यकत्वं जातम् अस्ति।

तस्य निर्णयस्य उपोद्बलकरूपेण दृष्टान्तस्य प्रदर्शनार्थं तत्र एवम् उक्तमस्ति -

“यथा च अश्वविकल्पनकाले प्रवाहेणोपजायमानमपि गोदर्शनं ज्ञानान्तरवेद्यमपि भवदभिप्रायेणाऽनुपलक्षितमास्ते, अन्यथा अश्वविकल्प-प्रतिसंहारावस्थायाम् ‘इयत्कालं यावद् मया गौर्दष्टो, न चोपलक्षित’ इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसक्तेः प्रसिद्धव्यवहारोच्छेदः स्यात्; तथा सुषुप्तावस्थायां स्वसंविदितज्ञानवादिनोऽप्यनुपलक्षितं ज्ञानं भविष्यतीति न तदवस्थायां विज्ञानासत्त्वात् तत्सन्तत्युच्छेदः।”

अत्र ‘अन्यथे’ति पदस्य ‘अश्वविकल्पकाले अनुपलक्षितस्य गोदर्शन-स्य सद्भावानभ्युपगमे’ इत्यर्थः। ‘अश्वविकल्पप्रतिसंहार’ इत्यस्य च ‘अय-मश्वोऽस्य चाऽश्वस्य विशिष्टा गतिः, रूपसौष्ठव’मित्येवमश्वविषयकयावद्-विकल्पपरिसमाप्ति’रित्यर्थः।

अयमत्र आशयः - वयं बहुधा अस्माकं रुच्याद्यनुरूपं कस्मिँचिद् विषये तावत् संलग्ना भवामः, यद् तावति संलग्नताकाले वयम् अन्यत् किञ्चिद् दृष्ट्वाऽपि श्रुत्वाऽपि स्पृष्ट्वाऽपि⁵ अनुभूयाऽपि च तद्विषये नैव सञ्चेतिता भवामः। चिरकालेन हठात् तस्यां संलग्नतायाम् अपसारितायां सत्यां वयं विषयान्तरविषये सावधानीभूय सहसा विस्मयादिना वच्मः - ‘अरे! एतावन्तं कालं यावद् मया एतद् दृष्टं श्रुतं स्पृष्टम् अनुभूतं वा, परं नैव उपलक्षितम्!’

⁵ अत्र उपलक्षणेन अन्येषाम् अपि घ्राणनादीनां ज्ञानात्मकव्यापाराणां सङ्ग्रहः करणीयः।

अत्र प्रश्नः अयमेव यद् यदि एकस्मिन् विषये संलग्नताकाले विषयान्तरस्य बोधः सर्वथैव न स्यात्, तर्हि कथङ्कारं वयं संलग्नताभङ्गतः परवर्तिनि काले 'एतावन्तं कालं यावद् मया एतद् दृष्ट'मित्यादि वक्तुम् अर्हामः? एकस्मिन् विषये संलग्नताकाले तद्विषयको बोधः तु सुप्रतीत एव। तदैव विद्यमानः विषयान्तरस्य बोधः तु पश्चाद्वर्तिना व्यवहारेण समर्थितो जायते। अयं च बोधः स्वसत्ताकाले नैव जायते इति अनुपलक्षित इति उच्यते।

उपरि मूलपाठे 'यथा च अश्वविकल्पनकाले' इत्यादिना इदमेव तत्त्वं स्फुटीकृतम् अस्ति। एकम् कश्चिद् अश्वं दृष्ट्वा तद्विषये आकृष्टा वयं बहुधा विकल्पयामः - 'अयमश्वः, अस्य विशिष्टा गतिः, अहो! अस्य रूप-सौष्ठव'मित्यादि। ध्यातव्यं तु एतद् यद् वयं यदा एवम् अश्वविषये विकल्पने व्यापृता भवामः, तदैव कश्चिद् गौरपि अस्माकं पुरोवर्ती एव, सोऽपि वारं वारं दृष्टिपथं प्रविष्ट एव। परम् अस्माकं तद्विषये सञ्चेतनं नैव। अतः दृष्ट्वाऽपि तम् अदृष्ट्वेव, वयं तद्विषये अबोधवन्त एव तिष्ठामः। यदा च अस्माकम् अश्वसमाधिभङ्गः, तदैव पूर्वतनः गोबोधः स्फुटीभवति। उल्लेखनीयः बिन्दुः तु एष एव यद् भवतु नाम अश्वविकल्पनकाले व्यक्ततया गोदर्शनस्य अबोधः, तदा अव्यक्तस्य बोधस्य सत्त्वं तु आसीदेव। एवं च यद् ज्ञानं स्वसत्ताकाले विशेषतः^६ अज्ञातमपि पाश्चात्येन ज्ञानान्तरेण जायते, तत् स्वसत्ताकाले अनुपलक्षितम् इति उच्यते।

^६ विशेषत इति यदत्र लिखितं, तस्य कारणम् एतद् यत् सामान्यरूपेण तु किमपि ज्ञानं स्वसत्ताकाले संवेद्यते एव, ज्ञानमात्रस्य स्वप्रकाशकत्वात्। परं तत् संवेदनं कदाचित् तावद् अस्फुटं भवति यत् तद् ज्ञानम् अव्यक्तरूपेणैव अवतिष्ठते।

अत्र केचन एवं विप्रतिपद्यन्ते - वयं अश्वविकल्पनकाले गोदर्शनमेव न अङ्गीकुर्मः। कुतः तदा गोदर्शनस्य अनुपलक्षितता? तन्निरासार्थं ग्रन्थ-कृता प्रसिद्धव्यवहारोच्छेदस्य आपत्तिः प्रदर्शिताऽस्ति।

अत्र अयम् अभिसन्धिः - लोकपथवर्तिना लौकिकेन परीक्षकेण च लोकव्यवहारः अवश्यमेव उपपादनीयः। व्यवहारः च व्यवहर्तव्यज्ञाने सत्येव भवतीति अश्वविकल्पनकालतः परवर्तिनि काले जायमानस्य गोदर्शनानवधानव्यवहारस्य पूर्वम् अश्वविकल्पनकाले गोदर्शनाभावे सति असम्भवात्, तादृशज्ञानापलापो न सम्भवतीति। गोदर्शनं च अश्वविकल्पनकाले नैव अनुभवपथम् एतीति तदानीं तस्य अनुपलक्षिततायाः स्वीकाराद् ऋते नाऽन्या गतिः।

तदेवं परमतेऽपि प्रतीत्यनुरोधेन लोकव्यवहारबलेन च अनुपलक्षितस्य ज्ञानस्य सम्भव इति सिद्धे सति, स्वसंविदितज्ञानवादिमतेऽपि सुषुप्तावस्थायाम् अनुपलक्षितस्य ज्ञानस्य सम्भवः सिद्धिं प्राप्नोतीति।

*

अत्र नैयायिकाः ज्ञानायौगपद्यम् उररीकुर्वन्ति। 'जुगवं नत्थि दो उवओगा' इति जैनसिद्धान्तोऽपि तदेव उपोद्वलयति। अतः सुषुप्तावपि अनुपलक्षित-ज्ञानसिद्ध्यर्थं प्रदीयमानं अश्वविकल्पनकाले गोदर्शनसत्त्वस्य उदाहरणं मूलाभावादेव अयुक्तमिति केषाञ्चिद् अभिप्रायं 'जुगवं नत्थि दो उवओगा' इति शास्त्रवाक्यस्य वास्तविकम् अर्थं प्रदर्श्य एवं निरस्यति ग्रन्थकारः -

“न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरश्वविकल्पकाले ज्ञानान्तरवेद्यगोदर्शना-सम्भवः; सविकल्पा-ऽविकल्पयोज्ञानयोर्युगपद् वृत्तेरनुभवाद्, अन्यथा प्रति-निवृत्ताश्वविकल्पस्य तावत्कालं यावद् गोदर्शनस्मरणाध्यवसायो न स्यात्।”

इदमत्र हृदयम् - एकं ज्ञानं सविकल्पम्, अन्यत् च निर्विकल्पं भवति चेत्, तयोः यौगपद्यं सम्भवत्येव। अनुभवसिद्धत्वात् सविकल्पा-ऽविकल्पयोर्युगपद् वृत्तिर्न विरुद्धा। 'जुगवं नत्थि दो उवओगा' इति ज्ञाना-यौगपद्यवादः तु सविकल्पकज्ञानद्वयस्य अयौगपद्यमुपादाय प्रवृत्त इति न तद्विरोधः। अत्र अश्वविकल्पनकाले अश्वज्ञानं सविकल्पकं, व्यक्तप्रतीति-विषयत्वात्। तदा गोदर्शनं तु निर्विकल्पकं, स्वसंविदितप्रतीतिविषयत्वेऽपि अव्यक्तत्वाद्, व्यञ्जनावग्रहवत्। अतः ज्ञानायौगपद्यवादेऽपि अश्वविकल्पन-काले गोदर्शनस्य सत्त्वं नैव विरुद्ध्यते।

अश्वविकल्पनकालतः उत्तरकालं गोदर्शनस्मरणात्मकः यः अध्यव-सायो जायते, स अध्यवसायो अश्वविकल्पनकाले गोदर्शनस्य अभावे सति नैव भवितुम् शक्नोति, अननुभूतस्य स्मरणाभावात्। अतः अनन्यगत्या अश्वविकल्पनकालेऽपि गोदर्शनस्य सत्त्वं तन्नाम सविकल्पा-ऽविकल्पयोः ज्ञानयोः युगपद् वृत्तिः अभ्युपगमनीया भवति।

तदभ्युपगमे च, यदि स्वापावस्थायाम् अनुपलक्षितमपि स्वसंवि-दितं ज्ञानमभ्युपगम्यते, तदा न कश्चिद् विरोधः।

सङ्क्षेपेण पुनः - 'जुगवं नत्थि दो उवओगा' इति ज्ञानायौगपद्य-वादः सविकल्पयोरेव ज्ञानयोः यौगपद्यं निषेधयति, न पुनः सविकल्पा-ऽविकल्पयोः ज्ञानयोः समकालत्वनिषेधे तस्य आशयः।

*

इदं तु ध्येयम् - केवलज्ञान-दर्शनयोर्यौगपद्यं ये उररीकुर्वन्ति, तेषां मल्लवादिप्रमुखानाम् आचार्याणां मतमनुरुध्य इदं चर्च्यते, तैः 'जुगवं नत्थि दो उवओगा' इति ज्ञानायौगपद्यवादस्य तदर्थं पूर्वमेव सङ्कोचितत्वात्।

तन्मते ज्ञानायौगपद्यवादस्य स्वतः सापवादत्वाद्, यथा तस्य केवलज्ञान-
दर्शनयोर्यौगपद्यस्य निषेधे न पादप्रसारिका, तथा सविकल्पा-ऽविकल्पयोः
ज्ञानयोः समकालत्वनिषेधेऽपि नैवेति स्वीकर्तुं शक्यत्वात्।

यदि सैद्धान्तिकानाम् सर्वथा उपयोगयौगपद्यमनङ्गीकुर्वतां
श्रीजिनभद्रगणि-क्षमाश्रमणादिपूज्यानां मतमेव आश्रीयते, तदा अश्वविक-
ल्पनकाले गोदर्शनस्य अभावात्, कथं तद्दृष्टान्तेन सुषुप्तावस्थायाम् अनुप-
लक्षितस्य ज्ञानस्य सम्भवः प्रतिपादनीय इति ग्रन्थकारः दर्शयति -

“क्रमभावेऽपि च तयोर्विज्ञानयोर्विज्ञानं ज्ञानान्तरविदितमप्यनुप-
लक्षितमवश्यं तस्यामवस्थायां परेणाऽभ्युपगमनीयम्।”

सविकल्पा-ऽविकल्पयोः ज्ञानयोः क्रमभावेऽपि, अश्वविकल्पनादि-
कालावस्थायाम् - पूर्वम् अश्वविकल्पो, ततः गोदर्शनं, पुनरश्वविकल्प इत्येवं
ज्ञानपर्यायधारा अभ्युपगमनीया भवति। तत्र अश्वविकल्पस्य व्यक्तत्वं, गो-
दर्शनस्य च अव्यक्तत्वमित्यत्र स्वभाव एव शरणम्। ज्ञानपर्यायधारायां
ज्ञानानां क्रमिकत्वेऽपि क्रमानुपलक्षणं परिवर्तनस्य आशुवृत्तेः असञ्चेतनादेव
सङ्गमनीयं भवति। अत एव तत्र एकस्य अखण्डस्य अश्वविकल्पनस्य बोधः।
तत्र मध्ये मध्ये जायमानस्य गोदर्शनस्य स्वसत्त्वकाले उपलक्षणाभावेऽपि,
परवर्तिकाले तत्स्मरणात् तदानीं तत्सत्त्वम् अनुमीयते।

यौगपद्यवादे दीर्घेण अश्वविकल्पनेन साकमेव अनुपलक्षितं गोदर्शनं
स्वीक्रियते। क्रमवादे तु सततं परावर्तमानानां ज्ञानानां प्रवाहे मध्ये मध्ये
अनुपलक्षितं गोदर्शनम् अङ्गीक्रियते। उभयत्र च अश्वविकल्पनकालानन्तर-
काले गोदर्शनस्य स्मरणाद् पूर्वम् अनुपलक्षितमपि गोदर्शनम् अनुमीयते।

वस्तुतः 'अनुपलक्षितं ज्ञानं समस्ति, ततः सुषुप्तावस्थायाम् अनुपलक्षितस्य ज्ञानस्य सत्त्व'मित्येतावन्मात्रं समीहितं उभयथाऽपि सिध्यतीति अभिसन्धिः।

*

क्रमवादे उपयोगानां यौगपद्याभावतः समकालत्वस्य निषेधे इदं चिन्तनीयं भवति यदुत किमिदं स्वभाववादम् आश्रित्य प्ररूप्यते उत सामग्रीवादम्? इति पृच्छन्ति यौगपद्यवादिनः। तन्नाम किमयम् अयौगपद्यस्वभाव आकस्मिक एव उरीकर्तव्यो भवति? किं वा समानाधिकरणाया उपयोगद्वयजनिकायाः सामग्र्याः समकालं समवधानस्य असम्भवादेव तथा व्यवस्थितमिति प्रश्नः।

अत्र उपयोगानामेव अयौगपद्यस्वभाव इति सामान्यतः अस्माकं धारणा भवति, परं सा न युक्ता। यतः सामान्यतः जलस्य शैत्यं, ज्वलनस्य च उष्णतेव न स स्वभावः प्रत्यक्षसिद्धः। उपयोगपरिवर्तनस्य आशुवृत्तित्वात् छद्मस्थानां तदनुपलक्षणात्, यौगपद्यविषयकस्य भ्रान्तस्यैव अनुभवस्य सम्भवात्। किन्तु आप्तोक्तागमप्रमाणबलेनैव स स्वभावः स्वीकरणीयो भवति। परं सामान्येनैव 'जुगवं नत्थि दो उवओगा' इति प्ररूपकं तद् आगमप्रमाणम्, यत्र यत्र यौगपद्यम् अभिप्रेतं भवति, तानि सर्वाण्यपि स्थलानि परित्यज्य अन्वयितुं शक्यते। अतः न ततोऽपि इष्टसिद्धिः। तद् न उपयोगानाम् अयौगपद्ये स्वभाववादः शरणं सम्भवति। स्वभाववादे यस्य यदपि अभिप्रेतं भवति, तत् सर्वं स्वभावे अन्तर्भाव्य प्रमाणीकृत्य शक्यते एवेति दोषः अत्राऽपि संलग्न एव। अभिप्रेतस्य स्वभावस्य उपोद्बलकस्य प्रमाणस्य अन्वेषणे तु वरं प्रथममेव स्वभाववादं परित्यज्य तस्य प्रमाणस्य उपस्थापनमिति। तस्माद् द्वितीयः सामग्रीवादपक्ष एव विचारार्हः।

तस्मिन् पक्षे च यत्र यत्र उपयोगद्वयस्य जनिकयोः सामग्र्योः सम-
कालम् असमवधानं, तत्रैव ज्ञानायौगपद्यं स्याद्, न पुनः सर्वत्रेति विशिष्य
मनोव्यापारस्य एकदा एकत्रैव बद्धकक्षत्वात्, मानसव्यापारविशेषस्य च
सविकल्पकज्ञानजनिकायां सामग्र्यां सन्निविष्टत्वाद् भवतु नाम सविकल्पक-
ज्ञानद्वयस्य अयौगपद्यम्। निर्विकल्पकज्ञानजनकसामग्र्यां तु विशिष्य मनो-
व्यापारो नैव प्रविष्ट इति समकालं सविकल्पका-ऽविकल्पकज्ञानजनक-
सामग्र्योः समवधानस्य सम्भवात्, कुतः सविकल्पका-ऽविकल्पकज्ञानयो-
र्यौगपद्यस्य प्रतिषेध इतीह गूढाभिसन्धिः।

* * *

339 'लङ्घनस्येवे'ति दृष्टान्तस्य निरसनत्रयम्

त्रै.

सकलपदार्थजातस्य प्रत्यक्षम् एकस्मिन् पुरुषे नैव सम्भवतीति
सर्वज्ञापलापिनां मीमांसकप्रमुखानां मतम्। सर्वज्ञसत्त्वस्य ग्राहकम् आस्मा-
कीनं न किमपि प्रमाणं प्रगल्भते इति तर्कः तेषां वादस्थेषु मुख्येषु तर्केषु
अन्यतमः। तस्य प्रतिविधानं कुर्वता जैनेन इदम् अनुमानप्रमाणं तद्वाहक-
रूपेण व्यवस्थाप्यते - ज्ञानप्रकर्षस्य तारतम्यं (-वृद्धिगमनं) क्वचिद् विश्रान्तं,
प्रकर्षतारतम्यत्वाद्, महत्परिमाणप्रकर्षस्य तारतम्यवत्। अत्र ज्ञानप्रकर्षस्य
तारतम्यं यत्र विश्रान्तिम् अनुभवति, तत् केवलज्ञानापरनामकं सर्वज्ञज्ञानम्
इत्यभिसन्धिः। प्रकारान्तरेण इदमेव अनुमानम् एवमपि प्रस्तूयते - ज्ञान-
तारतम्यं (-प्रकर्षगमनं) क्वचिद् विश्रान्तं, 'तर-तम'शब्दवाच्यत्वात्, परि-
माणवदिति। उभयत्र वर्णानुपूर्व्यां भेदेऽपि आशयः तु समान एव।

प्रतिप्राणि ज्ञानस्य प्रज्ञा-मेधादीनां पाटवस्य मन्दता-तीव्रता-वशतः तारतम्यं तु अनुभूयते एव। ततः अवश्यम् अस्य सर्वान्तिमप्रकर्षेण भाव्यम्। यथा तारतम्येन वर्तमानस्य परिमाणस्य प्रकर्ष आकाशे विश्रान्तः, तथा ज्ञानस्य सकलवस्तुस्तोमप्रकाशकः सर्वान्तिमप्रकर्षः सर्वज्ञानभाजि विश्रान्तो भवतीति सर्वज्ञसिद्धिः।

परम् अस्य तर्कस्य प्रतिवादे लङ्घनदृष्टान्तः प्रदीयते। तथा हि - शिक्षा-ऽभ्यास-पाटववशात् क्रमोपचीयमानशक्तिरपि कश्चित् पुरुषविशेषः शत-सहस्रादिहस्तपरिमितामेव भूमिं लङ्घयति, न त्वशेषमेव भूमण्डलं यथा; तथैव ज्ञानमप्यभ्यास-पाटवादिवशात् क्रमेण सकलागमाद्यर्थसार्थ-विषयकत्वादिप्रकर्षवद् भवदपि न सर्वविषयकत्वादिलक्षणकेवलत्वाख्या-त्यन्तप्रकर्षवद् भवतीति नाऽस्ति केवलमिति।

अस्य दृष्टान्तस्य निरसने अन्यान्यग्रन्थेषु परस्परं विभिन्नं युक्तित्रयं दृश्यते। तथा हि -

१. श्रीहरिभद्रसूरिविरचितस्य षड्दर्शनसमुच्चयग्रन्थस्य श्रीगुणरत्न-सूरिणा प्रणीतायां तर्करहस्यदीपिकायां वृत्तौ एवम् अस्य समाधानं कृतम् -

यो यो द्रव्यस्य सहजो धर्मः, न तु सहकारिकारणेन आरोप्यमाणः, सहजोऽपि यो धर्मः स्वाश्रये विशेषं च जनयति, स एव धर्मः अभ्यासक्रमेण सर्वान्तिमप्रकर्षम् आसादयति। यः च धर्मः तादृशो न भवति, प्रत्युत सहकारिकारणम् अपेक्षमाणो भवति, अथवा सहजोऽपि यः स्वाश्रये न कमपि विशेषं जनयति, तस्य धर्मस्य क्रमशः प्रकर्षकाष्ठागमनं नैव सम्भाव्यते।

लङ्घनं नैव आत्मनः शरीरस्य वा सहजो धर्मः अस्ति। नैव उच्चैः लङ्घनेन आत्मनि शरीरे वा कोऽपि विशेषः सम्भाव्यते। प्रत्युत शक्तिम् अतिरिच्य लङ्घनेन प्रत्यवायोऽपि सम्भवति। उच्चैः लङ्घने शरीरस्य लाघवं स्फूर्तिः च विशेषेण अपेक्षिता भवति। अतः स्वशरीरम् अपेक्ष्य सीमितस्य लङ्घनस्य पराकाष्ठाया आसादनम् एव लङ्घनस्य प्रकर्षपर्यन्तो भवति, न पुनः भूमण्डलस्य लङ्घने प्रकर्षस्य परिणतिः।

ज्ञानं तु आत्मनः सहजो धर्मः तत्तदात्मनि विशेषस्य आधायकः च। नैरन्तर्येण अभ्यासेन ध्यानादिना क्रियाकलापेन च क्रमशः विकासोन्मुखं तद् अन्ते सकलस्यैव जगतः साक्षात्कारि सम्भवत्येव। अतः सहजधर्मत्वेन स्वाश्रये विशेषाधायकत्वेन च ज्ञानस्य परमप्रकर्षसम्भवः।

एतदनुसारं पूर्वतनम् अनुमानम् एवं प्रस्तोतव्यं भवति - ज्ञान-तारतम्यं क्वचिद् विश्रान्तं, तदाधारस्य सहजधर्मत्वे सति स्वाश्रये विशेषा-धायकत्वे सति 'तर-तम'शब्दवाच्यत्वात्, परिमाणवदिति। लङ्घनस्य सहजधर्मत्वाभावात्, तत्र हेतोः अवर्तनाद् नैव व्यभिचारः।

२. श्रीविजयनेमिसूरिविरचितस्य अनेकान्तमीमांसाप्रकरणस्य २.१.४६ सूत्रस्य अनेकान्तमीमांसाप्रभानामके स्वोपज्ञे विवरणे इत्थं समाहितम् अत्र -

लङ्घनदृष्टान्ते तावदित्थं विवेचनीयं भवति। अभ्यासेन समासा-दिते शरीरपाटवे सति यावद् लङ्घयति, तत् तस्य शरीरस्य लङ्घनविषये चरमः प्रकर्षः। अथ च पाटवसमासादनात् पूर्वं तावद् न लङ्घयति, तत् कस्य हेतोः? मल्लादिशरीरे कफादिदोषैः आपादिता ये गुरुता-पाटवा-भावादयः दोषाः, तैः तावल्लङ्घनसामर्थ्यस्य प्रतिरुद्धत्वात्। अनवरतं

व्यायामेन श्वास-प्रश्वासादिधारणप्रयत्नाभ्यासेन तु कफाधिक्यादिदोषाणां स्थगने सति तु यावद् लङ्घयितव्यं, तावद् लङ्घयत्येव। ततः पुनः शरीरस्य सामर्थ्याभावादेव नाऽधिकं लङ्घनमिति भवति लङ्घनस्येयत्तयैव अवस्थितिः। लङ्घनस्य परमप्रकर्षः तु सर्वथा कफादिधातूनामपचये सति सम्भवेत्। स एव च असम्भवी। यतः तथा सति धातूच्छेदतः शरीरस्य सजीवस्य अवस्थितिरेव न स्यात्, को लङ्घयिता स्यात्? अतः लङ्घनस्य परमप्रकर्षप्राप्तिः नैव सम्भवति।

दार्ष्टान्तिके तु ज्ञाने यथा यथा आवरणकर्मणां क्षयोपशमादेरुत्कर्षः भवति, तथा तथाऽधिकविषयकत्वेन विशदावभासत्वेन चोत्कर्षः अस्मदादीनामपि दृश्यते। न तु ततः आवारककर्मणां क्षयोपशमतः ज्ञानाधारस्य आत्मनः मात्रयाऽपि अपहतिरिति आवरणकर्मणां क्षयस्य प्रकर्षगमने सति स्यादेव ज्ञानप्रकर्ष इत्यत्यन्तप्रकर्षोऽपि सर्वथा घातिकर्मक्षये युक्त एवेति।

	<u>ज्ञानप्रकर्षः</u>	<u>लङ्घनप्रकर्षः</u>
आश्रयः	आत्मा	शरीरम्
प्रतिरोधकं तत्त्वम्	आवारकाणि कर्माणि	कफाधिक्यादिदोषाः
आश्रयस्य अवस्थितिः	कर्मणां सर्वथा क्षये आत्मनः अवस्थितेः सम्भवः	कफादीनां सर्वथा क्षये शरीरस्य अवस्थितेः असम्भवः
आहत्य परिणामः	प्रतिरोधकतत्त्वस्य सर्वथा क्षयेऽपि आश्रयस्य अवस्थानात् परमप्रकर्षस्य सम्भवः	प्रतिरोधकतत्त्वस्य सर्वथा क्षये सति आश्रयस्यैव नाशे स्वस्याऽपि नाशाद्, आश्रयावस्थिति-सापेक्षस्य सीमितस्यैव प्रकर्षस्य सम्भवः

पूर्वतनम् अनुमानम् अत्र एवं निरूपणीयं भवति - ज्ञानतारतम्यं परमप्रकर्षे विश्रान्तं, स्वाधारप्रतिरोधकतत्त्वस्य सर्वथा क्षयेऽपि तदाश्रयस्य अवस्थाने सति 'तर-तम'शब्दवाच्यत्वात्, परिमाणवदिति। लङ्घने तार-तम्यस्य सत्त्वेऽपि, तत्प्रतिरोधकतत्त्वस्य सर्वथा क्षये सति तदाश्रयस्यैव नाशाद् नैव परमप्रकर्षसम्भव इति।

३. सन्मतितर्कप्रकरणस्य श्रीअभयदेवसूरिप्रणीतायां तत्त्वबोध-विधायिन्यां वृत्तौ अस्मिन् विषये विधान्तरेणैव समाधातुं प्रयत्नम्। तथा हि तत्पाठः -

“लङ्घनं हि पूर्वप्रयत्नसाध्यं यदि व्यवस्थितमेव स्यात्, तदोत्तर-प्रयत्नस्याऽपरापरलङ्घनातिशयोत्पत्तौ व्यापाराद्, भवेद् लङ्घनस्याऽप्यन-पेक्षितपूर्वातिशयसद्भावप्रयत्नान्तरस्य प्रकर्षावाप्तिः। न चैवम्, अपरापर-प्रयत्नस्य पूर्व-पूर्वातिशयोत्पादने एवोपक्षीणशक्तित्वात्।”

अयमत्र आशयः - एकेन प्रयासेन यावद् लङ्घितं, अपरेण प्रयासेन तावत् पुनरेव लङ्घनीयं भवति। पूर्वप्रयासेन त्रिहस्तमात्रं लङ्घिते सति तदनन्तरं प्रयासाधिक्ये कृते ततः किञ्चिद् अधिकं लङ्घयितुं शक्यते, न पुनः पूर्वतनं त्रिहस्तं मेलयित्वा हस्तषट्कम्। तदेवम् अपरा-ऽपरप्रयत्ने कृते सत्यपि पुनः पुनः स एवाऽतिशय उत्पादनीयो भवति। अतः लङ्घने भृशं प्रयत्न्याऽपि सीमितमेव अतिशयम् उत्पादयितुं शक्यते। सेयं व्यवस्थितो-त्कर्षता उच्यते।

ज्ञाने तु नैवम्। तत्र प्रयत्नेन य अतिशय उत्पादितः, स तथैव स्थातुम् अर्हत्येव। यावद् ज्ञानं पूर्वं सम्पादितं, तस्मिन् संरक्षिते सति, प्रयत्नान्तरेण

तत् पुनः सम्पादनीयं नैव भवति। अतः अपरा-ऽपरप्रयत्नस्य अपूर्वा-
ऽपूर्वातिशयोत्पादने एव व्यापार सम्भवति। यथा ह्यः पठितस्य शास्त्रस्य
बोधे रक्षिते सति, ह्यः यावत् पठितं, ततः अग्रे एव अद्य पठितुं शक्यते। तत
एव कदाचित् सम्पूर्णस्य शास्त्रस्य पारगमनं भवति। एवं ध्यानादिना क्रिया-
कलापेन क्रमशः ज्ञानसम्पदः विकासं साधयित्वा सकलार्थसाक्षात्कारित्वम्
अपि प्राप्तुं शक्यते। एतत् तत्त्वं वृत्तौ एवं निरूपितम् अस्ति -

“ज्ञानस्य तु योऽभ्याससमासादितोऽतिशयः, सोऽतिशयान्तरोत्पत्तौ
पुनः प्राक्तनाभ्यासापेक्षो न भवतीत्युत्तरोत्तराभ्यासानामपरापरातिशयो-
त्पादने व्यापाराद्, न व्यवस्थितोत्कर्षतेति भवति ज्ञानस्य परप्रकर्षकाष्ठा।”

अत्र एवं तु स्याद् यद् यदि लङ्घनेऽपि पूर्वप्रयत्नेन उत्पादितः
अतिशयो व्यवस्थितः न स्यात्, तत् किमिति प्रथममेव यावद् लङ्घयितव्यं,
तावद् न लङ्घयति, क्रमशः च अधिकाधिकं लङ्घयति? तद् ज्ञायते यत्
प्रथमेन लङ्घनप्रयत्नेन यावद् लङ्घनस्य सामर्थ्यं सम्पादितं, तत् संरक्षित-
मेव भवति। अथ च पूर्वप्रयत्नेन आहिते अतिशये अभ्यासेन वृद्धिः विधीयते
इति। अत्र यथा पूर्वप्रयत्नसम्पादितस्य अतिशयस्य सद्भावेऽपि न लङ्घन-
प्रकर्षप्राप्तिरिति यथा लङ्घनस्य व्यवस्थितोत्कर्षता, तथा ज्ञानस्याऽपि
भविष्यतीति कथं न स्वीक्रियते?

परमेवं मननं न युक्तम्। यतः श्लेष्मादिना प्राक् शरीरस्य जाड्याद्,
तेन शरीरेण यावद् लङ्घयितव्यं, न तावद् व्यायामेन अनपनीतश्लेष्मणा
अनासादितपटुभावः कायो लङ्घयति। अभ्यासेन श्लेष्मक्षयेण आसादित-
पटुभावः कायः तु यावद् लङ्घयितव्यं, तावद् लङ्घयतीत्यभ्यासः तत्र
सप्रयोजनः।

इदमत्र ध्येयम् - ज्ञाने लङ्घने चोभयत्र क्रमशः वृद्धिभावः, तदर्थम् अभ्यासस्य आवश्यकता चेति समाने एव। तथाऽपि अयं महान् विशेषः - लङ्घनविषये अभ्यासेन क्रमश ईषदेव वृद्धिं सम्पादयितुं शक्यते। यतः तत्र अपरा-ऽपरप्रयत्नेन पूर्व-पूर्वातिशयं सर्वदा पौनःपुन्येन उत्पाद्य एव अतिशयान्तरस्य आधानं कर्तव्यं भवति। सेयं व्यवस्थितोत्कर्षता। ज्ञाने तु पूर्वतनेन प्रयत्नेन सम्पादितः अतिशयः प्रयत्नान्तरकाले संरक्षित अपि स्यादिति नैव सर्वदा पूर्व-पूर्वातिशयस्य उत्पादनस्य आवश्यकता। अपि तु पूर्वातिशये संरक्षिते सति प्रयत्नान्तरस्य अपूर्वातिशयस्य उत्पादने एव सामर्थ्यं व्यापि-पतीति अव्यवस्थितोत्कर्षता। व्यवस्थितोत्कर्षतास्थले प्रकर्षगमनस्य मर्यादा स्वाभाविकी एव। अव्यवस्थितोत्कर्षतास्थले तु नैवं मर्यादा भवति। अतः तत्र परमप्रकर्षकाष्ठाऽपि सम्भाव्यते एव।

पूर्वतनम् अनुमानम् अपि अत्र एवं परिष्करणीयं भवति - ज्ञान-तारतम्यं परमप्रकर्षे विश्रान्तं, स्वाधारीभूते धर्मे अतिशयान्तरोत्पत्तौ पुनः प्राक्तनाभ्यासनिरपेक्षत्वे सति स्वस्य 'तर-तम'शब्दवाच्यत्वात्, परिमाणव-दिति। लङ्घने तारतम्यस्य सत्त्वेऽपि, लङ्घनस्य अतिशयान्तरोत्पत्तौ पुनः प्राक्तनाभ्यासापेक्षत्वात्, तत्तारतम्ये नैव हेतोः सत्त्वस्य सम्भव इति नैव तेन व्यभिचारः।

*

एवं लङ्घनदृष्टान्तेन ज्ञानस्य परमप्रकर्षाभावस्य निश्चायने, प्रतिवादरूपेण समाधानत्रयं ग्रन्थत्रयाधारेण दर्शितम्। अन्यान्यग्रन्थेषु एतदन्यतमत् समाधानं दरीदृश्यते। इदानीं एतेषां समाधानानां युगपत् तुलना विधीयते, येन तेषां परस्परं सम्बन्धो विशदीभवेत्।

तर्करहस्यदीपिकायां यत् समाधानं प्रदर्शितमस्ति, तद् लङ्घन-
ज्ञानयोः स्वरूपं प्रधानीकरोति। लङ्घनं शरीरस्य असहजो धर्मः, ज्ञानं तु
सहजो धर्मः, असहजधर्मस्य सीमितस्य एव प्रकर्षस्य सम्भावना, सहज-
धर्मस्य तु तत्प्रतिबन्धकविनाशे सति परमस्य प्रकर्षस्य सम्भावनेति धर्मयोः
स्वरूपम् आधारीकृत्य तयोः भेदं स्पष्टयितुं प्रयासो विहितः अस्ति। भेदे
स्पष्टीभूते सति एकस्य धर्मस्य विषये या वार्ता, सा धर्मान्तरे नैव योजयितुं
युज्यते इति स्वयमेव स्फुटीभवतीति।

अनेकान्तमीमांसायां प्रदर्शिते समाधाने तु नैव ज्ञान-लङ्घनयोः
स्वरूपं प्रधानीकृतम्। तत्र तयोः ये प्रतिबन्धके स्तः (अनुक्रमेण आवारककर्म
कफादिदोषाः च) तयोः क्षये सति धर्मयोः आश्रयीभूते क्रमशः आत्म-शरीरे
तिष्ठत उत नेति अंशं विशदीकृत्य ज्ञान-लङ्घनयोः असमानता प्रमाणीकृता।
ज्ञानप्रतिबन्धकीभूते कर्मणि समूलनाशं नष्टेऽपि ज्ञानाधारस्य आत्मनः नैव
काऽपि हानिः, प्रत्युत लाभः। कफादिदोषाणां विषये तु नैवमस्ति। तेषां
सर्वथा नाशे तु लङ्घनाधारस्य शरीरस्य स्थितिरेव असम्भविनीति कस्य
लङ्घनस्य विषये चर्च्यते?

इह 'यदपचयतार-तम्यानुविधायी यदुपचयतर-तमभावः, तस्य
तद्विपक्षस्य सर्वथा नाशे सति प्रकर्षगमन'मिति व्याप्तिः इङ्गिता भवति।
ज्ञानस्य उपचये तर-तमभावः आवारककर्मणः अपचयतर-तमभावानुविधा-
यीति आवारककर्मणः सर्वथा अपचये सति ज्ञानस्य प्रकर्षकाष्ठागमनं
सम्भवत्येव। लङ्घनविषयेऽपि अयं नियमः अन्वेति एव, यतः तस्याऽपि
वृद्धितर-तमभावः कफादिदोषतर-तमभावानुविधायी एव। परं पूर्वम्
अनेकधा दर्शितं तथा, कफादिदोषाणां सर्वथा अपचय एव न सम्भवतीति,

सम्भवे सति लङ्घनाधारस्य शरीरस्य विनाशाद् लङ्घनमेव न सम्भवतीति वा न शक्यते एव लङ्घनस्य परमः प्रकर्ष इति व्यवस्थितम्।

तत्त्वबोधविधायिन्यां प्रदर्शितं समाधानं तु न धर्मयोः स्वरूपम् आधारीकरोति, न वा तत्प्रतिबन्धकीभूतयोः तत्त्वयोः अपचयतारतम्यं विचारयति, अपि तु ज्ञान-लङ्घनयोः क्रमशः वृद्धिभावेऽपि यद् वैशिष्ट्यम्, एकत्र व्यवस्थितोत्कर्षताऽभावः, अन्यत्र व्यवस्थितोत्कर्षतासद्भाव इति तद् मुख्यीकृत्य द्वयोः भेदं निर्दिशति। यत्र व्यवस्थितोत्कर्षता, तत्र अभ्यासस्य यत् सामर्थ्यं, तस्य पूर्व-पूर्वातिशयोत्पादने एव व्यापृतत्वाद् न परमप्रकर्ष-काष्ठागमनसम्भवः। यत्र च न तथा, तत्र अभ्यासेन क्रमशः अपूर्वा-ऽपूर्वातिशयोत्पादनसम्भवेन, परमप्रकर्षसम्भावना इति सत्यम् अत्र द्योतितम् अस्ति।

एवं समाधानत्रयेऽपि क्रमशः स्वरूपं, प्रतिबन्धकापचयस्य तर-तमभावं, उत्कर्षस्य व्यवस्थितत्वा-ऽव्यवस्थितत्वे प्रकाश्य, ज्ञान-लङ्घनयोः भेदं दर्शयित्वा, परमप्रकर्षस्य सम्भावना-ऽसम्भावने प्रकटीकृते स्तः। लङ्घने तु त्रिभिरपि प्रकारैः सीमितः प्रकर्षः, ज्ञानविषये तु निःसीम इति परमं सत्यं च तेन स्फुटीभवति।

* * *

૩૪૦ નિશ્ચિત - અનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન

/ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

મતિજ્ઞાનના જે ૨૮ પ્રકાર છે તે દરેકના બહુ, અબહુ આદિ ૧૨ અવાન્તર પ્રકારો છે. તદન્તર્ગત નિશ્ચિત અને અનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન વિષે થોડી વિચારણા કરવી છે.

પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યા પ્રમાણે નિશ્ચિત એટલે લિંગ-હેતુના આલંબનથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન^૧. આને આપણે અનુમિતિતુલ્ય સમજી શકીએ. જો કે આમ તો અપાયાત્મક સર્વ મતિજ્ઞાનને અન્વય-વ્યતિરેક ધર્મના અન્વેષણરૂપ ઈહાની અપેક્ષા હોય જ છે, તેથી આ રીતે તો મતિજ્ઞાનનો નિશ્ચિત પ્રકાર જ ઉપલબ્ધ થાય, અનિશ્ચિત નહિ. પરંતુ અહીં લિંગ તરીકે અનુમિતિની સામગ્રી અભીષ્ટ છે, તેથી કોઈ આપત્તિ નહીં આવે^૨. અનિશ્ચિત એટલે લિંગની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન^૩. આને આપણે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સમજી શકીએ.

શ્રીવિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનની આ પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યા બતાવીને બીજી એક નવી જ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે અશ્વત્વાદિ પર ધર્મોથી મિશ્રિત એવા ગો-પદાર્થનું જ્ઞાન કરવું તે નિશ્ચિત અને અનિશ્ચિત એટલે પર ધર્મોથી મિશ્રિત નહિ, પરંતુ પદાર્થના સદ્ભૂત ધર્મોથી યુક્ત પદાર્થનું જ્ઞાન કરવું તે અનિશ્ચિત. ટૂંકમાં અશ્વત્વાદિરૂપે ગો-પદાર્થનો બોધ કરવારૂપ જે વિપર્યય ઉપલબ્ધિ તે નિશ્ચિત અને ગોત્વરૂપે જ ગો-પદાર્થનો બોધ કરવારૂપ જે સદ્ભૂત ઉપલબ્ધિ તે અનિશ્ચિત^૪.

અહીં કદાચ આપણને એવો પ્રશ્ન થાય કે વિપર્યય તો અજ્ઞાનરૂપ છે, તેને મતિજ્ઞાનના પ્રકારમાં કઈ રીતે સમાવી શકાય? અહીં એવું સમાધાન સમજાય છે કે યથાર્થબોધ તે પ્રમાણ અને અયથાર્થબોધ તે અપ્રમાણ. આ લૌકિક પ્રમાણવ્યવસ્થા છે. લોકોત્તર પ્રમાણવ્યવસ્થા અનુસાર તો સમ્યક્ત્વીનું જ્ઞાન તે જ પ્રમાણ છે અને મિથ્યાત્વીનું જ્ઞાન તે જ અપ્રમાણ છે. આથી જ્યારે કોઈ સમ્યક્ત્વી અશ્વત્વરૂપે

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

ગો-પદાર્થનું જ્ઞાન કરશે, ત્યારે પણ તેનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન જ કહેવાશે અને તે નિશ્ચિતમાં સમાવેશ પામશે.

નિશ્ચિત અને અનિશ્ચિતની આ બીજી વ્યાખ્યા ભાષ્યની જ સાક્ષી સાથે શ્રીનન્દીસૂત્રની મલયગિરીયા વૃત્તિમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ, પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યા પ્રમાણે નિશ્ચિત એટલે અનુમિતિરૂપ પરોક્ષજ્ઞાન અને અનિશ્ચિત એટલે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન. જ્યારે ભાષ્યમાં કરેલી બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે નિશ્ચિત એટલે વિપર્યય-ઉપલબ્ધિ અને અનિશ્ચિત એટલે સદ્ભૂત ઉપલબ્ધિ.

*

ટિપ્પણી

1. અન્યત્ તુ નિશ્ચિતિમ્॥ (જ્ઞાનાર્ણવ - ગાથા - ૧૪ - વૃત્તિ)
2. યદ્યપ્યન્વય-વ્યતિરેકધર્માન્વેષણરૂપામીહામપેક્ષમાણઃ સર્વ એવાઽપાયો લિઙ્ગમપેક્ષતે એવ, તથાઽપ્યનુમિતિસામગ્રીસમ્પત્તિરૂપા લિઙ્ગનિશ્ચા યત્ર નાઽસ્તિ તદનિશ્ચિતમ્॥ (જ્ઞાનાર્ણવ - ગાથા - ૧૪ - વૃત્તિ)
3. અનિશ્ચિતં લિઙ્ગાનપેક્ષોત્પત્તિકં પતાકાદિનિશ્ચયા દેવકુલાદિ-દર્શનવદ્ યદ્ ન લિઙ્ગનિશ્ચામપેક્ષતે॥ (જ્ઞાનાર્ણવ - ગાથા - ૧૪ - વૃત્તિ)
4. એતો ઝ્વિય પઙ્કિવક્ષં, સાહિજ્ઞા નિસ્સિદ્ધિ વસેસો વા।

પરમધર્મમેહિ વિમિસ્સં, નિસ્સિદ્ધિમવિણિસ્સિદ્ધિયં હયરં॥ (વિ.ભા. - ૩૧૦)

અથવા નિશ્ચિતે સપ્રતિપક્ષેઽપિ વ્યાખ્યાનાન્તરલક્ષણો વિશેષ વક્તવ્યઃ। ક ઇત્યાહ - પરધર્મેરશ્વાદિવસ્તુધર્મેર્વિમિશ્રં યુક્તં ગવાદિવસ્તુ ગૃહ્ણાનસ્ય નિશ્ચિતં ભવતિ। ગામશ્વાદિરુપેણ ગૃહ્ણતો યેયં વિપર્યયોપલબ્ધિઃ, તદ્ નિશ્ચિતમિત્યર્થઃ। ઇતરત્ તુ યત્ પરધર્મેર્વિમિશ્રં વસ્તુ ન ગૃહ્ણતિ, કિન્તુ યથાવસ્થિતમેવ, તત્ સદ્ભૂતોપલબ્ધિરુપમનિશ્ચિતં ગવાદિકં વસ્તુ ગવાદિરુપેણૈવ ગૃહ્ણતો યેય-મવિપર્યયોપલબ્ધિઃ, તદનિશ્ચિતમિત્યર્થઃ॥ (શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજી-કૃત વૃત્તિ)

* * *

૩૪૧ અસુરકુમાર દેવોનું ગતિસામર્થ્ય

/ મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી

અસુરકુમાર દેવોનું નીચે સાતમી પૃથ્વી સુધી જવાનું સામર્થ્ય છે. પણ ત્યાં સુધી તેઓ ગયા નથી, જતા નથી કે જશે પણ નહીં, પરંતુ ત્રણ પૃથ્વી સુધી જ ગતિનો નિયમ છે. એ જ રીતે પોતાના સ્થાનથી અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર સુધી તિરછાં જવાની શક્તિ છે, પણ નંદીશ્વર દ્વીપથી આગળ તેઓ ગયા નથી કે જશે પણ નહીં. ઊર્ધ્વલોકમાં પણ તેઓ અચ્યુત દેવલોક સુધી જવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, પણ સૌધર્મથી આગળ જતા નથી, ગયા નથી કે જશે પણ નહીં.

શ્રીકલ્પસૂત્રનાં પ્રવચનો દરમ્યાન એકથી વધુ વાર ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત વાંચ્યો - સાંભળ્યો છે. એ ઘટના અચ્છેરા તરીકે ગણાઈ છે. કારણ કે અનંતકાળે જે ઘટના ઘટે, તેને અચ્છેરા તરીકે જ બતાવાયા છે.

હવે શ્રીભગવતીજીમાં તો અસુરકુમારનો કોઈ પણ દેવ સૌધર્મ દેવલોકમાં જઈ શકે છે એવી વાત બતાવી છે અને એનાં કારણો પણ બતાવ્યાં છે. જો કે અસુરકુમારો સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્પાત નથી મચાવતા એવું નથી. માત્ર ચમરેન્દ્રે ઉત્પાત કર્યો અને એક લાખ યોજનનું શરીર બનાવ્યું એમ નહીં. કોઈ પણ દેવ આમ કરવા સમર્થ છે અને જ્યારે પણ દેવો આવું કરે, ત્યારે એ ઘટના અચ્છેરા તરીકે ગણાઈ શકે એવું લાગે છે.^૭ કારણ કે એ પણ અનંતકાળે જ બને છે.

૭ કેવલકાલસ્ય ણં ભન્તે! અસુરકુમારદેવા ઉઢ્ઢં ઉપ્પજ્ઞંતિ? જાવ સોહમ્મં કપ્પં ગયાય, ગમિસ્સંતિ વા? ગોયમા! અણંતાહિં ઉસ્સિપ્પિણીહિં, અણંતાહિં ઓસ્સપ્પિણીહિં સમતિક્કંતાહિં, અત્થિ ણં એસ ભાવે લોચચ્છેરયભૂએ સમુપ્પજ્ઞઈ.

અસુરકુમાર દેવો કયા કયા કારણે સૌધર્મ દેવલોકમાં જાય એ વાત આ રીતે દર્શાવાઈ છે - એક, ભવપ્રત્યયિક વૈર. બે, આત્મરક્ષક દેવોને ત્રાસ ઉપજવવા. ત્રણ, અલગ અલગ પ્રકારનાં રત્નોની ચોરી કરવા. આવાં કેટલાંક કારણવશાત્ તે દેવો સૌધર્મમાં જાય.

હવે તે દેવો જો વૈમાનિકોનાં રત્નો ચોરી જાય તો અસુરકુમાર દેવોને વૈમાનિકો મારે અને એ મારની પીડા ઓછામાં ઓછી અંતર્મુહૂર્ત અને વધુમાં વધુ છ મહિના સુધી ભોગવવી પડે.

અસુરકુમારના દેવો વૈમાનિકનાં નાનાં નાનાં રત્નોને જ ઉપાડી જાય, મોટાં રત્નો સંતાડી શકે નહીં. (મોટાં રત્નો કેમ ન લઈ શકે એનો કોઈ ખુલાસો નથી.) વૃદ્ધ પુરુષોનો મત એવો છે કે નાનાં રત્નો એટલે અથ અલઘૂકાનિ-મહાન્તિ, વરિષ્ઠાનિ. અર્થાત્ નાનાં નહીં, પણ મોટાં ઉત્તમ જાતિનાં રત્નો ઉપાડી જાય અને ઉજ્જડ સ્થાને ચાલ્યા જાય.

જો વૈમાનિક - સૌધર્મ કલ્પની કોઈ અપ્સરાઓ અસુરકુમાર દેવોનો આદર કરે કે એમને સ્વામી તરીકે સ્વીકારે, તો એ દેવો એમની સાથે દિવ્ય ભોગો ભોગવતા ઘણો કાળ ત્યાં રહી શકે.

અસુરકુમાર દેવો અરિહંતોનો, અરિહંતના ચૈત્યોનો અને ભાવિતાત્મા એવા સાધુઓનો આશ્રય લઈને જ સૌધર્મમાં જઈ શકે છે, એ સિવાય નહીં.

8 एतेषां रत्नादातृणाम् असुराणां कायं- देहं प्रव्यथन्ते- प्रहारैर्मथ्यन्ति वैमानिकाः देवाः। तेषां च प्रव्यथितानां वेदना भवति जघन्येनाऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टतः षण्मासान् यावत्।

9 असुरकुमारा वि देवा णण्णत्थ अरिहंते वा, अरिहंतचेइआणि वा, अणगारे वा भाविअप्पणो निस्साए उड्डं उप्पज्जंति।

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

બીજી એક વાત, અસુરકુમાર દેવો સૌધર્મ દેવલોકમાં જાય છે એનું એક કારણ એ છે કે જે દેવોનો તાજો જ ઉપપાત થયો હોય અથવા જે દેવોના ચ્યવનનો છેલ્લો સમય ચાલતો હોય, એ દેવોને મનમાં એક સંકલ્પ થાય છે : અમારી પાસે જેવી દેવઋદ્ધિ છે એવી જ શકેન્દ્ર પાસે છે. તો ચાલો, આપણે આપણી ઋદ્ધિ ઈન્દ્રને દેખાડીએ અને ઈન્દ્રની ઋદ્ધિ આપણે જાણીએ. આ કારણે તેઓ સૌધર્મ-કલ્પમાં જાય.

‘અહુણોવવન્નાણ’ તિ ઉત્પન્નમાત્રાણામ્। ‘ચરિમભવત્થાણ વ’ ત્તિ ભવચરમભાગસ્થાનાં ચ્યવનાવસરે इत्यर्थः।

આ સંબંધી શ્રીભગવતીજનો ટીકાપાઠ તો આટલો જ છે, પણ મૂળ પાઠમાં આ વાત ખૂબ સુંદર રીતે વર્ણવી છે.

આ આખો સંદર્ભ શ્રીભગવતીસૂત્ર - શતક - ૩, ઉદ્દેશક - ૨ માં છે.

* * *

શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી પ્રણીત દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથ શ્રીસન્મતિતર્ક પર ન્યાયપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિજી વિરચિત તત્ત્વબોધવિધાયિની (વાદમહાર્ણવ) વૃત્તિ પર પરમગુરુ શ્રીવિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મ. કૃત ન્યાયસુધા નામના તાત્પર્યવિવરણનો પ્રથમ ભાગ (પ્રથમ કાંડ - ગાથા ૧ સંપૂર્ણ) સંપાદિત થઈ ગયો છે. શ્રીસન્મતિતર્કના અભ્યાસમાં અદ્ભુત જ ગણી શકાય તેવી સહાય સાંપડશે તેવી ખાતરી આપી શકાય એવું સરળ અને સુગ્રંથિત આ વિવરણ છે. આના સંપાદનમાં પરિશિષ્ટો, અનુક્રમણિકા, પ્રસ્તાવના વગેરે ઉમેરવાનું કાર્ય બાકી છે, જેમાં થોડોક સમય જશે. (લગભગ અપાઠ મહિને તૈયાર થવાની ગણતરી છે.) ત્યાં સુધી અભ્યાસ માટે જેમને પણ ગ્રંથ જોઈતો હોય તેઓ શ્રીભાવેશભાઈ પાસેથી આની મૂળ વાચનાની સર્વેબલ PDF (706 pages) મંગાવી શકે છે. એ જ રીતે તેમની પાસે અનેકાંતતત્ત્વમીમાંસા - ભાગ ૧-૩ સંપૂર્ણની સર્વેબલ PDF ઉપલબ્ધ છે. અનેક સંદર્ભોથી સમૃદ્ધ આ સર્જન પણ સંશોધનાટિમાં ખૂબ ઉપયોગી થાય તેમ છે.

ચરણકરણાનુયોગ

૩૪૨ સમવસરણ-ગમ્યતા

૩૧

મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી વિરચિત શ્રીલોકપ્રકાશ અંતર્ગત સમવસરણ-વક્તવ્યતામાં આમ જણાવાયું છે -

અપૂર્વં યત્ર સમવ-સરણં નેક્ષિતં ચ યૈઃ।

અપિ દ્વાદશયોજન્યાઃ, તે તત્રાઽઽયાન્તિ સાધવઃ॥૨૧.૮૬૧॥

અથ ચેત્ સાધવઃ તત્ર, તે નાઽઽયાન્તિ ક્ષ્ત્રાદરાઃ।

તત્ પ્રાયશ્ચિત્તમર્હન્તિ, ચતુર્ગુરુકસઙ્ગકમ્॥૨૧.૮૭૦॥

આ વિધાન પરથી એમ સમજાય છે કે સમવસરણ રચાય ત્યારે ત્યાં નજીકમાં રહેલા સાધુ-સાધ્વીઓએ અવશ્ય ત્યાં જવું જોઈએ. અન્યથા પ્રાયશ્ચિત્તના ભાગી બનાય. પરંતુ આ વિધાનને સાપેક્ષ રીતે જ સમજવું જોઈએ એમ લાગે છે. આની વિચારણા કરતાં પૂર્વે સમવસરણમાં જવા સાથે જોડાયેલી એક ચર્ચા ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ ચર્ચા શ્રીબૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૧૪૩ - ૧૨૧૮ માં નિરૂપાઈ છે. અને શ્રમણજીવનનાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં સાધના અંતર્ગત કયા યોગ પર વધુ-ઓછો ભાર મુકવો તે નક્કી કરવામાં ખૂબ સહાયભૂત બને તેમ છે. તેથી અત્રે તેનું બહુ જ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કર્યું છે. મૂળ ચર્ચા ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદરૂપે છે અને અત્રે પણ એ જ રીતે તેને જોઈએ -

વાત શ્રીતીર્થંકર ભગવંત આ પૃથ્વી પર વિચરી રહ્યા છે તે વખતની છે. એક ઉત્તમ કક્ષાનો જીવ પ્રવ્રજ્યા લે છે અને આસેવનાશિક્ષા (સામાચારી ઈત્યાદિ) સરસ રીતે શીખે પણ છે, પરંતુ ગ્રહણશિક્ષાનો સ્વીકાર નથી કરતો (અર્થાત્ શ્રુતા-

ભ્યાસ નથી કરતો). એટલે એક વખત ગુરુ એને સામેથી બોલાવીને એની સાથે સંવાદ સાધે છે -

ગુરુ - સૌમ્ય! તું આ ગ્રહણશિક્ષાનો ખપ કર અને વિધિપૂર્વક આચારાંગ વગેરે શ્રુતજ્ઞાન સંપ્રાપ્ત કર.

શિષ્ય - ભંતે! મેં પ્રવ્રજ્યાનો સ્વીકાર કર્યો છે. હું તપસ્વી છું. પરિગ્રહનો મેં સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે. આરંભ-સમારંભ હું કરતો નથી. એકાગ્ર મનવાળો થઈને ધર્મચિંતામાં દૃઢપણે વિહરતો હોઉં છું. સમિતિ, ગુપ્તિ, ભાવના, પ્રત્યુપેક્ષણાદિ ક્રિયાકલાપ, વિનય અને વૈયાવૃત્ય ઈત્યાદિમાં પ્રયત્નશીલ રહું છું. લોક, લોકોત્તર અને તદુભયથી વિરુદ્ધ કાર્ય હું કરતો નથી. તથા આવશ્યકાદિમાં સદા ઉદમવંત રહું છું. તો હવે મારે ભણીને કામ શું છે?

ગુરુ - વત્સ! તેં જેના માટે દીક્ષા લીધી છે, તે પ્રયોજન જ ભણ્યા વગર સિદ્ધ થાય તેમ નથી. જો હું તને આ વિષયમાં બે દૃષ્ટાંત કહું -

૧. જેમ હાથી મલ દૂર કરવા માટે તળાવ વગેરેમાં જાય અને સ્નાન કરીને ચોખ્ખો થઈને બહાર આવીને પોતાની સૂંઢથી ઘણીબધી ધૂળ શરીર પર નાંખે અને પાછો મલિન થાય તેમ કર્મનિર્જરા માટે પ્રવ્રજ્યાનો સ્વીકાર કરીને, ભણ્યા વગર ધર્મને યથાર્થ રીતે નહીં સમજતો છતો, ખૂબ ઉદમ કરનારો અજ્ઞાની જીવ પણ આજ્ઞાવિરુદ્ધ આચરણ કરીને ઉપરથી વધારે કર્મો બાંધે છે.

૨. જેમ રોગથી જેના પગ ખૂબ ફૂલી ગયા છે એવી વ્યક્તિ ખેતરમાં લણણી માટે જાય તો જેટલું લણે એના કરતાં ઘણું વધારે તો એના પગ નીચે કચડી નાંખે તેમ શ્રુતજ્ઞાન વિનાનો જીવ પણ ચારિત્રરૂપી પાકને પોતાના અસંયમથી કચડી નાંખે છે. માટે ભણ્યા વગર ચાલે તેમ નથી જ.

શિષ્ય - ભગવન્! જેમ રોગી માણસ વૈદના પાસે પોતાના રોગનું નિદાન કરાવી લે છે અને એની પાસે ઔષધગ્રહણ કરીને, વૈદ જેમ કહે તેમ પરેજી વગેરે સાચવીને રોગથી મુક્ત થઈ જાય છે, કંઈ એ પોતે વૈદકશાસ્ત્ર ભણવા નથી બેસી જતો. એમ તમે મારા માટે મારા ભવરોગની ચિકિત્સા કરનારા વૈદ છો. હું તમારું કહ્યું બધું કરી લઈશ અને કર્મોની વ્યાધિમાંથી મુક્ત થઈ જઈશ. રોગી જેમ પોતે વૈદકશાસ્ત્ર નથી ભણતો, એમ મારે પણ કશું ભણવાની જરૂર જણાતી નથી.

ગુરુ - તારી વાત સાચી છે કે રોગી વૈદને પૂછ્યા વગર કશું જ નથી કરતો. તો પણ એણે થોડીક વાતો તો જાતે સમજી જ લેવી જોઈએ કે જેથી એણે વારંવારે વૈદને પૂછ-પૂછ ના કરવું પડે. એ જ વાત યોગ્ય ગણાય. અને એ જ રીતે ભલે તું અમને પૂછીને બધો ક્રિયાકલાપ કરવાનું કહે છે. પરંતુ તારે જાતે ભાણીને જ્યાણાપાલન વગેરે સમજી લેવું જોઈએ કે જેથી તારે અમને વારંવાર પૂછ્યા ન કરવું પડે.

શિષ્ય - પણ સાહેબ! એ રોગીની વાત અને મારી વાતમાં એક મોટો તફાવત છે. રોગી કંઈ કાયમ વૈદની સાથે નથી રહેતો. એટલે એણે થોડુંઘણું જાતે શીખી લેવું પડે. હું તો કાયમ આપની અને ઉપાધ્યાય આદિની નિશ્રામાં જ વર્તું છું. તો મારી જે પણ સખલના થાય, તેનો આપને તો ખ્યાલ આવવાનો જ છે. અને આપ મારી સારણા-વારણા આદિ કરવા દ્વારા એ સખલનાને સુધારવાના જ છો. તો પેલા રોગીનું દૃષ્ટાંત મને કેવી રીતે લાગુ પડે? અને તો મારે ભણવાની શી જરૂર?

ગુરુ - આગાઢ વગેરે કારણોને લીધે કોઈક વખત ગુરુથી છૂટા પડવાનું પણ બની શકે, તે વખતે તો તને ભણેલું જ કામ લાગવાનું છે. (અત્રે આ પછી સોમિલ બ્રાહ્મણ અને યવ રાજની વાર્તા આપવામાં આવી છે.)

વળી, ભણવાથી અનેક લાભ થાય છે -

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

૧. આત્મહિત - નહીં ભણેલો જીવ ઈલલોક અને પરલોકમાં એના માટે શું શ્રેયસ્કર છે તે સમજતો નથી અને એના લીધે હિતમાં અહિતબુદ્ધિ અને અહિતમાં હિતબુદ્ધિ કરે છે. એને એ રીતે મૂઢ બનીને નિબિડ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો બાંધે છે. તથા એ કર્મબંધના પરિણામે અનંત ભવસમુદ્રમાં ભમે છે. જ્યારે આત્મહિતને જાણનારો પુરુષ હિત-અહિતના વિવેકને બરાબર સમજીને અહિતથી નિવૃત્ત અને હિતમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. માટે આત્મહિતને સમ્યક્ રીતે સમજવા માટે ભણવું તો જોઈએ જ.

૨. પરિજ્ઞા - ભણેલો સાધુ પાંચે ઈન્દ્રિયોના ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ વગર રહી શકે છે, ત્રાણ ગુપ્તિનું સમ્યક્ રીતે પાલન કરી શકે છે અને એકાગ્રમન-વાળો થઈને વિનયાદિમાં ઉપયુક્ત થઈ શકે છે.

૩. ભાવસંવર - જ્ઞાનના બળે શ્રીજિનેશ્વર ભગવંતોએ જે ભાવો જે રીતે વર્ણવ્યા છે, તે યથાર્થપણે સમજી શકાય છે અને એ સમજણને લીધે પારમાર્થિક સંવર પણ કરી શકાય છે.

૪. નવનવ સંવેગ - અતિશય રસથી સભર એવા શ્રુતમાં મુનિ જેમ જેમ અવગાહન કરતો જાય છે, તેમ તેમ વધુ ને વધુ આલ્લાહ પામતો જાય છે અને ક્રમશઃ અપૂર્વ-અપૂર્વ સંવેગ તથા શ્રદ્ધાભાવને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે.

૫. નિષ્કંપતા - ભણવાના પરિણામે શ્રીજિનેશ્વર પ્રભુની આજ્ઞાને યોગ્ય રીતે સમજવાને લીધે સાધુ યાવજજીવ સ્થિરચિત્તવાળો બનીને મોક્ષમાર્ગમાં વિહરી શકે છે.

૬. તપ - ૧૨ પ્રકારના તપમાં વાચનાદિ સ્વરૂપ સ્વાધ્યાય એ જ શ્રેષ્ઠ તપ છે. આ તપથી જેટલા બહોળા પ્રમાણમાં કર્મનો ક્ષય સંભવે છે, તેટલો ક્ષય અન્ય કોઈપણ પ્રકારના તપથી પ્રાયઃ સંભવતો નથી.

૭. નિર્જરા - નરકાદિ ગતિમાં રહેલા અજ્ઞાની જીવો અનેક કષ્ટો ભોગવીને કરોડો-કરોડો વર્ષે પણ જે કર્મનિર્જરા કરી શકે તેટલી કર્મનિર્જરા જ્ઞાની સાધુ ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત થઈને ક્ષણમાત્રમાં સાધી શકે છે!

૮. પરદેશકત્વ - ભણેલો સાધુ અન્ય જીવોને પણ માર્ગદર્શન આપી શકે છે અને સ્વ-પર ઉભયનું હિત સાધી શકે છે. ભણાવવાથી કેટકેટલા લાભો થાય છે! પોતાના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે, ભણનારા સાધુઓ અભ્યાસના સામર્થ્યથી જલદીથી સંસાસસમુદ્રને તરી જાય છે, તીર્થંકર ભગવંતોની આજ્ઞાનું આરાધન થાય છે, ભણનારા સાધુઓ પર સાચું વાત્સલ્ય વહેવડાવ્યું ગણાય છે, શાસનની પ્રભાવના અને ભક્તિ થાય છે તથા તીર્થની અવ્યવચ્છિન્નિ (અખંડભાવ) પણ સુદૃઢ થાય છે. હવે પોતે ભણ્યા વગર તો અન્યને જ્ઞાનનું દાન કેવી રીતે કરી શકાય? તેથી તારે ભણવું તો જોઈએ જ.

ગુરુની આટલી ઉત્તમ પ્રેરણાથી ઉલ્લસિત થઈને શિષ્ય ભણવાનું તો નક્કી કરે છે. પરંતુ તે પોતાના ગુરુ પાસે ભણવા નથી ઈચ્છતો. એને તો સાક્ષાત્ સમવસરણમાં જઈને તીર્થંકર પાસે જ ભણવું છે. એટલે એ કહે છે કે -

શિષ્ય - જેમ ધૂળનો એક પુંજ બનાવીને એક હાથથી બીજા હાથમાં, બીજા હાથમાંથી ત્રીજા હાથમાં એમ ક્રમશઃ આપવામાં આવે તો થોડી થોડી ધૂળ દરેક હસ્તાંતરણ વખતે ઓછી થતાં થતાં છેલ્લે બહુ જ ઓછી ધૂળ બાકી રહે છે. પ્રાસાદને કરવાનો લેપ જો મનુષ્યોની પરંપરાએ પસાર કરવામાં આવે તો દર વખતે થોડો થોડો ઘટતાં ઘટતાં છેલ્લે બહુ જ ઓછો શેષ રહે છે. તેમ જ્ઞાન પણ એક મનુષ્ય બીજાને ભણાવે, બીજો ત્રીજાને ભણાવે - તો સૂત્રથી અને અર્થથી એ જ રીતે ક્રમશઃ ઘટતું જ જાય છે. જો હું ભણીશ, તો અધૂરું અધૂરું નહીં ભણું, પૂરું જ ભણીશ. માટે હું ભણવા માટે હવે સીધો તીર્થંકર પાસે જ જઉં છું.

અને આપ બીજી એક વાત તો વિચારો - સૂર્ય જેવો પ્રકાશ કરે તેવો પ્રકાશ આગિયાનો હોય ખરો કે? સાક્ષાત્ રાજાની સેવા કરો અને એની પ્રસન્નતાથી જે લાભ થાય તે લાભ મંત્રી વગેરેની સેવાથી થાય ખરો કે? હાથીનાં પગલાં અને કુંથુઆનાં પગલાં - બેની સરખામણી થઈ શકે ખરી? એ જ રીતે ક્યાં તીર્થંકર ભગવંતનાં વચનો અને ક્યાં બીજાનાં વચનો? બંને વચ્ચે આભ-જમીનનો ફરક રહે. હું તો સાક્ષાત્ તીર્થંકર પાસે જ ભણવાનો! મને સમવસરણમાં જવા દો.

ગુરુ - તે જે ધૂળ વગેરેનું દૃષ્ટાંત આપ્યું તે બરાબર નથી. કેમ કે, આજે પણ એવા મહાત્માઓ હોય છે કે જેઓ ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત જ્ઞાનને યથાવત્, સહેજ પણ ઓછું કર્યા વગર, વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી શકે છે. એટલે જ્ઞાન એક જાણથી બીજા જાણ પાસે જાય તો ઓછું થાય જ એવો કોઈ નિયમ નથી. તેથી તું તીર્થંકર સિવાય બીજા પાસે ભણીને પણ પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવી જ શકે છે.

રહી વાત સમવસરણમાં જવાની. તો તને અત્યારે ત્યાં જવામાં લાભ કરતાં નુકસાન વધુ છે. તીર્થંકર પાસે ભણવા જનાર સાધુને સમવસરણની ઋદ્ધિ વગેરે જોઈને વ્યાકુળતા થવાનો સંભવ રહે છે. વળી, તીર્થંકરોની ધર્મદેશના સાંભળવામાં અભ્યાસ પણ સીદાય.

(આ પછી પ્રસંગવશ સમવસરણ અંગે બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેમાં જ ઉપરોક્ત *શ્રીલોકપ્રકાશ* અંતર્ગત નિરૂપાયેલી વાત આવે છે કે - “તે તે નગરમાં તે વિવક્ષિત તીર્થંકરની અપેક્ષાએ પહેલી જ વાર સમવસરણ રચાયું હોય તો, અથવા જો શ્રમણ-શ્રમણીએ જીવનમાં આ પૂર્વે એક પણ વાર સમવસરણનાં દર્શન ન કર્યા હોય તો, તેમણે બાર યોજન દૂરથી પણ અવશ્ય સમવસરણમાં આવવું જોઈએ.

જો અવજ્ઞાપૂર્વક તેઓ ન આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત¹⁰ આવે. આના પરથી પણ સમજાય છે કે આવી વિશેષ પરિસ્થિતિમાં જ સમવસરણમાં આવવું ફરજિયાત છે, એ સિવાય ફરજિયાત નથી.)

આ રીતે ગુરુએ ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે સમજવવાથી શિષ્ય પણ એમની વાતનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે કે -

શિષ્ય - ભગવન્! આપની વાત સાચી છે કે સમવસરણમાં તીર્થંકર ભગવંત પાસે કુતૂહલ, દેશનાશ્રવણ - વગેરેને લીધે શ્રુતાભ્યાસ સીદાય. તેથી હું સમવસરણમાં નથી જતો, અહીં રહીને આપની પાસે જ અભ્યાસ કરું છું.

અને ત્યારબાદ શિષ્ય પહેલા ૧૨ વર્ષ સુધી સૂત્ર અને પછી ૧૨ વર્ષ સુધી અર્થનો અભ્યાસ કરે છે.

*

આ રીતે શ્રીબૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યમાં નિરૂપાયેલી ચર્ચા તો અત્રે સમાપ્ત થાય છે. પરંતુ આપણા માટે વિચારવાના ઘણાબધા મુદ્દા છોડી જાય છે -

૧. ગુરુપરંપરાનું શિક્ષણ, પોતાની પાત્રતા-રુચિ-ક્ષયોપશમ ઇત્યાદિ કારણોથી ઘણા શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતો ચારિત્રમાં સુદૃઢપણે વર્તતા હોય છે. આવા વંદનીય જીવોને જો આપણે જ્ઞાનપક્ષ પર પણ ભાર મુકવાનું જણાવીએ તો કોઈક વાર ‘અમને સંયમજીવનમાં સમય નથી મળતો, અમારે ભણીને શું કામ છે?, અમારા વડીલોને અમે અભ્યાસ કરીએ તે કોઈપણ કારણસર નથી ગમતું, અમે જેટલું પણ જાણ્યું-શીખ્યું એનાથી અમને સંતોષ છે’ વગેરે વગેરે જવાબો મળતા હોય છે. આવા જવાબ આપનારે આ સંવાદ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાની જરૂર છે.

¹⁰ અત્રે પ્રાયશ્ચિત્ત ચતુર્લઘુક છે જ્યારે શ્રીલોકપ્રકાશમાં ચતુર્ગુરુક છે.

અહીં તો આ વાત સંક્ષેપમાં લખી છે, પરંતુ શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોને પોતે જે પણ આચાર્યાદિની નિશ્રામાં વર્તતા હોય, તેમની પાસે મૂળ ગ્રંથનો સંપૂર્ણ સંવાદ વિસ્તારથી ગ્રહણ કરવા માટે અનુરોધ છે. આવી વાતો છેદગ્રંથોમાં આવતી હોય તો પણ, સંયમજીવનમાં અતીવ ઉપયોગી હોવાથી અર્થથી પ્રારંભિક જીવનમાં પણ શીખવી શકાય છે. (ખાસ ધ્યાન આપજો - આ સંદર્ભ છેદગ્રંથનો હોવાથી ગુર્વાજ્ઞા વગર જાતે વાંચવો નહીં, ગુરુભગવંતોને વિનંતિ કરીને એમની પાસે હિતશિક્ષાપૂર્વક સાંભળવો. અન્યથા આજ્ઞાભંગનું બહુ મોટું પાપ છે.)

૨. સમવસરણ છે, સ્વયં તીર્થકરનું સાંનિધ્ય છે, એમના અને શ્રીગણધર ભગવંતોના મુખે ધર્મદેશનાનું શ્રવણ છે. અને છતાંય ગુરુ શિષ્યને ત્યાં જવાની મનાઈ ફરમાવે છે, ત્યાં જવામાં લાભ નથી, પણ ગુરુનિશ્રાએ શ્રુતાભ્યાસ કરવામાં વધુ લાભ છે એમ સમજાવે છે! અને શાસ્ત્રકાર ભગવંતો ગુરુની આ વાતને યોગ્ય ગણે છે. શિષ્ય સમવસરણમાં તીર્થકર પાસે જવાને બદલે ગુરુનિશ્રાએ શ્રુતાભ્યાસ જ કરે એ વાતને અનુમોદન આપે છે! આ વાત પર ગંભીરતાથી વિચાર કરીએ તો સંયમજીવનના પ્રારંભિક વર્ષોમાં ભક્તિયોગ, જપયોગ, તીર્થયાત્રા, નવ્વાણું વગેરે કરતાં જ્ઞાનયોગનું સાપેક્ષ મહત્ત્વ કેટલું વધારે છે તે આપોઆપ સમજાશે.

૩. મને લાગે છે કે કદાચ આ સંવાદ આજે લખાયો હોત તો શિષ્યના મોઢે એક વાક્ય અચૂક મુકવું પડ્યું હોત - “સાહેબ! તીર્થકરની ઓરામાં રહેવાનો લાભ કેટલો મોટો! એમની ઓરા તો કેવી પવિત્ર હોય! અને એ ઓરામાં આપણે રહીએ તો કેવાં સરસ સ્પંદનો અનુભવાય! પ્લીઝ, મને જવા દો.” આજે તો આ ઓરા, સ્પંદનો વગેરે વગેરેની જે વાતો થાય છે તેનું તો એક મોટું શાસ્ત્ર રચી શકાય તેમ છે. પરંતુ સારું છે કે એ કાળે તો આવી કોઈ દલીલ થઈ નથી. અન્યથા ગુરુના પક્ષે શું જવાબ આપવો તે કદાચ મૂંઝવણ થઈ હોત.

આ વાત અહીં કોઈ મજાક ઉડાવવા માટે, મેણાં-ટોણાં માટે કે એવી બીજી કોઈ નેગેટિવિટીથી નથી લખી. એટલે એ રીતે એને ન જોવા વિનંતિ છે. અહીં તો આ વાત માત્ર, આવી બધી વાતોમાં મૂળ માર્ગ જે રીતે સીદાઈ રહ્યો છે, શાસ્ત્ર-સાપેક્ષ જીવન ગોઠવવાની વાતો વીસરાઈ રહી છે, શ્રુતાભ્યાસની આવશ્યકતા બલ્કે અનિવાર્યતા નજરઅંદાજ થઈ રહી છે તે તરફ ધ્યાન દોરવાના ઉદ્દેશથી લખી છે.

૪. છેલ્લી વાત, આજના પ્રવચનોની. કોઈક કાળ એવો હતો કે સાધુનાં પ્રવચનો શ્રમણવર્ગ અને શ્રાવકવર્ગ - ઉભયને જ્ઞાનદાયક રહેતાં હતાં. આજે ગૃહસ્થવર્ગનું સ્તર એટલું નીચે ઉતર્યું છે કે એમને આપણે પ્રવચનાદિના માધ્યમથી એવી અઢળક વાતો પીરસવાની થાય કે જે સાંભળવાની જરૂર શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોને સંયમજીવનના પ્રારંભિક વર્ષોમાં બિલ્કુલ નથી હોતી. એમાં પણ આજે તો અમુક પ્રવચનોના વિષયો એવા હોય છે કે અને એમાં અમુક વાતો એવી રીતે કહેવામાં આવતી હોય છે કે એ સાંભળનાર શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોના સંયમ-જીવનની ચિંતા આપણને સહજ રીતે જાગે. વિચાર એટલો જ કરવાનો કે જો સ્વયં તીર્થંકરની ધર્મદેશના કરતાં પણ શ્રુતાભ્યાસને વધુ મહત્ત્વ અપાયું હોય તો આપણા આજનાં પ્રવચનો અને શ્રુતાભ્યાસની કોઈ સરખામણી થઈ શકે ખરી? માટે જીવવિશેષને અનુલક્ષીને પ્રવચનશ્રવણ કરતાં શ્રુતાભ્યાસની આજ્ઞા કરાય તો વધુ હિતાવહ રહે એમ જાણાય છે.

આ સિવાય પણ અનેક વિચારબિંદુઓ આ સંવાદમાંથી જાડે છે. પરંતુ આટલેથી અટકું. મિત્ર મુનિવરો આ સંબંધે પોતાના વિચારો રજૂ કરે તેવી નમ્ર વિનંતિ છે.

* * *

૩૪૩ ચોથું દ્વાદશાવર્ત વંદન

/ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

પ્રતિક્રમણમાં આવતું ચોથું દ્વાદશાવર્તવંદન પડાવશ્યકના નિવેદન માટે હોય છે એમ વ્યાપકપણે પ્રસિદ્ધ છે. આનો ઉલ્લેખ શ્રીપંચવસ્તુક્રમાં આ પ્રમાણે મળે છે -

સુકયં આણત્તિંપિવ, લોએ કાઠુણ સુકયકિઙ્કમ્મા।

વહ્નંતિઓ થુઈઓ, ગુરુથુઙ્ગહણે કણે તિણ્ણિ॥૪૮૧॥

સુકૃતામાજ્ઞામિવ લોકે કૃત્વા કશ્ચિદ્ વિનીતઃ સુકૃતકૃતિકર્મા સન્ નિવેદયતિ, એવમેતદપિ દ્રષ્ટવ્યમ્। (વૃત્તિ)

પરંતુ શ્રીધર્મસંગ્રહગ્રંથમાં ચતુર્થ વંદન પરચકખાણ માટે હોય છે, તેમ જણાવ્યું છે -

તત્ર પ્રથમમાલોચનવન્દનકમ્। દ્વિતીયં ક્ષમણકવન્દનકમ્। તૃતીય-માચાર્યાદિસર્વસઙ્ઘસ્ય ક્ષમણકપૂર્વમાશ્રયણાય। ચતુર્થં પ્રત્યાખ્યાનવન્દનક-મિતિ॥ (ગાથા - ૬૫ - વૃત્તિ)

તથા શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાસ્માં ગાથા - ૧૭૬ ની વૃત્તિમાં ચતુર્થ વંદન મંગલાદિ માટે હોય તેમ જણાવ્યું છે -

તદનુ નમસ્કારમભિધાયોપવિશ્ય 'પુત્તિય'ત્તિ મુખપોત્તિકાયાઃ પ્રત્યુપ્રેક્ષણં, તદનુ 'વંદણ'ત્તિ મઙ્ગલાદિનિમિત્તં વન્દનકં દેયમ્॥

આમ, ચોથા વંદનના ભિન્ન-ભિન્ન ગ્રંથોમાં ત્રણ અલગ-અલગ પ્રયો-જનો બતાવ્યાં છે : ૧. પડાવશ્યકના નિવેદન માટે ૨. પરચકખાણ માટે અને ૩. મંગલાદિ માટે.

૩૪૪ કાયોત્સર્ગના દોષોમાં મતાંતરો

/ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી

શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાસ્ના પાંચમા દ્વારમાં કાયોત્સર્ગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અને તદન્તર્ગત કાયોત્સર્ગના દોષોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેની વૃત્તિમાં ખલીન, કપિત્થ અને વારુણી દોષોનું વર્ણન કરીને તે વિષે અન્ય મતાંતર પણ બતાવવામાં આવ્યા છે, જે પ્રાયઃ અન્યત્ર ન જોવામાં આવ્યા હોવાથી અહીં રજૂ કર્યા છે.

ખલીન દોષ : ઘોડાની લગામની જેમ રજોહરણ (દશી આગળ રહે તે રીતે) પકડવું. અન્ય આચાર્યો એમ કહે છે કે લગામથી પીડિત ઘોડાની જેમ ઉપરનીચે માથું હલાવવું તે ખલીન દોષ કહેવાય છે.

કપિત્થ દોષ : ‘જૂ’ના ભયથી ચોલપટ્ટ / ધોતિયાને કોઠાના ફળની જેમ ગોળ ડૂચો કરી બે પગની વચ્ચે દબાવવું. અન્ય આચાર્યોના મતે ચોલપટ્ટ / ધોતિયાને ઉપરોક્ત રીતે હાથમાં પકડી ઊભા રહેવું તે કપિત્થ દોષ કહેવાય છે.

વારુણી દોષ : મદિરા બનતી વખતે બુડબુડ અવાજ થાય, તેમ કાયોત્સર્ગમાં બબડાટ કરવો. અન્ય આચાર્યો મુજબ મદિરાથી મત્ત બનેલા માણસની જેમ હાલતા - ડોલતા કાયોત્સર્ગ કરવો તે વારુણી દોષ કહેવાય છે.

મૂલ પાઠ -

ખલીનમિવ- કવિકમિવ રજોહરણમગ્રતઃ કૃત્વા તિષ્ઠત્યુત્સર્ગેં ઇતિ
ખલીનદોષઃ, વાઽત્ર સમુચ્ચયે। અન્યે ખલીનાર્તાવાજિવદૂર્ધ્વાધઃ શિરઃકમ્પનં
ખલીનદોષમાહુઃ। (ગાથા - ૨૫૭ - વૃત્તિ)

ષટ્પદિકાભયેન કપિત્થવદ્ વૃત્તાકારત્વેન સંવૃત્ય જઙ્ઘાદિમધ્યે
કૃત્વા તિષ્ઠત્યુત્સર્ગેં ઇતિ કપિત્થદોષઃ। એવમેવ મુષ્ટિં બદ્ધ્વા સ્થાનમિત્યન્યે।
(ગાથા - ૨૫૮ - વૃત્તિ)

કાયોત્સર્ગસ્થિતો નિષ્પદ્યમાનસુરેવ બુદ્બુદાશબ્દમ્ અવ્યક્તારવં
કરોતીતિ। વારુણીમત્તસ્યેવ ઘૂર્ણમાનસ્ય સ્થાનં વારુણીદોષ इत्यन्ये। (ગાથા
- ૨૬૧ - વૃત્તિ)

* * *

ગણિતાનુયોગ

૩૪૫ મરુદેવા માતાને ઉચ્ચગોત્રનો બંધ કેવી રીતે?

/ મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી

મરુદેવા માતાને એકેન્દ્રિય અવસ્થામાં સ્થાવરપાણામાં ઉચ્ચગોત્રનો બંધ
કેવી રીતે સંભવે? કારણ કે, શ્રીચન્દ્ર મહર્ષિ કૃત શ્રીપંચસંગ્રહની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં
આ પ્રમાણે પાઠ મળે છે : उच्चैर्गोत्रं, वैक्रियषट्कमिति वैक्रियशरीरं तदङ्गो-
पाङ्गं देव-नारकगत्यानुपूर्व्यः, एताः सप्त प्रकृतयोऽसम्प्राप्तत्रसत्वस्य न
भवन्ति।

મહેસાણા પાઠશાળા દ્વારા પ્રકાશિત પંચસંગ્રહ (દ્વાર - ૩, ગાથા -
૩૩, વિવેચન) માં લખ્યું છે કે, ઉચ્ચગોત્ર અને વૈક્રિયષટ્ક એ સાત પ્રકૃતિઓ જ્યાં
સુધી જીવોએ ત્રસપાણું પ્રાપ્ત કરેલું હોતું નથી, ત્યાં સુધી સત્તામાં હોતી નથી.
ત્રસપાણું પ્રાપ્ત થયા પછી બાંધે એટલે સત્તામાં હોય છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઊઠે કે મરુદેવા માતા તો પૂર્વભવમાં સ્થાવરમાં હતાં. ત્રસ-
પાણું તો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું જ નથી. તો સ્થાવર અવસ્થામાં ઉચ્ચગોત્ર બાંધ્યું એવું
માનવું? પંચસંગ્રહના મતે આ વાત કેવી રીતે ઘટે એ વિચારણીય છે.

કર્મગ્રન્થના મતે તો એકેન્દ્રિય ઉચ્ચગોત્રનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કરી શકે છે. પંચમ કર્મગ્રન્થમાં અયમુક્કોસોર્ગિંદિસુ... ગાથાના વિવેચનમાં લખ્યું છે કે એકેન્દ્રિય જીવ ૧૪૬ પ્રકૃતિમાંથી જનનામ વગેરે ૧૫ પ્રકૃતિ વિના ૧૩૧ નો બંધ કરે છે. ૧૩૧ માં હાસ્ય, રતિ વગેરે ૨૦ પ્રકૃતિનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કરે છે. એમાં ઉચ્ચગોત્ર પણ આવે છે. ઉચ્ચગોત્રનો $\frac{1}{9}$ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ બંધ કરે છે.

હવે બીજી વાત, મરુદેવા માતા સમ્યક્ત્વ તો એ ભવમાં જ પામ્યા. (બે તિથિ પક્ષના એક આચાર્યશ્રીના પ્રવચનમાં સાંભળ્યું હતું કે મરુદેવા સમ્યક્ત્વ અને કેવલજ્ઞાન એક સાથે જ પામ્યાં. હાથીની અંબારી ઉપર.) શ્રીમલયગિરિજા મ. શ્રીપંચસંગ્રહની ટીકામાં લખે છે કે, જેઓને સમ્યક્ત્વાદિ ઉત્તરગુણોની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય એવા સઘળા સંસારી જીવોને જે પ્રકૃતિઓની નિરંતર સત્તા હોય, તે ધ્રુવ-સત્તાક પ્રકૃતિ ૧૦૪ છે. આ ૧૦૪ માં નીચગોત્ર છે. ઉચ્ચગોત્ર તો અધ્રુવસત્તા-વાળી છે. આ વાત ઉપરથી એવું વિચારી શકાય કે બોરડીના ભવમાં મરુદેવા માતાના જીવને નીચગોત્રની ધ્રુવ સત્તા છે. તો એ એકેન્દ્રિયભવમાં ઉચ્ચગોત્ર કેવી રીતે બાંધ્યું?

પં. શ્રીધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા લિખિત છટ્ટા કર્મગ્રન્થની ૨૨ મી ગાથાના વિવેચનમાં આ પ્રમાણે જોવા મળે છે - તેઉકાય-વાઉકાયમાં ઉચ્ચગોત્રની ઉદ્ભવલના થઈ ગયા પછીથી જીવ તેઉકાય-વાઉકાયમાં જ્યાં સુધી રહે, ત્યાં સુધી તો એક નીચગોત્રની જ સત્તા હોય છે અને ત્યાંથી નીકળીને એકેન્દ્રિયાદિ શેષ તિર્યયોમાં ઉત્પન્ન થાય તો ત્યાં પણ કેટલોક કાળ (શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી અંતર્મુહૂર્ત કાળ) એકલા નીચગોત્રની જ સત્તા હોય છે.

વિદ્વાન્ મિત્ર મુનિઓ આ વાત ઉપર વિમર્શ કરે એવી આશા છે.

* * *

૩૪૬ યુગલિકોનાં આયુષ્ય અંગે એક પ્રાયઃ અજ્ઞણી વાત

/ ત્રે.

યુગલિકોનાં આયુષ્ય અંગે આપણે સામાન્ય રીતે એમ જ સમજીએ છીએ કે યુગ્મી અને યુગ્મિની અર્થાત્ યુગલિક પુરુષ અને સ્ત્રીનાં જન્મ અને મરણ સાથે સાથે જ થાય છે. પરંતુ શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિના -

તીસે ણં મંતે! સમા઼ ભારહે વાસે મણુઆણં કેવ઱અં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા? ગોઅમા! જહળ્ણેણં દેસૂણા઱ં તિણ્ણ પલિઓવમા઱ં ઉક્કોસેણં દેસૂ-
ણા઱ં તિણ્ણ પલિઓવમા઱ં (સૂત્ર - ૩૨)

આ સૂત્રની ઉપાધ્યાય શ્રીશાંતિચંદ્રજી રચિત વૃત્તિમાં એક નવી જ વાત જાણવા મળી. ત્યાં આ સૂત્રના વિવરણમાં જણાવાયું છે કે -

પ્રાયઃ કળ્લયં સૂત્રમેતત્। નવરં દેશોનાનિ ત્રીણિ પલ્યોપમાનિ સ્થિતિર્યુગ્મિનીં પ્રતીત્ય મન્તવ્યા। દેશ ષાઙ્ગ પલ્યોપમાસઙ્ખ્યેયભાગરૂપો જ્ઞેયઃ। યદુક્તં જીવાભિગમે દેવકુરુત્તરકુરુસ્ત્રિયમધિકૃત્ય - 'દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ-અકમ્મભૂમગ-મણુસ્સિત્થીણં મંતે! કેવ઱અં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા?, ગોઃ! દેસૂ-
ણા઱ં તિણ્ણ પલિઓવમા઱ં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્ઞ઱ભાગેણં ડળગા઱ં ઉક્કો-
સેણં તિણ્ણ પલિઓવમા઱ં।

આ વૃત્તિમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે યુગલિકોના જઘન્ય આયુષ્ય અંગે જે વાત છે તે માત્ર યુગ્મિની એટલે કે યુગલિક સ્ત્રીને અનુલક્ષીને જ સમજવાની છે, યુગલિક પુરુષને અનુલક્ષીને નહીં. આ વાતના સમર્થનમાં વૃત્તિકાર ભગવંતે શ્રીજીવાભિગમસૂત્રનો દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુક્ષેત્રની સ્ત્રીનું આયુષ્યપ્રમાણ સૂચવતો પાઠ પણ ઉદ્ઘૃત કર્યો છે.

આનું તાત્પર્ય તો એવું થાય કે યુગલિક સ્ત્રી-પુરુષ સાથે જ કાળ કરે એવો નિયમ નથી. અન્યથા જઘન્ય આયુષ્ય યુગલિક સ્ત્રી-પુરુષ બંનેનું હોત, પણ એવું નથી. જઘન્ય આયુષ્ય માત્ર યુગલિક સ્ત્રીનું જ હોઈ શકે છે. તો આના પરથી તો એવું નક્કી થાય કે જઘન્ય આયુષ્ય ધરાવતી યુગલિક સ્ત્રી ત્રણ પલ્યોપમમાં એક અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો કાળ શેષ હોય ત્યારે જ કાળ કરી જાય અને યુગલિક પુરુષ ત્યાર બાદ પલ્યોપમનો એક અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો કાળ વીત્યા પછી કાળ કરે તે સંભવિત છે!

આના પછીના અવગાહના-પ્રદર્શક સૂત્રના વિવરણમાં પણ વૃત્તિકાર ભગવંતે નવરં देशोनास्त्रयः क्रोशा अपि युग्मिनीं प्रतीत्य 'उच्चत्तेणं णराण थोवोणमूसिआओ' इति वचनात् એમ કહીને જઘન્ય અવગાહના પણ યુગલિક સ્ત્રીને જ સંભવિત છે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું છે અને તે અંગે એક સાક્ષી પાઠ પણ આપ્યો છે. આ વિવરણમાં નવરં देशोनास्त्रयः क्रोशा अपि युग्मिनीं प्रतीत्य એમાં અપિ શબ્દ પણ મહત્વપૂર્ણ છે અને તે પૂર્વોક્ત જઘન્ય આયુષ્ય પણ માત્ર યુગલિક સ્ત્રીનું જ સમજવાનું છે તેમ પુનઃ ઈંગિત કરે છે.

શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિના શ્રીનેમિયંદ બાંકિયા દ્વારા સંપાદિત આ સૂત્રના હિંદી અનુવાદ સાથેના સંસ્કરણમાં આ સૂત્ર સંબંધે એવી ટિપ્પણી કરવામાં આવી છે કે -

इस सूत्र में यौगलिकों की आयु के सन्दर्भ में जो वर्णन आया है, उस संबंध में ज्ञातव्य है कि उनकी जघन्यतः तीन पल्योपम से कुछ कम आयु बतलाई गई है, वह स्त्रियों से संबंधित है। इसका अभिप्राय यह है कि प्रत्येक युगल में से स्त्री की मृत्यु पहले होती है। उसे वैधव्य नहीं देखना पड़ता। पुरुष की मृत्यु उसके पश्चात् होती है।

* * *

ધર્મકથાનુયોગ

347 તીર્થકરોનું વર્ષાદાન નિયતપરિમાણવાળું હોય?

/ ૩.

શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી મ. જણાવે છે કે તીર્થકરોનું વર્ષાદાન નિયતપરિમાણવાળું હોય છે -

ત્રીણિ કોટિશતાન્યષ્ટાશીતિઃ ચોપરિ કોટયઃ।

લક્ષાણ્યશીતિઃ સ્વર્ણનાં, દદ્યુર્વર્ષેણ તીર્થપાઃ॥૩૦.૨૮૧॥

एतावद् वार्षिके दाने, जृम्भकामरदौकितम्।

जिनेश्वराणां सर्वेषां, नियतं परिकीर्तितम्॥૩૦.૨૮૨॥

આ ધન શકેદ્રની આજ્ઞાથી કુબેર દેવે જૃંભક દેવો પાસે ત્યાં મુકાવેલું હોય છે. આ સિવાય તીર્થકર ભગવંતો પોતાની રાજ્યસંપત્તિમાંથી પણ અશ્વ, હાથી, વસ્ત્ર વગેરે દાનમાં આપતા હોય છે એમ ત્યાં જણાવ્યું છે -

अन्यदप्यश्व-हस्त्यादि-भूषा-वस्त्रादि मन्दिरात्।

यच्छन्त्यभीष्टं लोकानां, दानवीरा जिनेश्वराः॥૩૦.૨૮૭॥

તદુપરાંત તીર્થકર ભગવંતો પોતાના રાજ્યમાં અનેક દાનશાળાઓ પણ શરુ કરાવે છે અને અનેકાનેક જરૂરવાળા મનુષ્યોને એમાં ભોજન-પાન વગેરે કરાવે છે. એમનું આ સત્કૃત્ય પણ વાર્ષિકદાનમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે -

महानसान्यनेकानि, कारयित्वा स्वसेवकैः।

दापयन्त्यन्न-पानानि, दीनादीनामनर्गलम्॥૩૦.૨૮૮॥

હવે, આમાં પ્રશ્ન એ થાય કે હાથી, ઘોડા, વસ્ત્ર, ભોજન-પાન - આ બધું જ બધાને જોઈએ તેટલું, પોતાની લાયકાત અને જરૂરિયાત પ્રમાણે મળે અને તેથી દરેક તીર્થંકર ભગવંતો તે કેટલું આપે તેનું ચોક્કસ માપ ન જ હોય તે સમજાય તેમ છે. પરંતુ ધન એ દાનનું મુખ્ય અંગ છે અને તે પણ તીર્થંકર ભગવંતો વરવરિકા દ્વારા (-જેને જેટલું જોઈએ તેટલું લઈ જાઓ તેવી ઘોષણા પૂર્વક) જ આપતા હોય છે. તો તેનું પણ પ્રમાણ બધા તીર્થંકર ભગવંતોનું એકસમાન કેવી રીતે હોઈ શકે? યાચકોની સંખ્યા, તેમની ઈચ્છા, જરૂર, લાયકાત - આ બધું દરેક વખતે એકસરખું જ હોય એમ માનવું વધારે પડતું છે. વળી, વરવરિકા અને દાનનું નિયત પરિમાણ - બંને પરસ્પર વિરોધી વાતો જણાય છે.

આ અંગે તપાસ કરતાં બે અલગ શાસ્ત્રોમાંથી બે વિભિન્ન સમાધાનો મળ્યાં. એક સમાધાન *શ્રીજ્ઞાનાધર્મકથાસૂત્ર*ની વૃત્તિમાંથી મળે છે. ત્યાં મૂળસૂત્રમાં શ્રીમલ્લિનાથ પ્રભુના વર્ષાદાનના વર્ણનમાં આવો પાઠ છે -

તતે ણં મલ્લી અરહા કલ્લાકલ્લિં જાવ માગહ્ઓ પાયરાસો¹¹ ત્તિ
 બહૂણં સળાહાણ ય અળાહાણ ય પંથિયાણ ય પહિયાણ ય કરોડિયાણ ય
 કપ્પડિયાણ ય એગમેગં હિરણ્ણકોડિં અટ્ટ ય અણૂનાતિં સયસહસ્સાતિં ઇમે-
 યારૂવં અત્થસંપદાણં દલયતિ...

વરવરિયા ઘોસિજ્જતિ, કિમિચ્છિયં દિજ્જાં બહુવિહીયાં.

સુર-અસુર-દેવ-દાણવ-તરિંદમહિયાણ નિક્ખમણે॥ ૧ ॥

¹¹ આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે 'પ્રાતરાશ' પ્રયોગના આધારે એમ સમજાવવામાં આવતું હોય છે કે વાર્ષિક દાન હમેશાં સૂર્યોદયથી આરંભીને લગભગ ૧ પ્રહર સુધી અપાતું હોય છે. પરંતુ આ સૂત્રની વૃત્તિમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે અત્રે મગધદેશના પ્રાતરાશનો સંદર્ભ હોવાથી સૂર્યોદયથી આરંભીને પ્રાયઃ બે પ્રહર સમજવા જોઈએ.

તતે ણં મલ્લી અરહા સંવચ્છરેણં તિન્નિ કોડિસયા અટ્ટાસીતિં ચ હોંતિ કોડીઓ અસિતિં ચ સયસહસ્સાઈં ઇમેયારૂવં અત્થસંપદાણં દલહત્તા નિક્કામમિત્તુ મણં પહારેતિ॥

આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે -

‘एगमेगं हत्थामासं’ ति वाचनान्तरे दृश्यते। तत्र हस्तेन हिरण्यस्या-
ऽऽमर्शः- परामर्शो- ग्रहो हस्तामर्शः। तत्परिमाणं हिरण्यमपि स एवोच्यते।
अतः तमेकैकमेकैकस्मै ददाति स्म। प्रायिकं चैतत् सम्भाव्यते ‘वरवरिया
घोसिज्जइ, किमिच्छियं दिज्जए बहुविहीयं’ ति वचनात्। अत एव ‘एगा
हिरण्णकोडी’त्याद्यपि शक्रार्पितहिरण्यदानप्रमाणेव। यतोऽन्यदपि स्वकीय-
धन-धान्यादिगतं दानं सम्भवतीति।

અહીં અન્ય વાચનાઓમાં એગમેગં હત્થામાસં એવો પણ પાઠ દેખાય છે. ત્યાં ‘ખોબો ભરીને સુવર્ણ લેવું’ એવો ‘હસ્તામર્શ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે. વળી, ખોબો ભરાય એટલું સુવર્ણ પણ ‘હસ્તામર્શ’ તરીકે ઓળખાય છે. શ્રીમદ્વિનાય ભગવંત આવનાર દરેક યાચકને એટલું (-ખોબો ભરીને) સોનું આપતા હતા. આ વાત પ્રાયિક જ સમજવી જોઈએ, કેમ કે વરવરિયા ઘોસિજ્જઈ, કિમિચ્છિયં દિજ્જા બહુવિહીયં એ વચનના આધારે તો એટલું જ સોનું આપે એવું નથી જણાતું. અને આ કારણથી જ એગા હિરણ્ણકોડી એવું દાનનું નિયત પરિમાણ દર્શાવનારું જે શાસ્ત્રીય વચન છે, તે શક્તિ દાન માટે સમર્પિત કરેલા ધનનું જ સમજવું જોઈએ. એ સિવાય પણ તીર્થંકર ભગવંતોનું પોતાના ધન વગેરેનું દાન સંભવે જ છે.

આ પાઠના આધારે જોઈએ તો નિયત પરિમાણ અને વરવરિકા - આ બંનેનો વિરોધ નથી આવતો. કેમ કે નિયત પરિમાણ દેવો દ્વારા સમર્પિત ધનનું છે અને વરવરિકાને અનુસારે એના કરતાં વધારે દાન સંભવે છે. આ રીતે દરેક તીર્થંકર

ભગવંતોના કુલ વાર્ષિક દાનનું પ્રમાણ એકસરખું જ હોય એવો નિયમ નથી રહેતો. અને જિનેશ્વરાણાં સર્વેષાં, નિયતં પરિકીર્તિતમ્ એવાં વિધાનો સાપેક્ષ રીતે જ સમજવાનાં થાય છે.

આ પ્રશ્નનું આના કરતાં તદ્દન જુદું જ સમાધાન આપણને શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિજી રચિત શ્રીઅષ્ટક-પ્રકરણ અને તેની શ્રીજિનેશ્વરસૂરિજી રચિત વૃત્તિમાંથી જાહે છે. ત્યાં અષ્ટક - ૨૬ તીર્થંકર-મહાદાનસિદ્ધિ અષ્ટકમાં બૌદ્ધોએ અરિહંત ભગવંત કરતાં મહાત્મા બુદ્ધ ચડિયાતા ગણાય એવું સિદ્ધ કરવા માટે તીર્થંકર ભગવંતોના વાર્ષિક દાનના નિયત પરિમાણનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે અને મહાત્મા બુદ્ધનું દાન અનિયત પરિમાણવાળું હતું એમ જણાવીને તે અરિહંત ભગવંત કરતાં મહાન ગણાય એવું સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં જૈનો દ્વારા વાસ્તવિકતાનું નિદર્શન આ રીતે થયું છે -

મહાદાનં હિ સङ्ख्यावद्, अर्थ्यभावाद् जगद्गुरोः।

તીર્થંકર ભગવંતોનું મહાદાન ચોક્કસ પ્રમાણ કરતાં વધુ દાન લેનારાનો અભાવ હોવાથી નિયત પરિમાણવાળું હોય છે. ઉદારતાના અભાવથી કે એથી વધુ ધનના અભાવને લીધે દાન નિયત પરિમાણવાળું થાય છે એમ નથી સમજવાનું. કેમ કે -

सिद्धं वरवरिकातः, तस्याः सूत्रे विधानतः॥

આ વાર્ષિક દાન વરવરિકા પૂર્વક એટલે કે 'જેની જે પણ ઇચ્છા હોય તે માગો' એવી ઉદ્દ્યોષણા પૂર્વક જ થતું હોય છે એમ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ વિધાન છે. જો ઉદારતા કે ધનનો અભાવ હોય તો વરવરિકા થઈ જ કેવી રીતે શકે?

तया सह कथं सङ्ख्या, युज्यते व्यभिचारतः।

तस्माद् यथोदितार्थं तु, सङ्ख्याग्रहणमिष्यताम्॥

અન્યથા વરવરિકા સાથે નિયત પરિમાણનો વિસંવાદ આવે છે. અર્થાત્ જો યાયકો ઘણા હોય, અને તે બધા પ્રાયઃ બહુ જ ધન લેવાની ઇચ્છાવાળા હોય તો દાનનું નિયત પરિમાણ કેવી રીતે સંગત થાય? માટે તિન્નેવ ય કોઢિસયા... એવું જે વાર્ષિક દાનનું નિયત પરિમાણ છે તેમાં વધારે યાયકોનો અભાવ જ કારણભૂત છે એમ સમજવું જોઈએ. તીર્થંકર ભગવંતોનો પ્રભાવ જ એવો હોય છે કે એમના હોવામાત્રથી જ બધાને એટલો સંતોષ રહેતો હોય છે કે ઝાઝું ધન મેળવવાની કોઈને લાલસા જ નથી થતી.

પ્રશ્ન - જો લાલસા જ ન થતી હોય તો નિયત પરિમાણવાળું વાર્ષિક દાન પણ કેવી રીતે ઘટે? જો યાયકો જ નથી હોતા, તો દાન કેવી રીતે સંભવિત બને?

સમાધાન - લોકો દેવતાના પ્રસાદની જેમ તીર્થંકર ભગવંતોના હાથે થોડુંક લેવા માટે આવતા હોય છે. વળી, બહુ જ થોડાક જીવો એવા નિરુપક્રમ કર્મોવાળા પણ હોય છે કે જેમના પર તીર્થંકર ભગવંતોના પ્રભાવની અસર નથી હોતી. એવા જીવો તીવ્ર લાલસાથી પણ દાન લેવા આવતા હોય છે. એટલે વરવરિકા અને તેની સામે વ્યાપક સંતોષ - આ બે તત્ત્વો ભેગાં થવાથી નિયત પરિમાણવાળા વાર્ષિક દાનની આખી વ્યવસ્થા સંગત બને છે.

મહાનુભાવતાઽપ્યેષા, તદ્ભાવે ન યદર્થિનઃ।

વિશિષ્ટસુખયુક્તત્વાત્, સન્તિ પ્રાયેણ દેહિનઃ॥

તીર્થંકર ભગવંતોની મહાનુભાવતા પણ આ જ છે કે તેમની વિદ્યમાનતામાં પ્રાયઃ જીવો વિશિષ્ટ સુખથી યુક્ત હોવાથી યાયક બનતા નથી.

આમ, અપરિમિત દાન આપનાર મહાત્મા બુદ્ધ મહાનુભાવ ન કહેવાય, પરંતુ સંતોષના પરમ સુખનો અનુભવ કરાવીને દાન લેવાની ઇચ્છાને જ શાંત કરી દેનાર તીર્થંકર ભગવંતો જ મહાનુભાવ કહેવાય.

આ પાઠ પર વિચાર કરીએ તો સમજશે કે અહીં વાર્ષિક દાનને નિયત પરિમાણવાળું જ ગણ્યું છે. અને તેથી દરેક તીર્થંકર ભગવંતોને તે એકસરખું જ હોય છે, વરવરિકા હોવા છતાં સંતોષને લીધે યાચકોનો અભાવ હોવાથી જ તેથી વધુ દાન નથી થઈ શકતું એમ પ્રતિપાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સમાધાન એટલે વિચારણીય અને છે કે સંતોષ હોવા છતાં થોડાક યાચકોનો તો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. પછી ભલે તે તીર્થંકર ભગવંતોની કૃપાની આકાંક્ષાથી લેવા આવતા હોય કે નિરુપક્રમ કર્મવાળા હોવાથી તીવ્ર લાલસાથી લેવા માટે આવતા હોય. દરેક તીર્થંકર ભગવંત પાસે આવા યાચકો દરરોજ એટલા જ આવે કે તે તે દિવસે ૧,૦૮,૦૦,૦૦૦ સોનામહોરોનું જ દાન થાય. વળી, એટલા રોજેરોજ આવે જ કે જેથી વર્ષે ચોક્કસ સંખ્યા મળી રહે - આવી અનેક જટિલ વ્યવસ્થાઓ કલ્પવાની થાય કે જે સ્વાભાવિક રીતે શક્ય નથી જણાતી. આની સામે શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથા-સૂત્રની વૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે આપેલું સમાધાન વધુ સહેલાઈથી સ્વીકાર્ય અને તેમ છે કે નિયત પરિમાણ, વાર્ષિક દાન માટે દેવોએ આપેલા સુવાર્ણનું જ છે. વરવરિકાને લીધે, દેવોએ અર્પિત કરેલ સુવાર્ણ + તે તે રાજ્યની માલિકીનું સુવાર્ણ દાનમાં અપાતું હોય છે કે જેનું કુલ પરિમાણ નિયત ન જ હોઈ શકે અને તેથી તે પરિમાણ દરેક તીર્થંકર ભગવંત દીઠ અનિયત જ સમજવું જોઈએ.

વરવરિકા ધન સિવાયની અશ્વ, હસ્તી, વસ્ત્ર, ભોજન-પાન ઇત્યાદિમાં જ લાગુ પડે છે તેવું તો સ્વાભાવિક રીતે જ ન કલ્પી શકાય. અને વરવરિકાને લગતા શાસ્ત્રપાઠોમાં પણ તેવો કોઈ ખુલાસો થયો નથી.

બહુશ્રુત ભગવંતો આ વિષયમાં વધુ પ્રકાશ પાથરે તેવી અપેક્ષા.

* * *

૩૪૮ સ્વયંસંબુદ્ધ તીર્થંકરોનાં વૈરાગ્યનિમિત્તો!

✍ મુનિ શ્રીઆત્મકીર્તિવિજયજી

તીર્થંકર ભગવંતો સ્વયંસંબુદ્ધ જ હોય, તો પણ એમને વૈરાગ્ય પ્રગટ મળવાની સમાનતા હોવા છતાં, પ્રત્યેકબુદ્ધ અને સ્વયંસંબુદ્ધ મહાત્માઓમાં એટલો તફાવત સમજી શકાય કે, પ્રત્યેકબુદ્ધ મહાત્માને કોઈક ચોક્કસ નિમિત્તને લીધે વૈરાગ્ય જન્મે છે. જ્યારે સ્વયંસંબુદ્ધ મહાત્માને વૈરાગ્ય તો પહેલેથી જ અંદર વસેલો હોય છે, મળતું નિમિત્ત માત્ર એ વૈરાગ્યને ઉજ્જગર કરવામાં પ્રયોજાય છે. આ સિવાય સંયમજીવનની સ્થિતિમાં તો આ બે પ્રકારના મહાત્માઓમાં પરસ્પર જે તફાવત હોય છે, તે અનેક સ્થળે નોંધાયેલો છે.

અહીં વાત કરવી છે, માત્ર સ્વયંસંબુદ્ધ તીર્થંકર ભગવંતો પૂરતી. શ્રીઋષભદેવ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના ચરિત્રોમાં એમને અનુક્રમે ઉત્સવ વખતે પોતે અનુત્તરાદિ દેવલોકમાં કરેલી ક્રીડાઓના સ્મરણથી અને ચિત્રશાળામાં શ્રીનેમિનાથનાં જીવનચિત્રો જોઈને વૈરાગ્ય થયો એવી વાત આવે છે. પરંતુ અન્ય તીર્થંકર ભગવંતોને કોઈક ચોક્કસ નિમિત્ત જોઈને વિરક્તતા જાગી એવી વાત પ્રાયઃ ચરિત્રોમાં જોવા મળતી નથી. *શ્રીલોકપ્રકાશ*, *શ્રીપ્રવચન-સારોદ્ધાર* આદિ ગ્રંથોમાં પણ તીર્થંકર ભગવંતોને લગતી હકીકતોમાં આવી કોઈ વિગતનો નિર્દેશ નથી દેખાતો. પરંતુ દિગંબર પરંપરાના *શ્રીયતિવૃષભાચાર્યચરિત તિલોચપણ્ણતિ* નામના ગ્રંથરત્નમાં ચોવીસે તીર્થંકર ભગવંતો કયા નિમિત્તથી વિરક્તદશાને વર્યા તેનો ઉલ્લેખ મળે છે -

સંતિ-દુગ-વાસુપુજ્ઞા, સુમદ્-દુગં સુવ્વદાદિ પંચ જિણા।

ણિયપચ્છિમજમ્માણં, ઉવઓગા જાદવેરગ્ગા॥૬૧૪॥

श्रुतसंविभाग - २०

अजिअजिण-पुप्फदंता, अणंतदेओ य धम्मसामी आ।
 दट्ठण उक्कपडणं, संसार-सरीर-भोगणिव्विण्णा॥६१५॥
 अर-संभव-विमलजिणा, अब्भविणासेण जादवेरग्गा।
 सेयंस-सुपासजिणा, वसंतसणलच्छिणासेण॥६१६॥
 चंदप्पह-मल्लिजिणा, अद्धुपहुदीहि जादवेरग्गा।
 सीयलओ हिमणासे, उसहो णीलंजणाए मरणाओ॥६१७॥
 गंधव्वणयरणासे, णंदणदेवो वि जादवेरग्गो।
 इय बाहिरहेऊहिं, जिणा विरागेण चिंतंति॥६१८॥
 आनो अर्थ -

तीर्थंकर भगवंत	वैराग्यनुं निमित्त
श्रीसुमतिनाथ, श्रीपद्मप्रभस्वामी, श्रीवासुपूज्य- स्वामी, श्रीशांतिनाथ, श्रीकुंथुनाथ, श्रीमुनिसुव्रत- स्वामी, श्रीनमिनाथ, श्रीनेमिनाथ, श्रीपार्श्वनाथ, श्रीमहावीरस्वामी (१०)	पूर्व जन्मोनुं स्मरण
श्रीअजितनाथ, श्रीसुविधिनाथ, श्रीअनंतनाथ, श्रीधर्मनाथ (४)	उल्कापात
श्रीसंभवनाथ, श्रीविमलनाथ, श्रीअरनाथ (३)	मेघविनाश
श्रीसुपार्श्वनाथ, श्रीश्रेयांसनाथ (२)	वसंतऋतुनी शोभानो नाश
श्रीचंद्रप्रभस्वामी, श्रीमल्लिनाथ (२)	विद्युत्पात
श्रीशीतलनाथ	हिमनाश
श्रीऋषभदेव	नीलांजनानुं मरण
श्रीअमिनंदनस्वामी	गंधर्वनगरनो नाश

આમાં શ્રીઋષભદેવ અને શ્રીપાર્શ્વનાથનાં વૈરાગ્યનિમિત્તો પણ શ્વેતાંબર પરંપરા કરતાં ભિન્ન દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, તે પણ ધ્યાનપાત્ર છે.

શ્વેતાંબર પરંપરામાં આવાં નિમિત્તો અંગે કોઈ સંદર્ભ કોઈ વિદ્વાન મુનિવરના ખ્યાલમાં હોય તો અવશ્ય જણાવે.

* * *

૩૪૭ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની મહારાણી પદ્માવતીની બે વાર પ્રવ્રજ્યા

／ મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

સામાન્યથી કથાનક વગેરેમાં જ્યાં પણ દીક્ષાગ્રહણની વાત જોવા-જાણવા મળે છે, ત્યાં એક જ વાર દીક્ષા ગ્રહણ કરાયાના ઉલ્લેખો મળે છે. પરંતુ શ્રીઅન્તકૃદ્દશાંગસૂત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવની મહારાણી પદ્માવતીની બે વાર દીક્ષા થઈ એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રથમવાર પરમાત્મા નેમિનાથે દીક્ષા આપી. ત્યાર પછી પ્રભુએ પદ્માવતીને યક્ષિણી સાધ્વીજીને શિષ્યાના રૂપમાં અર્પણ કરી, ત્યારે યક્ષિણી સાધ્વીજીએ સ્વયં પણ તેને એટલે કે પદ્માવતીને દીક્ષા પ્રદાન કરી!

મૂળ પાઠ -

“તए णं अरहा अरिदुतेमी पउमावइं देविं सयमेव पव्वावेइ। पव्वा-
वित्ता सयमेव मुंडावेइ, जक्खिणीए अज्जाए सिस्सिणीं दलयइ। तए णं सा
जक्खिणी अज्जा पउमावइं देविं सयं पव्वावेइ ...॥” (વર્ગ - ૫)

અહીંયા બે વાર દીક્ષા અપાયાનો સ્પષ્ટ પાઠ વાંચવા મળે છે. એની પાછળનો આશય શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે ટીકામાં ક્યાંય સ્પષ્ટ કર્યો નથી. અને ૨૨ પ્રભુના શાસનમાં તો છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર પણ નથી હોતું. ત્યારે આ કથનની સંગતિ શી રીતે કરી શકાય?

* * *

350 શ્રીભક્તામરની રચના વખતે માત્ર શ્રીમાનતુંગસૂરિજી મ.ની બેડીઓ તૂટી હતી?

મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી

શ્રીભક્તામરસ્તવની રચના દ્વારા આચાર્ય શ્રીમાનતુંગસૂરિજી મ.ની ૪૪ બેડીઓ તૂટી ગઈ હતી આ ઘટના સર્વવિદિત છે. આ સંબંધમાં એક વિશેષ વાત હમાણાં આ સ્તવની શ્રીગુણાકરસૂરિજી મ. રચિત શ્લોક - ૪૨ ની વૃત્તિમાં વાંચવા મળી કે આ સ્તવની રચનાથી આચાર્યશ્રીનાં તો બંધનો-બેડીઓ તૂટી જ હતી. સાથે સાથે ત્યાં રહેલા બીજા પણ સઘળાંય રાજકેદીઓની બેડીઓ તૂટી ગઈ.

ટીકાના શબ્દો -

“...एतस्य महिमा पूर्वं श्रीमानतुङ्गाचार्याणां निबिडनिगड-
शृङ्खलाजालभञ्जनादभूत्। तदा त्वनेकेषां राजनियोगिनां लोहान्दूक-
त्रुटिः।”

* * *

351 નાગરાજ ધરણેન્દ્ર દ્વારા પ્રભુ આદિનાથના રૂપની વિકુર્વણ

મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી

શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની દીક્ષા પછી નમિ અને વિનમિ બંને ભાઈઓ પ્રભુની ભક્તિ કરવાપૂર્વક પ્રતિદિન રાજ્યની માંગણી કરતા હતા. ત્યારે એક દિવસ વંદનાર્થે આવેલા ધરણેન્દ્રે આ દૃશ્ય જોયું અને બંને ભાઈઓને સમજાવ્યા કે પ્રભુ તો વીતરાગ છે. તેઓ જ્યારે સાંવત્સરિક દાન આપતા હતા, ત્યારે તમે ક્યાં હતા? અથવા તો ભરત મહારાજ પાસે જાવ. એ તમને રાજ્ય આપશે વગેરે. ત્યાર પછી પ્રભુ પ્રત્યેની તે બંનેની અવિચલ શ્રદ્ધા અને અપાર ભક્તિ જોઈને ધરણેન્દ્રે કહ્યું

કે પ્રભુની ભક્તિનાં ફળસ્વરૂપ વિદ્યાધરોનું ઐશ્વર્ય હું જ તમને આપું છું અને એ તમારે ભગવાનની સેવાના ફળસ્વરૂપે જ મળ્યું છે એમ માનવું ઇત્યાદિ કથન કરીને પાઠસિદ્ધ એવી ૪૮,૦૦૦ વિદ્યાઓ આપી વગેરે. આ પ્રમાણે કથાનક પ્રચલિત છે. અને અનેક ચરિત્રગ્રંથોમાં એવું નિરૂપણ થયેલું પણ છે.

પણ શ્રીભક્તનામસ્તોત્રની શ્રીગુણાકરસૂરિજી મ. રચિત વૃત્તિમાં શ્લોક - ૧૦ માં તો ધરણેન્દ્રે સ્વયં શ્રીઋષભદેવનું રૂપ વિકુર્વન્ને નમિ અને વિનમિને ૪૮,૦૦૦ મંત્રો આપ્યા એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે જે વિશેષ વાત છે.

ટીકાનો પાઠ - "...ફળીન્દ્રઃ તયોરદ્વિતીયાં ભક્તિં મત્વા શ્રીઋષભરૂપં વિકૃત્યાઽષ્ટચત્વાર્શત્ સહસ્રાણિ મન્ત્રાનગદત્!"

* * *

૩૫૨ પ્રભુ વીરે ચંડકૌશિક સર્પને આપેલો ઉપદેશ

મુનિ શ્રીઅર્હચન્દ્રસાગરજી

ભગવાને ચંડકૌશિક સર્પને શું કેવલ ‘બુજ્જ! બુજ્જ!’ શબ્દો જ કહેલ કે અન્ય શબ્દો પણ કહ્યા છે?

તે અંગે શ્રીકલ્પસૂત્રાદિ શાસ્ત્રોમાં માત્ર બુજ્જ બુજ્જ ચંડકોસિય! એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે.

જ્યારે શ્રીઆવશ્યકસૂત્રમાં તસ્સ ભગવતો રૂવં પેચ્છંતસ્સ તાણિ વિસ-ભરિયાણિ અચ્છીણિ લિજ્ઞાહ્યાણિ સામિણો કંતિ-સોમ્મયાણ! તાહે સામિ-ણા ભણિયં - ‘ઉવસમ! મો ચંડકોસિયો!’ એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

જ્યારે ઉપાધ્યાય શ્રીગુણચંદ્રગણિ કૃત મહાવીરચરિત્રમાં તો નીચે પ્રમાણે રીતસર ઉપદેશ આપ્યાનું પણ કથન છે. તે આ પ્રમાણે -

તહાવત્થાણે ય જિણસોમર્બિંબાવલોયણોવસંત-દુટ્ઠદિટ્ઠિવિસવિગારો
સો કરુણાઁ ભણિઓ ભગવયા - “ઉવસમ ભો ચંડકોસિઆ! ઉવસમ મહા-
ણુભાવા! કિં ન સરસિ સયં ચિય અણુભૂયં તં વડ્યરં?”

પુવ્વભવે જં સમણો, કોવવિરાહિયસમગ્ગસામણ્ણો।

કુચ્છિયજોહસદેવત્ત-લચ્છિમણુપાવિઓ મરિંઝં।

તતો હહ વણસંડે, તાવસપુત્તો ય જં તુમં જાઓ।

તત્તો વિ ય તિવ્વવિસો, ઇણિંહં સપ્પત્તણં પત્તો।

તા ભદ્! એત્તો વિ મુંચ કોવં। એસો હિ વિગ્ઘભૂઓ પરમસુહસંપયાણં।
પડિવ્વલણમલ્લો કલ્લાણવલ્લીણં, મહાપડિવ્વલ્લો પવરવિવેયસ્સ, જલણો
કુસલાણુટ્ટાણવણસંડસ્સ, જણઓ દુગ્ગદ્દુગ્ગદ્દુગ્ગપડણસ્સ ત્તિ સવ્વહા અલમેત્તો
કોવાણુબંધેણં તિ।

ઇમં સોઞ્ઞા ભુયગસ્સ પુવ્વાણુભૂયસમરણવસેણ ઈહાવૂહમગ્ગણગવેસણં
કરેમાણસ્સ જાયં જાહસરણં।

આ મુજબ કોપને શાંત કરવા માટે ભગવાન દ્વારા ઉપદેશ અપાયો છે
અને ત્યારપછી ચંડકૌશિકને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થાય છે.

(આ. શ્રીનરેન્દ્રસાગરસૂરિજી મ.ના સાહિત્ય-સંગ્રહમાંથી ઉદ્ધૃત)

* * *

353 બ્રાહ્મી-સુંદરી બાલબ્રહ્મચારિણી!

મુનિ શ્રીઅર્હયન્દ્રસાગરજી

શ્રીઆવશ્યકસૂત્ર - મલયગિરીયા ટીકાના તત્થ ઉસભસેણો નામ ભરહ-
પુત્તો પુવ્વભવબદ્ધગણહરનામગુત્તો જાયસંવેગો પવ્વહો, બંભી ય પવ્વહયા,
ભરહો સાવગો જાઓ, સુંદરી પવ્વયંતી ભરહેણ ‘ઇત્થીરયણં ભવિસ્સહ’ ત્તિ
રુદ્ધા, સા વિ સાવિયા જાયા।

આ પાઠમાં - ‘સ્ત્રીરત્ન થશે’ એમ વિચારીને દીક્ષા લેવા તૈયાર થયેલ સુંદરીને ભરતચક્રીએ અટકાવી, એટલે તે શ્રાવિકા થઈ એમ જે જાણાવેલ છે, તેમાં વિચારવાનું એ છે કે, જો સુંદરીનો ભરત સાથે વિવાહ - લગ્ન થયું જ હોત તો તે ‘ભરતની પત્ની’ જ ગણાઈ હોત અને તેથી ‘સ્ત્રીરત્ન થશે’ એવી વિચારણા કરવાની પણ ભરતચક્રીને જરૂરિયાત ઊભી થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સુંદરીના લગ્ન ભરતની સાથે થયા જ નથી; પરંતુ સુંદરીનું ફક્ત વાગ્દાન થયું છે. અતઃ તે બાલબ્રહ્મચારિણી જ હતી.

એ જ રીતે આ જ દીકાના સા ય જદ્વિવસં રુદ્ધા, તદ્વિવસમારબ્ધ આયંબિલાણિ કરેતિ। તાહે તસ્સ તસ્સોવરિં પયણુઓ રાગો જાઓ। સા ય મણિયા - “જઈ રુદ્ધતિ, તો મણ સમં મોગે મુંજાહિ, ણ વિ, તો પવજ્ઞાહિ ત્તિ”। તાહે પાણસુ પડિયા વિસજ્જિયા પવ્વડયા।

આ પાઠમાં - ભરત મહારાજાએ દીક્ષા લેતી સુંદરીને અટકાવી, ત્યારથી ૬૦ હજાર વર્ષ સુધી સુંદરીએ આયંબિલ કર્યાં. ત્યારે તેની ઉપર ઓછા રાગવાળા થયેલ એવા ભરતે પૂછ્યું કે, “હે સુંદરી! તને જો રુચે, તો મારી સાથે ભોગ ભોગવ, નહિંતર દીક્ષાગ્રહણ કર.” ત્યારે સુંદરી પગે પડે છે, એથી ભરત ચક્રી તેને દીક્ષા લેવાની અનુમતિ આપે છે એમ જાણાવ્યું છે. અહીં વિચારણીય એ છે કે, જો ભરતની સાથે સુંદરીનો વિવાહ થયો જ હોય, તો ભરત ચક્રી સુંદરીની ઈચ્છાને આધીન થાય કે પોતાની ઈચ્છાને આધીન સુંદરીને બનાવે?

વળી, ભરતેશ્વર-બાહુબલિવૃત્તિના તદા ભરતસ્યાઽનુજ્ઞયા બ્રાહ્મી દીક્ષાં જગ્રાહ। સુન્દરી તુ બાહુબલિના વિસૃષ્ટા ભરતેન દીક્ષાં ગૃહ્ણતી નિષિદ્ધા। ... તસ્માદિયં મમ મગિની ધન્યા, યસ્યા એવંવિધઃ તપસિ રાગોઽસ્તિ।

આ પાઠમાં વિચારવા જેવી વાત છે કે, જો બ્રાહ્મીનો વિવાહ બાહુબલિની સાથે થયો હોય અને સુંદરીનો વિવાહ ભરતની સાથે થયો હોય, તો બ્રાહ્મીએ દીક્ષા લેવાની અનુમતિ ભાઈ એવા ભરતની પાસે માંગવાની હોય કે પતિ એવા બાહુબલિની પાસે માંગવાની હોય?

બીજી વાત, તેવી જ રીતે સુંદરીનો વિવાહ ભરત સાથે થયો જ હોય, તો સુંદરીને દીક્ષા લેવાની અનુમતિ બાહુબલિને આપવાનો કયો અધિકાર? અને ભરતને દીક્ષા લેતા અટકાવવાનો કયો અધિકાર?

ત્રીજી વાત, જો સુંદરીનો વિવાહ ભરત સાથે થયો જ હોત, તો “આ મારી બેન ધન્ય છે કે જેનો સંયમમાં આવા પ્રકારનો રાગ છે!” આવા પ્રકારના વાણીના પ્રયોગો પતિ એવા ભરતને સંભવે?

આ બધા શાસ્ત્રપાઠો જોયા પછી પ્રશ્ન ઊભો થશે કે, તો પછી એ જ શ્રીઆવશ્યકસૂત્રની મલયગિરીયા વૃત્તિમાં - “ભગવાન્ ઋષભદેવે યુગલધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા માટે ભરતની સાથે જન્મેલી બ્રાહ્મી બાહુબલિજીને આપી અને બાહુબલિજીની સાથે જન્મેલી સુંદરી ભરતને આપી” એવું જે જણાવ્યું છે, તેનું શું કરશો?

મૂળ પાઠ - ભગવતા યુગલધર્મ વ્યવચ્છેદાય ભરતેન સહજાતા બ્રાહ્મી બાહુબલિને દત્તા, બાહુબલિના સહજાતા સુન્દરી ભરતાય’ इति दृष्ट्वा तत आरभ्य प्रायो लोकेऽपि कन्या पित्रादिना दत्ता सती परिणीयते इति प्रवृत्तम्।

ઉપરના પાઠમાં ટીકાકારે દત્તા પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, નહીં કે ‘વિવાહિતા’ કે ‘પરિણાયિતા’! એટલે એનો અર્થ એ થયો કે, ભરતને સુંદરી અને બાહુબલિજીને બ્રાહ્મી આપી. ‘આપી’ એટલે તે કન્યાનું વાગ્દાન કર્યું, નહીં કે તે તે કન્યાઓનો વિવાહ કર્યો કે પરણાવી.

અને તે જ કારણથી કોઈ દત્તા પદનો વાગ્દાનને બદલે વિવાહ અર્થ ન કરે એ માટે ટીકાકારે તરત પછી ‘પરિણીયતે’ એ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. એટલે લોકમાં પણ કન્યા માતા-પિતા વડે વાગ્દાન થાય, તે પછી જ પરણાય છે.

આજે પણ તેવો લોકવ્યવહાર દેખાય છે કે, ‘પહેલાં કન્યાનું ‘વાગ્દાન’ થાય એટલે કે ‘બોલ બોલાય’, પછી ‘વેવિશાળ’ થાય એટલે ‘ચાંદલા થાય’ અને

ત્યારપછી લગ્ન થાય. એટલે, દત્તા, ‘વિવાહિતા’ અને ‘પરિણયિતા’ પદોમાં ભારે તફાવત છે.

આ જ ટીકાર્થની સ્પષ્ટતા શ્રીલોકપ્રકાશમાં ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી મહારાજ કરે છે -

યુગ્મિધર્મનિષેધાય, ભરતાય દદૌ પ્રભુઃ।
સોદર્યા બાહુબલિનઃ, સુન્દરી ગુણસુન્દરી॥
ભરતસ્ય ચ સોદર્યા, દદૌ બાહ્લીં જગત્પ્રભુઃ।
ભૂપાય બાહુબલિને, તદાદિ જનતાઽપ્યથા॥
ભિન્નગોત્રદિકા કન્યા, દત્તા પિત્રાદિભિર્મુદા।
વિધિનોપાયત પ્રાયઃ, પ્રાવર્તત તથા તતઃ॥ (૪૭-૯)

યુગ્મધર્મનો નિષેધ કરવા માટે બાહુબલિની સહોદરી ગુણો વડે સુંદરી એવી સુંદરી પ્રભુએ ભરતને આપી અને ભરતની સહોદરી બ્રાહ્મી પ્રભુએ બાહુબલિને આપી. ત્યારથી લોકમાં પણ ‘ભિન્નગોત્ર આદિવાળી અને તેના માતા-પિતાદિએ હર્ષથી આપેલ કન્યાને વિધિપૂર્વક પરણાવવી’ એવી પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ.

સુંદરીના લગ્ન થયા ન હતા એ અંગે શ્રીશત્રુંજયમાહાત્મ્યમાં પણ જણાવ્યું છે.

દત્તા પદનો યથાર્થ અર્થ ન કરનાર શ્રીવિજયસેનસૂરિમ.ને આપત્તિ આવે છે. બ્રાહ્મી-સુન્દર્યૌં બાલબ્રહ્મચારિણ્યૌં કિં વા કૃતોદ્વાહિકે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કૃતોદ્વાહિકે इति આમ જણાવીને ‘લગ્ન કર્યા નહીં હોવા છતાં પાણિ-ગ્રહણં કૃતમ્ એમ જણાવી દીધું અને જે બ્રાહ્મી-સુંદરી ‘અક્ષતયોનિ’રૂપ બાલ-બ્રહ્મચારિણી જ છે, તે બંનેને ‘લગ્ન કરેલી’ માનવી એ તદ્દન અનુચિત છે.

(શાસનકંટકોદ્ધારક શ્રીહંસસાગરસૂરિજી મ.ના સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધૃત)

* * *

354 ચમરેન્દ્ર-ઈશાનેન્દ્ર દ્વારા નાટકની રજૂઆત

/ મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી

પ્રભુ મહાવીરની દીક્ષાનાં અગિયાર વરસ થયાં હતાં. એ વખતે પ્રભુ વિહાર કરતાં કરતાં સુંસુમારપુર પહોંચ્યા હતા. પ્રભુને અટ્ટમ હતો. સર્વ ઈંદ્રિયોથી ગુપ્ત થઈ એક રાતની મહાપ્રતિમા સ્વીકારી પ્રભુ ધ્યાનાવસ્થામાં હતા. એ વખતે ચમરચંચામાં ચમરેન્દ્ર ઉત્પન્ન થયો. ત્યારપછી એ પ્રભુ પાસે આવ્યો. પ્રભુનું શરણું લઈ તેણે સૌધર્મમાં ઉત્પાત મચાવ્યો - આ બધી વાત પ્રસિદ્ધ જ છે.

ચમરેન્દ્ર ઉત્પાત મચાવી, ડરીને ભાગતાં ભાગતાં પ્રભુના શરણે આવ્યો, ત્યારે પ્રભુની આશાતના ન થાય એ કારણથી ઈન્દ્રે ચાર આંગળ છેટું રહેલું વજ્ર લઈ લીધું. પ્રભુએ સ્વયં સમવસરણમાં આ પ્રસંગ વર્ણવતા કહ્યું છે : હે ગૌતમ! જ્યારે તે ઈન્દ્રે વજ્ર સંહરી લીધું, ત્યારે તેણે એટલા વેગથી મૂઠી વાળી હતી કે તે મૂઠીના વાયુથી મારા કેશાગ્ર વીંજાયા.

અવિચાઈ મે ગોચમા! મુઠિવાણં કેસગ્ગે વીહિત્થા।

મુઠિવાણં- અતિવેગેન વજ્રગ્રહણાય યો મુઠિબન્ધને વાત ઉત્પન્નો-
ડસૌ મુઠિવાતઃ, તેન મુઠિવાતેન। કેસગ્ગે- કેશાગ્રાણિ, વીહિત્થા- વીજિતવાન્।

વજ્રસંહરણ બાદ ઈન્દ્રે પ્રભુની ક્ષમા માંગી અને કહ્યું કે, ‘હવે હું આવું નહીં કરું’. ક્ષમા માંગ્યા બાદ ચમરેન્દ્ર પાસે આવી ત્રણ વાર ડાબો પગ પછાડી ચમરેન્દ્રને ધમકાવ્યો અને કહ્યું કે, ‘જા, હવે તને મારાથી કોઈ ભય નથી’.

એ વખતે ચમરેન્દ્રે પ્રભુની ક્ષમા ન માંગી. એ તો ભયમુક્ત બની ચમરચંચામાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં પોતાના પરિવાર સમક્ષ આ આખો પ્રસંગ તેણે વર્ણવ્યો અને કહ્યું : ‘ચાલો, આપણે બધા પ્રભુ પાસે જઈએ અને પ્રભુની ઉપાસના કરીએ’.

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

૬૪,૦૦૦ સામાનિક દેવો સાથે ચમરેન્દ્રે પ્રભુ પાસે આવી ક્ષમા માંગી અને બત્રીસ પ્રકારનો નાટ્યવિધિ પ્રભુ સામે રજૂ કર્યો.

આ વાત ઉપરથી એવું વિચારી શકાય કે છત્રસ્થાવસ્થામાં પણ પ્રભુ સામે નાટક થયા છે. શ્રીભગવતીસૂત્ર - શતક - ૩, ઉદ્દેશક - ૨ માં આ આખી વાત નોંધાયેલી છે.

નાટકના સંદર્ભમાં ઈશાનેન્દ્રની પણ એક વાત જાણવા જોવી છે. એક વખત પ્રભુ રાજગૃહીમાં બિરાજમાન હતા, એ વખતે ઈશાનેન્દ્ર ઋદ્ધિ સાથે પ્રભુને વંદનાર્યે આવ્યા, ધર્મ સાંભળ્યો અને કહ્યું : ભદન્ત! યૂયં સર્વં જાનીથ, પશ્યથા કેવલં ગૌતમાદીનાં મહર્ષીણાં દિવ્યં નાટ્યવિધિમુપદર્શયિતુમિચ્છામિ। इत्यभिधाय दिव्यं मण्डपं विकुर्वितवान्, तन्मध्ये मणिपीठिकां, तत्र च सिंहासनम्, ततश्च भगवन्तं प्रणम्य तत्रोपविवेश। ततश्च तस्य दक्षिणाद् भुजाद् अष्टोत्तरं शतं देवकुमाराणां, वामाच्च देवकुमारीणां निर्गच्छति स्म। ततश्च विविधातोद्यरवगीतध्वनिरञ्जित-जनमानसं द्वात्रिंशद्विधं નાટ્ય-વિધિમુપદર્શયામાસ इति। (શ્રીભગવતીસૂત્ર - શતક - ૩, ઉદ્દેશક - ૧ વૃત્તિ)

અર્થ સુગમ છે. પ્રભુની નિશ્રામાં ઈન્દ્રે ગૌતમાદિ છત્રસ્થ મુનિવરો સમક્ષ નાટક બતાવ્યાં એટલી વિશેષતા છે.

* * *

355 પરમાત્માના નામકરણ અંગે એક વાત

✓ આચાર્ય શ્રીભાગ્યેશવિજયસૂરિજી

શ્રીકલ્પસૂત્રમાં પ્રભુજીના જન્મ પછી માતા-પિતા કુલાચાર કરે છે, તેમાં બારમા દિવસે મિત્ર-જ્ઞાતિજનો-સ્વજનોને આમંત્રણ આપી બોલાવે છે અને તે

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

બધાને જમાડી, સત્કાર-સન્માન વગેરેનું ઔચિત્ય કરી પછી કહે છે કે અમારે ત્યાં આ પુત્ર કુક્ષિમાં આવ્યો, ત્યારથી આવું આવું થયું છે. તેથી અમે આ બાળકનું નામ આ રાખીએ છીએ.

દરેક ભગવાનમાં આ ઘટના આ સ્વરૂપે જ વર્ણવાઈ છે. તેથી પરમાત્માનું નામકરણ તો પ્રભુના માતા-પિતા જ કરે છે. તો અત્યારે અંજનશલાકા વગેરેમાં ફેબા નામ પાડે છે, તે વાત ક્યારથી શરૂ થઈ તે વિચારણીય છે.

શ્રીકલ્પસૂત્રનો મૂળ પાઠ -

પુત્રિવં પિ ણં દેવાણુષ્પિયા! અમ્હં એયંસિ દારગંસિ ગબ્ધં વક્કંતંસિ સમાણંસિ इमे एयारूवे अब्भत्थिए जाव समुप्पज्जित्था जप्पभिइं ... ता અમ્હં અજ્જ મણોરહસંપત્તી જાયા, તં હોડ ણં અમ્હે કુમારે વદ્ધમાણે નામેણં॥
સૂત્ર ૧૦૫-૭॥

* * *

પ્રવરસમિતિના કન્વીનર પૂજ્યપાદ આ. શ્રીઅભયદેવસૂરીશ્વરજી મ. ના શિષ્યરત્ન પૂજ્ય આ. શ્રીરત્નચંદ્રસૂરિજી મ. ના શિષ્ય પં. શ્રીઉદયરત્નવિજયજી ગણિવર્ય મ.ની મહા વદિ ૧૨, સં. ૨૦૭૭ ના દિવસે આચાર્યપદવી થવા જઈ રહી છે. પૂજ્ય પંત્યાસશ્રી કાવ્યશક્તિ, વિદ્વત્તા, સરળતા આદિ ગુણોથી સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે અને વિદ્વજ્જગત તથા લોક - બંને પક્ષે ખૂબ ચાહના તેમણે સંપાદિત કરી છે. પ્રીતિ અને ઋણુતા તેમના સ્થાયી ભાવો છે. આ મુખપત્ર પ્રારંભાયા પછી શ્રુતસંવિભાગ પરિવારમાંથી સૌપ્રથમ કોઈ શ્રમાણ ભગવંતની આચાર્યપદવી થઈ રહી હોવાનો ખ્યાલ છે. સ્વાભાવિક છે કે આ પદપ્રદાનનો આનંદ આપણા સૌના હૈયે હોય. સમગ્ર પરિવાર નૂતન આચાર્યશ્રીને હાર્દિક અભિનંદન આપે છે અને તેમના હસ્તે રત્નત્રયીની આરાધનાનાં તથા શાસનપ્રભાવનાનાં અતિ રૂડાં કાર્યો થાય તેવી શુભકામના સમર્પે છે.

સંશોધન

૩૫૬ પ્રમાણનયતત્વાલોકમાં સૂત્રસંખ્યા

/ ત્રે.

પ્રમાણનયતત્વાલોક (કર્તા - શ્રીવાદી દેવસૂરિજી) પર ઉપલબ્ધ બે વ્યાખ્યાઓમાં મૂળ સૂત્રોની સંખ્યામાં થોડોક તફાવત જોવા મળે છે. આ ગ્રંથ પર કર્તાએ પોતે જ રચેલી સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની વૃત્તિ છે. તો કર્તાના પોતાના પટ્ટશિષ્યોમાંથી એક શ્રીરત્નપ્રભસૂરિજીએ રચેલી રત્નાકરાવતારિકા નામની લઘુવૃત્તિ છે.

આ બંને વૃત્તિઓમાં વિવેચિત મૂળસૂત્રોની સંખ્યામાં જે ભિન્નતા છે તે કોષ્ટકથી જોઈએ -

પરિચ્છેદ	સૂત્રસંખ્યા	
	સ્યાદ્વાદરત્નાકર	રત્નાકરાવતારિકા
1	૨૧	૨૦ X / ૨૧ ✓
2	૨૭	૨૭
3	૧૦૫	૧૦૮ X (૧૦૫ ✓)
4	૧૧ સુધી જ ઉપલબ્ધ	૪૭
5	૮	૮
6	૮૭	૮૭
7	૫૬ X (૫૭ ✓)	૫૭
8	ઉપલબ્ધ નથી	૨૩

આ કોષ્ટક તૈયાર કરવામાં નીચેનાં સંસ્કરણોનો ઉપયોગ કર્યો છે -

સ્યાદ્વાદરત્નાકર: (૧-૫ ભાગ) - સં. - મોતીલાલ લાધાજી, પ્રકા. - આર્હતમતપ્રભાકર કાર્યાલય - પુણે, વીર.નિ. ૨૪૫૩-૭

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલઙ્કાર: - રત્નાકરાવતારિકાખ્યયા વ્યાખ્યયા સમલઙ્કૃત: - સં. - પં. શ્રીહરગોવિંદદાસ, પં. શ્રીબેચરદાસ, પ્રકા. - શ્રીહર્ષચંદ્ર ભૂરાભાઈ, ધર્માભ્યુદય યંત્રાલય - વારાણસી, વીર.નિ. ૨૪૩૭

રત્નાકરાવતારિકા (શ્રીરાજશેખરસૂરિજી કૃત પંજિકા અને પં. જ્ઞાનચંદ્ર કૃત ટિપ્પણ તથા મુનિ શ્રીમલયવિજયજી કૃત ગુર્જર અનુવાદ સાથે) (ભાગ - ૧-૩) - સં. - પં. શ્રીદલસુખ માલવણિયા, પ્રકા. - લા. દ. વિદ્યામંદિર, ઈ.સ. - 1965-9

હવે ઉપરોક્ત કોષ્ટકના આધારે વિશ્લેષણ કરીએ. પરિચ્છેદ - ૨, ૫ અને ૬ માં બંને વૃત્તિમાં સૂત્રસંખ્યા સરખી જ છે અને પરિચ્છેદ ૮ ની સ્યાદ્વાદરત્નાકર વૃત્તિ ઉપલબ્ધ નથી તથા પરિચ્છેદ ૪ ની પણ સ્યાદ્વાદરત્નાકર વૃત્તિ સૂત્રક્રમાંક ૧૧ થી આગળ મળતી નથી. તેથી પરિચ્છેદ - ૧, ૩ અને ૭ ની સૂત્રસંખ્યા અંગે જ ચર્ચા કરવાની શેષ રહે છે.

પરિચ્છેદ - ૧ માં સ્યાદ્વાદરત્નાકરવૃત્તિ અને રત્નાકરાવતારિકાવૃત્તિમાં આમ તો સૂત્રસંખ્યા એકસરખી ૨૧ જ છે. પરંતુ પં. શ્રીહરગોવિંદદાસ અને પં. શ્રીબેચરદાસ વાળા રત્નાકરાવતારિકાના સંસ્કરણમાં ન ખલ્વસ્ય સ્વનિર્ણીતૌ કરણત્વં, સ્તમ્ભાદેરિવાઽચેતનત્વાત્॥૧.૫॥ અને નાઽપ્યર્થનિશ્ચિતૌ, સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્ય કુમ્ભાદેરિવ તત્રાઽપ્યકરણત્વાત્॥૧.૬॥ આ બે સૂત્રને એક સમજીને એક જ ક્રમાંક આપ્યો છે. તેથી પરિચ્છેદ - ૧ ની કુલ સૂત્રસંખ્યા ૨૧ ને બદલે ૨૦ થઈ ગઈ છે. આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થાય કે આ સૂત્રોની અવતરણિકામાં સ્પષ્ટ રીતે અત્રે બે અલગ સૂત્રો હોવાનું સૂચવાયું જ છે - અથાઽસ્ય સાધનસ્યાઽસિદ્ધિસમ્બન્ધવૈધુર્યં વ્યઙ્ગયન્તઃ સૂત્રદ્વયં બ્રુવતે તો પછી આ બંને સૂત્રોને એક

ગણી લેવાની ક્ષતિ કઈ રીતે થઈ શકે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. જો કે પં. શ્રીદલસુખ માલવણિયા વાળા સંસ્કરણમાં આ ક્ષતિ સુધારી લેવામાં આવી છે.

આની સામે સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્મા સંસ્કરણમાં મુદ્રણદોષને લીધે સૂત્રક્રમાંક - ૫૬ બેવડાયો છે. એટલે પરિચ્છેદ ૭ની કુલ સૂત્રસંખ્યા સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્માં પણ ૫૭ જ હોવા છતાં ૫૬ થઈ ગઈ છે. એટલે એટલો નાનકડો ફેરફાર કરી લઈએ તો બંને વૃત્તિઓની સૂત્રસંખ્યા એ પરિચ્છેદમાં પણ સરખી જ થઈ જાય છે.

સૌથી વધારે તફાવત પરિચ્છેદ - ૩ ની સૂત્રસંખ્યામાં આવે છે. સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્માં મૂળ સૂત્રોની સંખ્યા ૧૦૫ જ છે, જ્યારે રત્નાકરાવતારિકામાં બંને સંસ્કરણોમાં તે ૧૦૮ છે. બંને વૃત્તિ રચનાર પરસ્પર ગુરુ-શિષ્ય છે. અને એટલું જ નહિ, રત્નાકરાવતારિકામાં રચયિતા શ્રીરત્નપ્રભસૂરિજીએ પોતાના ગુરુ દ્વારા રચિત સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્માં વૃત્તિની રચનામાં સહાય પણ કરેલી છે. તો સૂત્રસંખ્યામાં આટલો મોટો તફાવત કેવી રીતે થઈ શકે? આ પ્રશ્નના સમાધાન અંગે વિચારણા કરતાં જે જાણાયું તે અત્રે નોંધું છું -

સૌ પ્રથમ તો રત્નાકરાવતારિકાગત ક્યાં ૪ સૂત્રો સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્માં નથી લેવાયાં તે જોઈએ - યથા યત્ર યત્ર ધૂમઃ, તત્ર તત્ર વહ્નિર્યથા મહાનસઃ ॥૩.૪૬॥ યથાઽન્યભાવે ન ભવત્યેવ ધૂમઃ, યથા જલાશયે॥૩.૪૮॥ યથા ધૂમઃ છાઽત્ર પ્રદેશે॥૩.૫૦॥ યથા તસ્માદગ્નિરત્રા॥૩.૫૨॥ ધ્યાનપાત્ર વાત એ છે કે આ ચારે સૂત્રોમાં અનુક્રમે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંત (૩.૪૫), વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંત (૩.૪૭), ઉપનય (૩.૪૮) અને નિગમન (૩.૫૧) નાં ઉદાહરણો અપાયાં છે. ઉપરોક્ત ચારે સૂત્રોમાં આ ચાર પદાર્થોની વ્યાખ્યા સૂચવાઈ છે અને પ્રસ્તુત ચાર સૂત્રોમાં એનાં ઉદાહરણ અપાયાં છે. આ ચારે ઉદાહરણ-સૂત્રો સ્વોપજ્ઞ સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્માં વૃત્તિમાં નથી. પ્રશ્ન એ થાય કે આવાં સૂત્રો અત્રે હોઈ શકે કે નહીં તે અંગે સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્માં વૃત્તિમાં કોઈ ખુલાસો જડે કે કેમ? આ અંગે તપાસ કરતાં સ્પષ્ટ થયું કે ખરેખર

આવાં સૂત્રો અત્રે હોવાનું કર્તાને અભિપ્રેત નથી જ. કેમ કે, સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંતની વ્યાખ્યા દર્શાવતા ૩.૪૫ સૂત્રમાં કર્તાએ પોતે એમ જણાવ્યું છે કે - અત્રોદાહરણં સ્વયમભ્યૂહ્યમ્। તથા હિ - અગ્નિરત્ર ધૂમસ્ય તથૈવોપપત્તેર્મહાનસવદિતિ। અહીં ઉદાહરણ જાતે સમજી લેવું, જેમ કે, ‘અહીં અગ્નિ છે, કેમ કે ધૂમની ઉત્પત્તિ તો જ સંભવિત છે, જેમ કે રસોડામાં’. સીધી વાત છે કે જો પ્રમાણનયતત્વાલોક-અંતર્ગત સૂત્રાવલીમાં જ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંતનું ઉદાહરણ-સૂત્ર હોત, તો સ્વયં કર્તા અત્રે એવું કેવી રીતે કહે કે - અત્રોદાહરણં સ્વયમભ્યૂહ્યમ્। સમજાય તેમ છે કે કર્તાને પોતાને અત્રે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંતનું વ્યાખ્યા-સૂત્ર હોવાનું જ અભિપ્રેત છે, ઉદાહરણ-સૂત્ર નહીં.

આ જ રીતે વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંતના વ્યાખ્યા-સૂત્ર ૩.૪૬ (મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકામાં ૩.૪૭) ની વૃત્તિમાં કર્તા સ્વયં એમ જણાવે છે કે - ઉદાહરણં પુનરત્રાઽપિ સ્વયમેવ તાર્કિકૈઃ તર્કણીયમ્। અનગ્નિરત્રાઽધૂમસ્યાઽન્યથાનુપ-પત્તેર્જલાશયવ’દિતિ। ‘અહીં પણ ઉદાહરણ તાર્કિક પુરષોએ સ્વયં વિચારી લેવું, જેમ કે, અહીં અગ્નિ નથી, માટે ધૂમ પણ ન જ હોય, જલાશયની જેમ’. જણાઈ આવે છે કે કર્તાને અહીં પણ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંતનું વ્યાખ્યા-સૂત્ર જ અભિપ્રેત છે, ઉદાહરણ-સૂત્ર નહીં. તો જ કર્તા પોતે રચેલી વૃત્તિમાં સ્વયં વિચારી લેવાનું સૂચવી શકે.

ઉપનય અને નિગમનનાં ઉદાહરણ-સૂત્રો (મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકામાં અનુક્રમે ૩.૫૦ અને ૩.૫૨) અંગે સ્યાદ્વાદરત્નાકર વૃત્તિમાં આવો કોઈ સ્પષ્ટ નિર્દેશ તો નથી મળતો. તો પણ આ સૂત્રોનું કોઈ વિવરણ કે અવતરણિકા વગેરે ત્યાં ન હોવાથી, કર્તાને આવાં સૂત્રો હોવાનું અભિપ્રેત નથી એમ સમજી શકાય છે.

હવે મૂંઝવણ એ થાય કે જો મૂળ પ્રમાણનયતત્વાલોકમાં આ ચાર ઉદાહરણ-સૂત્રો હતાં જ નહીં, સ્વયં કર્તાએ પણ એમનું વિવરણ વગેરે નથી કર્યું,

ઉપરથી બે સૂત્રો અંગે તો તે ન જ હોઈ શકે તેવાં સ્પષ્ટ સૂચનો કર્તાના વિવરણમાં જડે છે, તો મુદ્દિત રત્નાકરાવતારિકામાં તે આવ્યાં ક્યાંથી? શ્રીરત્નપ્રભસૂરિજી દ્વારા આ ચાર સૂત્રોનો પાછળથી પ્રક્ષેપ થયો છે એવું માનવું વધુ પડતું કહેવાશે. કેમ કે, કોઈ મોટા કારણ વગર શિષ્ય દ્વારા પોતાના ગુરુની કૃતિમાં આવી રીતે પ્રક્ષેપ થવો લગભગ અસંભવિત છે. વૃત્તિકાર કેટલા પણ સમર્થ કેમ ન હોય, તેમના દ્વારા સાક્ષાત્ મૂળસૂત્રમાં જ પ્રક્ષેપ કરવો ઉચિત ગણાતો નથી. તો એવું અનુચિત કાર્ય શ્રીરત્નપ્રભસૂરિજી શા માટે કરે? વળી, જો તેઓશ્રીએ પ્રક્ષેપ કર્યો જ હોત, તો તેઓશ્રી અવશ્ય પ્રામાણિકતાથી તેનો નિર્દેશ કરત અને એમ કરવાનું પ્રયોજન પણ સ્પષ્ટ કરત. પણ એવું તો દેખાતું નથી. મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે, રત્નાકરાવતારિકા રચયિતા સ્વયં સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્ની રચના સાથે પણ સંકળાયેલા છે. તો જો તેઓને પ્રક્ષેપ કરવાનું અભિપ્રેત હોય, તો તેઓ તેવો પ્રક્ષેપ સાક્ષાત્ સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્ની રચના વખતે જ કેમ ન કરી દે? એમ કરવાથી તો તે પ્રક્ષેપ વધુ માન્ય થયો હોત. આ બધી વિચારણા કરતાં સમજાય છે કે, સ્વયં રત્નાકરાવતારિકા રચયિતા શ્રીરત્નપ્રભસૂરિજીને પણ આ ચાર ઉદાહરણ-સૂત્રો હોવાનું અભિપ્રેત નથી જ. તો વળી મૂંઝવણ થાય કે આ ચાર સૂત્રો આવ્યાં ક્યાંથી?

એમ લાગે છે કે રત્નાકરાવતારિકા પૂર્વસંપાદક પં. શ્રીહરગોવિંદદાસ અને પં. શ્રીબેચરદાસજીની અસાવધાનીના લીધે આ મુશ્કેલી સર્જઈ છે અને પં. શ્રીદલસુખ માલવણિયાને પણ પોતાના સંપાદનમાં આ ક્ષતિ અંગે ખ્યાલ ન આવવાથી તેનું પુનરાવર્તન થયું છે.

વાત એમ છે કે, સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંત (૩.૪૫), વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંત (૩.૪૭), ઉપનય (૩.૪૮) અને નિગમન (૩.૫૧) આ ચાર વ્યાખ્યા-સૂત્રોનું રત્નાકરાવતારિકામાં કોઈ વિવરણ જ નથી, જે છે તે માત્ર ચારેની અવતરણિકા જ છે. હવે,

આ ચારેનાં ઉદાહરણ વગર તો આ વ્યાખ્યાઓ સમજવી અઘરી જ થઈ પડે, તેથી શ્રીરત્નપ્રભસૂરિજીએ રત્નાકરાવતારિકામાં આ ચારે વ્યાખ્યા-સૂત્રોનાં વિવરણમાં ફક્ત ચારેનાં ઉદાહરણ દર્શાવી દીધાં છે. પરંતુ સંપાદકશ્રીઓએ તે ઉદાહરણોને રત્નાકરાવતારિકા-અંતર્ગત સમજવાને સ્થાને મૂળસૂત્રો તરીકે ગોઠવી દીધાં છે. અલબત્ત, આવી મોટી ક્ષતિ થવાની સંભાવના દેખીતી રીતે અત્રે નથી જ, કેમ કે આ ચાર ઉદાહરણ-વાક્યો મૂળસૂત્ર ગણાઈ જઈ શકે તેવો કોઈ નિર્દેશ ક્યાંય નથી. તો પણ આ ક્ષતિ થઈ છે, અને તેને લીધે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકમાં સીધાં ચાર સૂત્રો વધી ગયાં છે, તે હકીકત છે. સંપાદકશ્રીઓએ જો આવા મહત્ત્વપૂર્ણ સંપાદન વખતે સ્યાદ્વાદરત્નાકસ્ની સૂત્રસંખ્યાને રત્નાકરાવતારિકાની સૂત્રસંખ્યા સાથે મેળવી લીધી હોત, તો પણ આ ક્ષતિ નિવારી શકાઈ હોત.

અંતે સૌ મિત્ર મુનિવરોને નમ્ર વિનંતિ કે રત્નાકરાવતારિકાના પઠન-પાઠન વખતે આ વાત ધ્યાનમાં રાખે અને હવે પછી રત્નાકરાવતારિકાના પ્રકાશનોમાં આ ક્ષતિનું નિવારણ થાય તેવો પ્રયાસ કરે.

*

આ આખી વિચારણા સ્વાભાવિક રીતે તો ન જ થઈ હોત. પરંતુ શ્રીવિજયનેમિસૂરિજી મહારાજ વિરચિત શ્રીઅનેકાન્તમીમાંસા - ૨.૨.૩૬ ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ અંતર્ગત નીચેની ચર્ચા આ વિચારણાનું બીજા બની. અત્રે તે સમગ્ર પાઠ જ નોંધું છું. આ પાઠમાંથી જ ઉપરોક્ત વિચારણાનાં પ્રાયઃ બધાં જ બિંદુઓ સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ છે.

યદ્યપિ રત્નાકરાવતારિકાયાઃ મુદ્રિતપુસ્તકે “યથા યત્ર યત્ર ધૂમઃ, તત્ર તત્ર વહ્નિર્યથા મહાનસે” इति सूत्रं (૩.૪૬) સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તલક્ષ્યાવ-
બોધકં, “યથાઽગ્ન્યભાવે ન ભવત્યેવ ધૂમો, યથા જલાશયે” इति (૩.૪૮)
વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તલક્ષ્યાવબોધકં સૂત્રં મુદ્રિતમસ્તિ; તથાઽપિ રત્નાકરે “યત્ર

સાધનધર્મસત્તાયા૦”મિતિ (૩.૪૫) સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તલક્ષણસૂત્રવ્યાખ્યાયા-
મન્તે “અત્રોદાહરણં સ્વયમભ્યૂહ્યમ્” इत्युक्त्वा “तथा हि – अग्निरत्र धूमस्य
तथैवोपपत्तेर्महानसवदिति” एवं साधर्म्यदृष्टान्तलक्ष्यस्वरूपमुपदर्शितम्।
तथा “यत्र तु साध्याभावे०” इति (३.४६) वैधर्म्यदृष्टान्तलक्षणसूत्रव्याख्या-
यामन्ते “उदाहरणं पुनरत्राऽपि स्वयमेव तार्किकैः तर्कणीयम्” इत्युक्त्वा
“अनग्निरत्राऽधूमस्याऽन्यथानुपपत्तेर्जलाशयवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तलक्ष्यस्व-
रूपमुपवर्णितम्। ततश्चैतदवसीयते यद् रत्नप्रभसूरेः पररीत्या साधर्म्य-
वैधर्म्यदृष्टान्तलक्ष्यस्वरूपकीर्तनं, न तु सूत्रमित्यनयोः सूत्रतया मुद्रणमना-
लोचननिबन्धनम्।

* * *

357 શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિઓની નોંધ

✓ આચાર્ય શ્રીરત્નસંયયસૂરિજી

વર્તમાનકાલમાં ૪૫ આગમોમાં વિશાળ આગમ શ્રીભગવતીસૂત્રછે, પણ
ટીકાની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો શ્રીઉત્તરાધ્યયન આગમ ઘણું આગળ છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર રચાયેલાં વિવરણો

ટીકાના કર્તા	ટીકાનામ	સંવત્
અજિતદેવસૂરિ		1629
અમરદેવસૂરિ		-
ઉદયસાગરસૂરિ	દીપિકા	1546
કમલસંયમ ઉપાધ્યાય	સર્વાર્થસિદ્ધિ	1544
કીર્તિવલ્લભ ગણિ		1552
ગોપાલિકા મહત્તર	ચૂર્ણિ	-
ચારિત્રચંદ્ર ગણિ		-

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

ટીકાના કર્તા	ટીકાનામ	સંવત્
ચિરન્તનાચાર્ય	અવચૂરિ	-
જયંતવિજય		-
જયકીર્તિ ઉપાધ્યાય		1552
જિનદાસ ગણિ		-
જ્ઞાનશીલવિજય		-
જ્ઞાનસાગરસૂરિ		1451
તપોરત્ન ઉપાધ્યાય	લઘુવૃત્તિ	1550
દેવચંદ્ર ગણિ		-
ધર્મનંદન ઉપાધ્યાય	મકરંદ વૃત્તિ	-
ધર્મમંદિર ઉપાધ્યાય		1750
નેમિચંદ્રસૂરિ		1129
પદ્મસાગર ગણિ		-
પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ		-
પુણ્યનંદન ગણિ		-
ભાવવિજય ગણિ		1689
માણિક્યશેખરસૂરિ		-
મુનિચંદ્રસૂરિ		-
મેઘરાજ ઉપાધ્યાય		-
લક્ષ્મીવલ્લભ ગણિ	દીપિકા	1745
વિનયહંસવિજય		1567
શાંતિભદ્રાચાર્ય		-
શાંતિસૂરિ		1060
હર્ષકુશલ ગણિ	દીપિકા	-
હર્ષનંદન ગણિ		-

આ સિવાય એક અજ્ઞાતકર્તૃક વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે. આમ, કુલ ૩૨ વિવરણો વિશે માહિતી મળી છે. આ અંગે કોઈને વધુ જાણકારી ઉપલબ્ધ થાય તો જણાવવા વિનંતિ.

૩૫૮ જસિ-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

/ મુનિ શ્રીજયઘોષવિજયજી

શોભતે વિરતિજસિં (જ્ઞાનસાર - અષ્ટક ૨૦) આ પદમાં પ્રયોજાયેલો જસિ શબ્દ આમ તો ઘણી જગ્યાએ દૃશ્યમાન છે જ, પરંતુ તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અંગે થોડી ચર્ચા અત્રે પ્રસ્તુત છે. જ્ઞા ધાતુ બે જાતના છે - ૧. જ્ઞાંશ્ અવબોધને ૨. જ્ઞાણ્ મારણાદિનિયોજનેષુ^૧.

જ્ઞાંશ્ બોધાર્થક છે. તેનો અર્થ ‘જાણવું’ વગેરે થાય છે. જ્યારે બીજો ધાતુ ‘મારણ/તોષણ/નિશાનનાં નિયોજન’ અર્થમાં વર્તે છે. બંને ધાતુનાં રૂપો અનુક્રમે જાનાતિ અને જપયતિ વગેરે થાય છે.

આમ તો જ્ઞાંશ્ ધાતુનું પણ મારણ-તોષણ-નિશાને જશ્ચ^૨ આ સૂત્ર દ્વારા જો ણિચ્ વગેરે પ્રત્યય ઉત્તરમાં હોય અને ગમ્યમાન મારણાદિ અર્થ હોય તો, ધાતુનો મારણ, તોષણ અને નિશાન આ ૩ અર્થમાં જ હ્રસ્વ થાય છે.

તેથી સૂત્રાનુસારે જ્ઞાંશ્ અને જ્ઞાણ્ ધાતુનું રૂપ સરખું થાય છે અને તેમનો અર્થ આમ થાય -

જપયતિ = મારણ = મારવું

જપયતિ = તોષણ = સંતોષ આપવો

જપયતિ = નિશાન = શસ્ત્રાદિને તેજ કરવું

સાતિ-હેતિ-યૂતિ-જૂતિ-જસિ-કીર્તિ: ૫.૩.૧૪ આ^૩ સૂત્રોક્ત સર્વ શબ્દો ક્તિ પ્રત્યયાન્ત છે. તે સર્વનું પણ રૂપ આ સૂત્રમાં જાણાવ્યા મુજબ સિદ્ધ જ છે. આ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ વગેરેમાં જપયતેર્જસિ: અર્થાત્ જપ્ ધાતુનું જસિ: રૂપ

સિદ્ધ છે, તેવું નિર્દિષ્ટ છે. તેથી જ્ઞાન્ અને જ્ઞાણ બન્નેનું જપયતિ થાય, તો બન્નેનું જસિ રૂપ થાય જ. તેથી જસિ: = મારવું/સંતોષ આપવો/શસ્ત્રાદિને તેજ કરવું.

શ્રીઅભિધાનચિંતામણિમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતે દેવ કાંડની ૩૦૮ મી કારિકામાં^૪ જસિ: શબ્દ જણાવ્યો છે, તેનો અર્થ ‘બુદ્ધિ’ થાય છે. અર્થાત્ તે બોધાર્થક છે. તેથી શ્રીઅભિધાનચિંતામણિ ગ્રંથના આધારે જ્ઞપ્તિ = બુદ્ધિ અર્થ થાય અને શ્રીઅભિધાનચિંતામણિમાં જસિ: શબ્દનો મારણ/તોષણ/-નિશાન ૩ અર્થોમાં થી એક પણ અર્થનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેવું જણાતું નથી. તેથી શ્રીબેચરદાસજીએ કરેલો જસિ = જ્ઞાપન અર્થ યથાર્થ જ છે. તેમાં કશું સંશોધનીય જણાતું નથી. તેથી તારણ નીકળે જસિ: નો અર્થ બોધ જ થાય છે.

સાતિ-કેતિ-યૂતિ-જૂતિ-જસિ-કીર્તિ: પ્રસ્તુત સૂત્ર શ્રીસિદ્ધહેમવ્યાકરણમાં તો છે જ, પરંતુ તેની સાથે ઘણી સમાનતા ધરાવતું સૂત્ર પાણિનિવ્યાકરણમાં પણ છે. બંને વ્યાકરણનાં સૂત્રમાં ઘણી સમાનતા તો છે જ, તેની સાથે બન્ને સૂત્ર નિપાતનસૂત્ર પણ છે. તે સૂત્રમાં સાતિ, હેતિ, યૂતિ, જૂતિ, કીર્તિ શબ્દનો સ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ જસિ શબ્દનું ગ્રહણ પાણિનિવ્યાકરણકારે કરેલું નથી. તેથી પાણિનિ-વ્યાકરણના મતે જસિ: શબ્દની નિષ્પત્તિ કરવી, તે એક પ્રશ્નરૂપ છે. શબ્દની નિષ્પત્તિ કરતાં પૂર્વે એક વાર તે સૂત્રને નિહાળી લઈએ -

ઋતિ-યૂતિ-જૂતિ-સાતિ-હેતિ-કીર્તયશ્ચ॥૩.૩.૧૭॥

સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ સ્પષ્ટ થાય છે કે જસિ રૂપનું નિપાતન પાણિનિ-વ્યાકરણમાં સ્વીકૃત નથી અને તે શબ્દની જગ્યાએ બીજો ઋતિ શબ્દ સ્થાન પામેલ છે.

હવે પાણિનિવ્યાકરણમાં જસિ શબ્દની નિષ્પત્તિને જોઈ લઈએ. પાણિનિવ્યાકરણમાં જસિ રૂપ નિપાતનથી સિદ્ધ નથી. તેની સિદ્ધિ માટે વ્યાકરણકારે ઘટાદિ અને જપાદિ ધાતુનો ગણ બનાવી તેને મિત્ સંજ્ઞાથી આપી

છે. તે ધાતુઓને મિત્ સંજ્ઞા થઈ ગયા પછી મિતાં હ્રસ્વઃ સૂત્રનો પ્રયોગ કરીને તે મિત્ સંજ્ઞક ધાતુનો હ્રસ્વ કર્યો છે. મિતાં હ્રસ્વઃ સૂત્રથી ઘટયતિ અને જપયતિ ઇત્યાદિ ધાતુને ણિચ્ વગેરે પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે હ્રસ્વ થઈને જપયતિ રૂપ થાય છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞા ધાતુનું મિતાં હ્રસ્વઃ સૂત્રથી જ જપયતિ થાય, પણ આ રૂપ નિપાતનથી સિદ્ધ નથી.

સિદ્ધલેમશબ્દાનુશાસનમાં મિતાં હ્રસ્વઃ સૂત્રને અનુસરતું સૂત્ર ઘટાદે-
ર્હસ્વો દીર્ઘસ્તુ વા જિણમ્પરે॥૪.૨.૨૪॥ છે^૬. તેમાં ફક્ત ઘટાદિ ધાતુમાં જ ણિચ્ વગેરે પ્રત્યય પરમાં હોય તો હ્રસ્વ થાય છે, જ્ઞા આદિ ધાતુમાં નહીં. જ્ઞા ધાતુનો હ્રસ્વ સિદ્ધલેમશબ્દાનુશાસનના પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નથી. અત્રે જ્ઞાદિ ધાતુનો સ્વીકાર ન કર્યો હોવાથી જ્ઞા ધાતુનો હ્રસ્વ કરવા માટે સિદ્ધલેમશબ્દાનુશાસનમાં મારણ-તોષણ-નિશાને જશ્ચ સૂત્ર આદરાયું. તેના દ્વારા ફક્ત જ્ઞા ધાતુના જ હ્રસ્વત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. અને તે પણ માત્ર ૩ અર્થો ગમ્યમાન હોય તો જ કરેલો છે. તેથી જપયતિ રૂપ ઉપર મુજબ મારણાદિ અર્થોમાં જ વર્તે છે.

જો ધાતુનું જપયતિ રૂપ સિદ્ધ થયા પછી મારણાદિ અર્થ થતો હોય તો જપ્નું (જપયતેર્જસિઃ) અર્થાત્ જાંશ્ ધાતુને મારણાદિ સૂત્ર જોડાયા બાદ જપાદેશનું અથવા જાણ્ ધાતુનું જપયતિ રૂપ થવાથી જ, તે બંને ધાતુનું જસિ થાય તો પણ જસિ નો અર્થ તો મારવું વગેરે જ થાય. કારણ કે બન્ને ધાતુનાં જપયતિ રૂપનો અર્થ તો સમાન જ છે. આ માટે આ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ, મધ્યમવૃત્તિ, લઘુન્યાસ, અવચૂરિ વગેરે ગ્રંથોમાં જપનં જસિઃ વ્યુત્પત્તિ અથવા જપ્ ધાતુના નિર્દેશ પાછળના કારણ અંગે કોઈ સ્પષ્ટતા નથી. તેથી મૂંઝવાણ થાય તેવું છે. ટુંઢિક્કવૃત્તિમાં વૃત્તિકારે જાંશ્ ધાતુનું ગ્રહણ કરીને જસિ રૂપ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેના પરથી જણાય છે, કે ટુંઢિક્કવૃત્તિકારને જસિ નો બોધ અર્થ તો સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ ટીકાકારશ્રી ટુંઢિક્કવૃત્તિમાં વ્યુત્પત્તિમાં જપનં જસિ કરીને^૬ (બૃહદ્વૃત્તિનું અનુસરણ કરીને) અસમંજસતા ઉત્પન્ન કરે છે. જસિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે હજુ એક જગ્યાએ પ્રયત્ન દેખાય છે. અચલગરછીય વાયકશ્રી દેવસાગરજીની શ્રીઅભિધાન-

ચિંતામણિની વ્યુત્પત્તિરત્નાકસ્ટીકામાં⁷ પણ જ્ઞપ્તિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે. તે તો ટુંઢિકાવૃત્તિ કરતાં તદ્દન જુદી જ પડે છે.

(1) તેઓશ્રીએ જ્ઞપ્ ધાતુ મૂળથી જ ચુરાદિ ગણનો ગ્રહણ કર્યો છે, જેનો અર્થ સીધો તો મારણાદિ જ થાય. મારણાદિ-અર્થમાં રહેલા જ્ઞા ધાતુનો વ્યુત્પત્તિમાં ઉપયોગ કરીને તે શું સિદ્ધ કરવા માંગે છે તે વિચારણીય છે, અને તેનું ગ્રહણ કરીને પણ તેનો અર્થ તો બોધ જ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. (2) તેઓશ્રીએ જ્ઞપ્તિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે જે સૂત્રોનો આધાર ગ્રહણ કરેલો છે, તે સૂત્રો સિદ્ધધર્મેશબ્દાનુશાસનમાં તો છે જ નહીં, તે સૂત્રો જ પાણિનિયાકરણમાં છે.

હવે કોઈપણ વિદ્વજ્જન વિચારે કે શ્રીઅભિધાનચિંતામણિ જે કર્તા દ્વારા રચાયેલ છે, તે જ કર્તા દ્વારા સિદ્ધધર્મેશબ્દાનુશાસન રચાયેલ છે. શું શ્રીઅભિધાનચિંતામણિમાં આવતા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે અન્ય વ્યાકરણનો આધાર લેવો પડે? તેમના શબ્દાનુશાસનનો આધાર ન લેવાય અને અન્ય વ્યાકરણનો સહારો લેવાય તે શું ઉચિત છે? જો બન્નેના કર્તા એક જ હોય, તો તે શબ્દકોશમાં આવતા શબ્દો શબ્દાનુશાસનથી સિદ્ધ જ હોવા જોઈએ, તો આવું શા માટે?

અહીં પ્રશ્નના જવાબમાં એવું સમજાય છે કે વ્યુત્પત્તિરત્નાકસ્માટીકારશ્રી જાણતા હશે કે આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધધર્મેશબ્દાનુશાસનમાં આપેલી વિગતના આધારે સિદ્ધ નથી થતી. તેથી તેઓશ્રીએ ધાતુ⁸ અને સૂત્ર બંનેનો આધાર પાણિનિવ્યાકરણનો નો લીધો હોય તેવું જણાય છે. તે ટીકાકારશ્રી એ અપનાવેલ પદ્ધતિ પરથી આવું તારણ નીકળે છે.

હવે સિદ્ધધર્મેશબ્દાનુશાસનના આધારે જે આપત્તિ સર્જાય છે, તે આપત્તિને સુલઠાવવી કેવી રીતે? તેની થોડીક સંભાવનાનો અભ્યાસ કરીએ –

૧. જસિ શબ્દનો અર્થ ફેરવીને મારણાદિ અર્થનો સ્વીકાર કરવો એટલે જસિ: = મારવું વગેરે અર્થ થાય.

૨. જસિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં થોડોક ફેરફાર કરીને અર્થ તેમ જ રાખવો એટલે જપનં જસિ: વ્યુત્પત્તિના બદલે જાપનં જસિ: વ્યુત્પત્તિનો સ્વીકાર કરવો.

ઉપરોક્ત બે સંભાવના છે. તેમાંથી શું સ્વીકારવું તે આમ તો વિદ્વદ્-જનાશ્રયી છે. પરંતુ અહીં જે બે સંભાવના છે, તેમાંથી જો પહેલી સંભાવનાનો સ્વીકાર થાય તો લોકમાં પ્રચલિત અર્થ અને શ્રીઅભિધાનચિંતામણિના અર્થ સાથે વિરોધ થાય. હવે જો બીજી માન્યતા સ્વીકારાય, તો સર્વનો હલ નીકળે અને તે સ્વીકારવા પાછળનો +Point એ છે કે સાતિ-હેતિ૦ સૂત્ર તે નિપાતનસિદ્ધ છે. અને નિપાતનસૂત્રમાં કોઈ પ્રક્રિયાની આવશ્યકતા હોતી નથી. ફક્ત તેમાં હસ્વત્વનું નિપાતન કરવાનું છે^૭ અને તેની વ્યુત્પત્તિમાં જાપન^{૧૦} કરવાની આવશ્યકતા છે. તેમાં જો માત્ર હસ્વત્વનું પણ નિપાતન થાય, તો વધુ કંઈ પણ આપત્તિ સર્જાય નહીં, અને ખરું તો નિપાતનસૂત્રનો ટેકો છે. આ રીતે સર્વ સમસ્યાનો હલ થઈ જાય તેમ છે અને આપણને પણ (સિદ્ધહૃદયશબ્દાનુશાસનના મતે પણ) જસિ શબ્દની નિષ્પત્તિ વિરોધ વગર કરવી શક્ય બને.

*

ટિપ્પણી

૧. “इतः परमर्थविशेषे लक्षिपर्यन्ताः, जाण् मारणादिनियोजनेषु (1020)। मारणादयो मारण-तोषण-निशाने जश्चेति सूत्रोक्तेषु नियोजने चाऽर्थ जानातिश्चुरादिः इति धातुरत्नाकरो

૨. “एष्वर्थेषु वर्तमानस्य जानातेर्णिचि अणिचि च णौ ह्रस्वो भवति, जिणम्परे तु वा दीर्घः, चकारो णिचि चेत्यस्याऽनुकर्षणार्थ” इति।

૩. ‘एते प्रत्ययाः भावाकर्त्रोः क्तिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। जपयतेर्जसिः’ इति बृहद्वृत्तौ

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

સાતિ, હેતિ, યૂતિ, જૂતિ, જસિ, કીર્તિ - આ બધા ભાવ અને અકર્તામાં ક્તિ-પ્રત્યયવાળા છે. આ બધા શબ્દ નારીજાતિવાળા છે. જસિ: = જ્ઞાપન.

4. મતિ-મંનીષા-બુદ્ધિ-ર્ધી-ર્ધિષણા-જસિ-ચેતના: - શ્રીઅભિધાનચિંતા-મણિ - ૩૦૮

5. 'ઘટાદીનાં ધાતૂનાં જૌ પરે હ્રસ્વો ભવતિ, ઝિણમ્પરે તુ જૌ દીર્ઘો વા ભવતિ ઘટયતિ' इति बृहद्वृतौ आ सूत्रनी બૃહદ્વૃત્તિમાં ઘટાદિ ગણપાઠ પણ આપેલ છે, તેમાં જ્ઞા ધાતુ નથી.

6. [જસિ:] જ્ઞાંશ્ અવબોધને (1540) જ્ઞા। જ્ઞાનન્તં પ્રયુક્તે। પ્રયોક્તૃ વ્યાપારે ણિન્ (૩.૪.૧૭) ણિન્ પ્ર.। અર્તિ-રી-લી-હ્રીઃ (૪.૨.૨૧) પોઽન્ત। મારણ-તોષણ-નિશાને જ્ઞશ્ચ (૪.૩.૩૦) હ્રસ્વઃ। જ્ઞપનં જસિઃ। અનેન ક્તિ નિપાત્યતે।

7. જ્ઞપનં જસિઃ "જ્ઞપેમિઞ્ચ" (ચુ.પ.સે) इति गौरादित्वात् क्तिन् तितुत्र० ७.२.९ इति इण्निषेध "मितां ह्रस्व" (૬.૪.૯૨) इति व्युत्पत्तिरन्नाકरो

8. પાણિનિયાકરણમાં મારણ-તોષણઃ સૂત્ર નથી. તેથી સંભવિત છે કે તેમાં રહેલા જ્ઞપ્ ધાતુનો અર્થ બોધ હોય.

9. તે ક્યાંય પણ નિર્દિષ્ટ નથી.

10. તેની સાથે બૃહદ્વૃત્તિમાં જ્ઞાપયતેર્જસિઃ કરવાની આવશ્યકતા છે.

* * *

૩૫૯ વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ અંગે એક વિચારણીય વાત

ત્રે.

શ્રીસિંહતિલકસૂરિજી વિરચિત વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ^{૧૨} અંતર્ગત ગાથા - ૬
આમ છે -

સર્વેષાં તીર્થકૃતાં કલ્યા-નકપञ्चधिष्ण्ययुतधिष्ण्यम्।

અભિષેકહેતુ વક્ષ્યે, વિદ્યા સાધ્યાઽસ્તુ જૈનજન્મર્ક્ષે॥

આ શ્લોક અંગે સંપાદકશ્રીએ પ્રસ્તાવનામાં આવી નોંધ આપી છે -

“અહીં ખાસ એક વિચારણીય બાબત એ છે કે યોવીસે તીર્થંકર પ્રભુનાં કલ્યાણક નક્ષત્રો પૂ. આ. શ્રી સિંહતિલકસૂરિ મ. એ જણાવેલ છે ત્યાં કલ્યાણક-પञ्चधिष्ण्यયુતधिष्ણ્યમ્ પંક્તિ વડે પાંચ નક્ષત્રો + એક નક્ષત્ર એમ ૬ નક્ષત્રો જણાવ્યાં છે તથા યોવીસે પ્રભુનાં નક્ષત્રના નામમાં છ નક્ષત્રોનો ઉલ્લેખ છે. પુનઃ વર્ધમાનવિદ્યા-સાધનાકલ્પ વિધાનોમાં ષટ્સુ કલ્યાણકેષુ પાઠ પણ સંપ્રાપ્ત છે. તે ઉપરાંત પૂ. આ. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ મ. રચિત સ્તવમાં કલ્લાણણસુ છસુ નો પાઠ છે.

જો કે વીરપ્રભુની ગર્ભહરણ ક્રિયાને કલ્યાણક માની ખરતરગચ્છમાં શ્રી વીરપ્રભુનાં છ કલ્યાણક મનાય છે. તેથી ખરતરગચ્છીય કલ્પોમાં વીરપ્રભુ માટે જ છ કલ્યાણકની વાત હોય તો માન્યતાભેદ મૂકી સમાધાન થઈ શકે... પરંતુ પૂ. આ. શ્રી સિંહતિલકસૂરિ મ. ખરતરગચ્છીય નથી. તથા યોવીસે પ્રભુનાં કલ્યાણક

^{૧૨} વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પઃ, સં. - શ્રીનયચંદ્રસાગરજી ગણિ (હાલ - પૂ. આ. શ્રીનયચંદ્ર-સાગરસૂરિજી મ.), પ્રકા. - પૂર્ણાનંદ પ્રકાશન - અમદાવાદ, શારદાબેન ચિમનભાઈ એજ્યુ. રિસર્ચ સેન્ટર - અમદાવાદ, સં. ૨૦૬૨

નક્ષત્રોમાં ૬ નક્ષત્રોની ગણતરી કરાવી છે. તે કેમ? એ સંશોધનીય છે. આ અંગે ઘણા આચાર્ય ભગવંતો, અનુભવી સાધકો - આરાધકોને પૂછતાં પૂછતાં સ્પષ્ટ માહિતી સંપ્રાપ્ત થઈ નથી... પ્રાયઃ બધેથી એક જ જવાબ છે કે વિચારણીય છે.”

આ અંગે કંઈક કહેતાં પહેલાં એક સ્પષ્ટતા મારે ખાસ કરવાની થાય કે મને પોતાને મંત્ર, આમ્નાય વગેરે અંગે કોઈ અભ્યાસ કે અનુભવ નથી. અને આવી રહસ્યમય વાતો અંગે આ પરિપત્રના પાના પર જાહેર ચર્ચા કરવાની હોય પણ નહીં. પરંતુ આ ૬ નક્ષત્રોની વાત એવી ગોપ્ય વાત ન લાગવાથી અને આમ્નાયાદિ અંગે કોઈ પણ ચર્ચા કર્યા વિના સામાન્ય રીતે માત્ર નક્ષત્રો અંગે જ વાત કરવાની હોવાથી આ નોંધ લખી છે. લખવા પાછળનો ઉદ્દેશ માત્ર એક દિશાસૂચન કરવાનો જ છે. સંપાદકશ્રી પોતે જણાવે છે તેમ તેઓશ્રીએ સ્વયં અનેક ઠેકાણે પૂછાવ્યું છે અને પ્રાયઃ બધેથી ‘વિચારણીય છે’ એવો જ જવાબ મળ્યો છે. તો આ અંગે વિચારણા માટે એક મુદ્દો યોગ્ય લાગ્યો તે જણાવું છું. એની યથાર્થતા - અયથાર્થતાનો નિર્ણય તો આના નિષ્ણાત પુરુષો જ આપી શકે.

બનવાજોગ છે કે અહીં જે મુદ્દો નોંધ્યો છે, તે મુદ્દો પૂજ્ય સંપાદકશ્રીને આ પૂર્વે કોઈએ સૂચવ્યો પણ હોય. પરંતુ પુસ્તકમાં તેનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી અત્રે તે વિશે ઉલ્લેખ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

પાંચ કલ્યાણક અને તેનાં પાંચ નક્ષત્રો તો જાણીતી વાત છે. પ્રશ્ન માત્ર કલ્યાણકપચ્છદિષ્ણયુતદિષ્ણયમ્ એ પંક્તિથી સૂચવાતું છટ્ટું નક્ષત્ર કઈ ઘટના સાથે સંબંધિત છે તે જ વિચારવાનું અત્રે અભિપ્રેત છે એમ હું સમજ્યો છું. આ અંગે વિચાર કરીએ તો આના પછીના શ્લોકમાં શ્રીઋષભદેવ વિશે જે વાત કરી છે તે ખાસ જોવી જોઈએ -

નાભેયસ્યોત્તરાષાઢાઃ, પચ્ચાઽભિજિત્ ચ મુક્તયે॥

આમાં સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે કે શ્રીઋષભદેવનું નિર્વાણ કલ્યાણક અભિજિત નક્ષત્રમાં અને અન્ય પાંચ ઘટનાઓ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ઘટી છે. અને તે છ નક્ષત્રો અત્રે લેવાનાં છે. આમાંથી ચાર ઘટના તો નિર્વાણ સિવાયનાં ચાર કલ્યાણક તરીકે જાણીતી છે. પણ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રોમાં થનારી પાંચમી ઘટના કઈ તે પ્રશ્ન રહે છે. આ અંગે તપાસ કરતાં શ્રીકલ્પસુબોધિકા (કર્તા - ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી મ.) અને તેના દ્વારા આગળ વધતાં શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિમાં નીચેનો પાઠ મળ્યો -

ઉસભે ણં અરહા પંચઉત્તરાસાઢે અભીઙ્છદ્દે હોત્થા, તં જહા-ઉત્તરા-સાઢાહિં ચુણ ચઈત્તા ગઘ્ભં વક્કંતે, ઉત્તરાસાઢાહિં જાણ, ઉત્તરાસાઢાહિં રાયાભિસેઅં પત્તે, ઉત્તરાસાઢાહિં મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં પવ્વહણ, ઉત્તરાસાઢાહિં અણંતે જાવ સમુપ્પણ્ણે, અભીઙ્છણા પરિણિવ્વુણા (સૂત્ર - ૩૨)

આમાં ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં થયેલી શ્રીઋષભદેવની ઘટનાઓમાં ચાર કલ્યાણક સિવાય રાજ્યાભિષેકનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજ્યાભિષેકની ઘટનાને પાંચ કલ્યાણક સાથે નોંધી હોવાથી તે કલ્યાણક ગણાય કે નહીં તે અંગે આ સૂત્રની ઉપાધ્યાય શ્રીશાંતિચંદ્રજી રચિત વૃત્તિમાં આવી ચર્ચા નિરૂપાઈ છે -

નનુ અસ્માદેવ વિભાગસૂત્રબલાદાદિદેવસ્ય ષટ્કલ્યાણકી સમાપ-
દ્યમાના દુર્નિવારેતિ ચેદ્, ન, તદેવ હિ કલ્યાણકં યત્રાઽસનપ્રકમ્પપ્રયુક્તા-
વધયઃ સકલસુરાસુરેન્દ્રા જીતમિતિ વિધિત્સવો યુગપત્ સસમ્ભ્રમા ઉપ-
તિષ્ઠન્તે। ન હ્યયં ષષ્ટકલ્યાણકત્વેન ભવતા નિરૂપ્યમાનો રાજ્યાભિષેકઃ
તાદૃશઃ। તેન વીરસ્ય ગર્ભાપહાર ઇવ નાઽયં કલ્યાણકમ્, અનન્તરોક્તલક્ષણા-
યોગાત્। ન ચ તર્હિ નિરર્થકમસ્ય કલ્યાણકાધિકારે પઠનમિતિ વાચ્યં,
પ્રથમતીર્થેશરાજ્યાભિષેકસ્ય જીતમિતિ શક્રેણ ક્રિયમાણસ્ય દેવકાર્યત્વ-
લક્ષણસાધર્મ્યેણ સમાનનક્ષત્રજાતતયા ચ પ્રસન્નગેન તત્પઠનસ્યાઽપિ સાર્થક-
ત્વાત્। તેન સમાનનક્ષત્રજાતત્વે સત્યપિ કલ્યાણકત્વાભાવેનાઽનિયતવક્તવ્ય-

તયા ક્વચિદ્ રાજ્યાભિષેકસ્યાઽકથનેઽપિ ન દોષઃ। અત એવ દશાશ્રુતસ્કન્ધા-
ષ્ટમાધ્યયને પર્યુષણાકલ્પે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિપાદાઃ 'તેણં કાલેણં તેણં સમણં
ઉસભે અરહા કોસલિણ ચઉત્તરાસાઢે અભીઙ્ગપંચમે હોત્થા' ઇતિ પશ્ચકલ્યા-
ણકનક્ષત્રપ્રતિપાદકમેવ સૂત્રં બબન્ધિરે, ન તુ રાજ્યાભિષેકનક્ષત્રાભિધાયક-
મપીતિ।

આ પાઠના આધારે સમજાય છે કે રાજ્યાભિષેકની ઘટનાનો પાંચ
કલ્યાણક સાથે ઉલ્લેખ કરવાનો એક હેતુ નક્ષત્રની સમાનતા પણ છે. પરંતુ આ
સમાનતાને નજરમાં લઈને દરેક વખતે રાજ્યાભિષેકનો ઉલ્લેખ થાય જ તે જરૂરી
નથી. શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં શ્રીઋષભદેવના રાજ્યાભિષેકનો ઉલ્લેખ છે, પણ
શ્રીકલ્પસૂત્રમાં શ્રીઋષભદેવના ચરિત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી.

અત્રે ધ્યાનપાત્ર વાત એ છે કે જેવી વિગત શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં ઉસભે
ણં અરહા પંચઉત્તરાસાઢે અભીઙ્ગદ્વે હોત્થા થી સૂચવાઈ છે તેવી જ વિગત
શ્રીસિંહનિલકસૂરિજી વિરચિત વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પમાં નાભેયસ્યોત્તરાષાઢાઃ,
પશ્ચાઽભિજિત્ ચ મુક્તયોઃ થી સૂચવી રહ્યા છે. તો સ્પષ્ટ છે કે શ્રીઋષભદેવના
રાજ્યાભિષેકના નક્ષત્રનો જ અત્રે છટ્ટા નક્ષત્ર તરીકે ઉલ્લેખ છે.

આના આધારે એવું વિચારી શકાય કે તે તે તીર્થંકર ભગવંતનો રાજ્યા-
ભિષેક સમાન નક્ષત્રમાં જ થતો હોવાને લીધે તેની ગણતરી પણ શ્રીસિંહનિલક-
સૂરિજી વિરચિત વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પમાં કરી છે અને તેથી પાંચ કલ્યાણક અને
રાજ્યાભિષેક એમ કુલ છ નક્ષત્રો દરેક તીર્થંકરનાં સૂચવ્યાં છે.

તે તે તીર્થંકર ભગવંતનો રાજ્યાભિષેક કયા નક્ષત્રમાં થયો તેનો ઉલ્લેખ
ક્યાંય મળતો હોય તો પણ તેનો ખ્યાલ નથી. પરંતુ પૂર્વોક્ત તેન સમાનનક્ષત્ર-
જાતત્વે સત્યપિ કલ્યાણકત્વાભાવેનાઽનિયતવક્તવ્યતયા ક્વચિદ્ રાજ્યા-
ભિષેકસ્યાઽકથનેઽપિ ન દોષઃ। એ કથનને અનુસરીને વિચારીએ તો આવા
ઉલ્લેખ મળવાની સંભાવના બહુ ઓછી જણાય છે.

આ વિચારણા સામે એક તર્ક એમ થઈ શકે કે શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી, શ્રીમલ્લિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામી - આ પાંચ તીર્થંકર ભગવંતનો તો રાજ્યાભિષેક જ થયો નથી. તો તેમનાં છ નક્ષત્રો અંગે શું સમજવું? શ્રીમહાવીરસ્વામીની ગર્ભાપહરણની ઘટનામાં તો છટ્ટઠા નક્ષત્રની વાત સંગત થઈ જાય. પણ અન્ય ચાર તીર્થંકર ભગવંતો અંગે તો આવી કોઈ વિશેષ ઘટનાનો ઉલ્લેખ નથી જડતો.

આનો જવાબ તો જ્ઞાનીઓ જ આપી શકે. પરંતુ ક્યાંક વાંચેલી એક વાત અત્યારે સ્મરણમાં આવે છે. ત્યાં એવું જણાવાયું હતું કે દરેક તીર્થંકર ભગવંત વર્ષાદાન વેળાએ જે સુવર્ણમુદ્રા દાનમાં આપે તેના પર તે તીર્થંકર ભગવંતના નામની મહોર અવશ્ય હોય. તીર્થંકર ભગવંત બીજાના નામની મહોરવાળા સિક્કા પોતાના લોકોત્તર કલ્પ અનુસાર દાનમાં ન આપે. હવે સુવર્ણમુદ્રા પર રાજાના નામની જ મહોર લાગી શકે એ તો જાણીતી વાત છે. તેથી તે મહોર પર નામ છપાવવા પૂરતો, રાજા તરફનો તત્પૂરતા અધિકારને સૂચવતો, માત્ર વિધિ સાચવી લેતો રાજ્યાભિષેક દરેક તીર્થંકર ભગવંતનો અવશ્ય થાય. પાંચ તીર્થંકર ભગવંતોએ રાજ્યશાસન નથી કર્યું. તેઓનો રાજ્યાભિષેક પણ નથી થયો તેવી વાત નથી સમજવાની.

આ વાત વાંચે આજે તો ઘણાં વર્ષો થયાં. અને અત્યારે તો તે ક્યાં વાંચી હતી, આ વાતના આધાર માટે કોઈ શાસ્ત્રપાઠ ત્યાં આપ્યો હતો કે નહીં, તે કશું જ સ્મરણમાં નથી. પરંતુ વાંચી હતી એટલું ચોક્કસ. કોઈ મિત્રને આ વાતનો કોઈ સંદર્ભ ખ્યાલમાં હોય તો અવશ્ય જણાવવા કૃપા કરે તેવી વિનંતિ. પરંતુ જો આ વાત સાચી હોય તો તો છ નક્ષત્રોની ઘટનામાં રાજ્યાભિષેકનો સમાવેશ કરી શકાય છે તે આપોઆપ પુરવાર થઈ જાય છે.

બહુશ્રુત અને તજ્ઞ મહાપુરુષો આ વાત પર વિશેષ પ્રકાશ પાથરે તેવી નમ્ર પ્રાર્થના.

* * *

इदमत्र चिन्त्यम्...

360 શિલ્પીના દોહલાઓનું સંપૂરણ

/ ૩.

મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી વિરચિત દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશકા અંતર્ગત
પાંચમી ભકિતદ્વાત્રિંશિકા - ૨લોક - ૧૩ આમ છે -

तत्कर्तरि च याऽप्रीतिः, तत्त्वतः सा जिने स्मृता।

પૂર્યા દૌર્હદભેદાઃ તદ્ જિનાવસ્થાત્રયાશ્રયાઃ॥

આ ૨લોકના ઉત્તરાર્ધનું વિવરણ કરતાં મહોપાધ્યાયજી જણાવે છે કે -

તદપ્રીતેઃ સર્વથા પરિહાર્યત્વાદ્ દૌર્હદભેદાઃ - શિલ્પિગતા બાલ-
કુમાર-યુવલક્ષણાવસ્થાત્રયગામિનો મનોરથાઃ તદવસ્થાત્રયમનાદૃત્ય જિના-
વસ્થાત્રયાશ્રયાઃ પ્રતિમાગતાવસ્થાત્રયોદ્ભાવનેન મનસોત્થાપિતાઃ સન્તઃ
પૂરણીયાઃ ક્રીડનકાદ્યુપઢૌકનાદિના, इत्थमेव भगवद्भक्तिप्रकर्षोपपत्तेः।

યદાહ -

अधिकगुणस्थैर्नियमात्, कारयितव्यं स्वदौर्हदैर्युक्तम्।

ન્યાયાર્જિતવિત્તેન તુ, જિનબિમ્બં ભાવશુદ્ધેના॥

અવસ્થાત્રયગામિનો, बुधैर्दौर्हदाः समाख्याताः।

બાલાદ્યાઃ ચૈતા યત્, તત્ ક્રીડનકાદિ દેયમિતિ॥

(શ્રીપોડશક-પ્રકરણ - ૭.૮-૯)

આ વિવરણનું તાત્પર્ય આવું સમજી શકાય -

શિલ્પીની અપ્રીતિ સર્વથા ત્યજવા યોગ્ય હોવાથી, શિલ્પીની પોતાની
બાલ, કુમાર અને યુવા અવસ્થાને લક્ષ્યમાં ન લેતાં, શ્રીજિનેશ્વર પ્રભુની ત્રણ

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

અવસ્થાને આશ્રયીને પ્રતિમાગત ત્રણ અવસ્થાનું ઉદ્ભાવન કરવા દ્વારા એ ત્રણ અવસ્થાને અનુરૂપ જે મનોરથો શિલ્પીના મનમાં ઉત્પન્ન થાય, તે મનોરથો તે તે અવસ્થાને યોગ્ય રમકડાં વગેરે આપીને અવશ્ય પૂરા કરવા. આ રીતે જ પ્રભુભક્તિનો પ્રકર્ષ પરિપૂર્ણ થાય છે.

આ પછી શ્રીપોડશક-પ્રકરણના જે બે શ્લોક ઉદ્ધૃત થયા છે, તેમાં પણ આ જ વાત જણાવવામાં આવી છે. ત્યાં બીજા શ્લોકના વિવરણમાં આમ જણાવાયું છે -

અત્ર જિનચિન્મ્બકારણેઽવસ્થાત્રયગામિનો- બાલ-કુમાર-યુવલક્ષણા-વસ્થાત્રયાનુસારિણઃ, દૌર્હદાઃ- મનોરથાઃ, બાલાદ્યાઃ- બાલાદિશિલ્પ્યારો-પિતાઃ, ચૈત્તાઃ- ચિત્તપ્રભવાઃ, બુદ્ધૈઃ સમાખ્યાતાઃ, યદ્- યસ્માદ્ વર્તન્તે, તત્-તસ્માત્ ક્રીડનકાદિ ક્રીડનકં- વિસ્મયકૃદુપભોગોપકરણજાતમાદિના ભોગો-પકરણસદ્ગ્રહઃ। इत्येवंप्रकारं चैतद् बालाद्यवस्थात्रयमनोरथसम्पादकं देयम्।

इदमुक्तं भवति - शिल्पी बालो, युवा, मध्यमवया वा प्रतिमा-निर्माणे व्याप्रियते। तस्य तदवस्थात्रयमनादृत्य प्रतिमागतावस्थात्रय-भावनेन चैतदौर्हदत्रयमुत्थाप्य शिल्प्यालम्बनेन तत्परिपूरणाय यतितव्य-मिति।

હવે ઉપરોક્ત દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશકના એક ગુજરાતી વિવેચનમાં આ વિષયમાં આવી વિચારણા રજૂ થઈ છે -

“આ શ્લોકનો અભિપ્રાય આવો લાગે છે - પ્રતિમા ઘડનાર શિલ્પી બાળ, યુવાન કે વૃદ્ધ કોઈપણ ઉંમરનો હોઈ શકે છે. શ્રીવજ્રસ્વામીનો પ્રસંગ વયઃ ક્રીડતિ, ન વજ્રઃ થી જણાય છે કે બાળસહજ ચેષ્ટા-વૃત્તિ-રુચિ વગેરે, શિલ્પકળા-માં વિશારદતા કેળવી હોય એવા પણ બાળ શિલ્પીને સંભવિત હોય છે. એટલે એને બાળકની રુચિને અનુરૂપ રમકડાં વગેરે આપવાથી એની પ્રસન્નતા વધે. અને તેથી પ્રતિમા વધારે પ્રભાવપૂર્ણ બને. એ જ રીતે શિલ્પી યુવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય તો તે

તે વયમાં જેવી રુચિ હોય એને અનુરૂપ ચીજ-વસ્તુ એને અર્પણ કરવાથી એની પ્રસન્નતા વધવા દ્વારા પ્રતિમા વધારે પ્રભાવક બને. શિલ્પી યુવાન કે વૃદ્ધ હોય ને એને રમકડાં આપવામાં આવે તો તો એને અપમાન વગેરે લાગવાથી અપ્રીતિ થાય જે અંતતોગત્વા પ્રભુ પ્રત્યેની અપ્રીતિરૂપ ઠરતી હોવાથી અપાયકારક છે. એટલે શિલ્પીની જેવી અવસ્થા હોય એને અનુરૂપ અનિન્દ્ય ચીજ-વસ્તુઓ આપવાની જ અહીં વાત હોવી યોગ્ય લાગે છે.

શંકા - પણ આ શ્લોકની વૃત્તિમાં તો તદવસ્થાત્રયમનાદૃત્ય = શિલ્પીની બાળાદિ ત્રણ અવસ્થાને ગૌણ કરવાનું જણાવ્યું છે ને?

સમાધાન - શિલ્પીની બાલ્યાવસ્થાને શિલ્પીની જ બાલ્યાવસ્થા ન ગણી, પ્રભુની બાલ્યાવસ્થાસ્વરૂપ મનથી કલ્પી પ્રભુને જે ભક્તિભાવથી ઊંચા પ્રકારનાં રમકડાં વગેરે અર્પવાનું થાય એવું અર્પણ કરવાનું જણાવવા માટે આ પ્રમાણે જણાવેલું જાણવું. જો પ્રભુની બાલ્યાવસ્થાને નજરમાં લાવવામાં ન આવે, તો શિલ્પી બાળક છે એમાં આપણને શું? એને રમકડાં આપીશું તો તો એ રમવામાં પડી જશે ને પ્રતિમા ઘડવામાં વિલંબ થશે... વગેરે વિચારો આવી રમકડાં વગેરેનું અર્પણ ન થાય એવું સંભવિત છે. આવું ન થાય એ માટે, ‘બાલ્યાવસ્થા તો શિલ્પીની છે ને’ એવું ન વિચારતાં ‘બાલ્યાવસ્થા મારા પ્રભુની જ છે’ એવું વિચારવું. આવા અભિપ્રાયથી આ, શિલ્પીની અવસ્થાને ગૌણ કરવાનું જણાવ્યું હોવું જોઈએ. આ જ પ્રમાણે યુવા-વૃદ્ધ અવસ્થા માટે વિચારવું.”

જ્યારે ઉપરોક્ત શ્રીધોડશક-પ્રકરણના એક ગુજરાતી વિવેચનમાં આ સંદર્ભે આવો વિશેષાર્થ પ્રસ્તુત થયો છે -

“શિલ્પીઓને રમકડું, વિરમયકારી ઉપભોગ યોગ્ય સાધન વિગેરે ને આપી તેમના દોહલા (ઈચ્છા વિશેષ સ્વરૂપ મનોરથો) પરિપૂર્ણ કરવા જોઈએ. જેમકે ડાહ્યા માણસોએ જણાવ્યું છે કે બાલ-યુવાન-મધ્યમવયના શિલ્પીઓને (પ્રતિમા

ઘડતી વખતે) ચિત્તમાં બાલ્ય, યૌવન કે મધ્યમવયને આશ્રયીને એવા દોહલા જન્મે છે.

કહેવું એમ છે કે શિલ્પી નાનો હોય, યુવાન હોય કે મધ્યમવયવાળો હોય તેની અવસ્થાની અહીં વાત નથી. પણ જે ભગવાનની પ્રતિમાનું નિર્માણ કરી રહ્યા છે. ભગવાનની બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા વિશે શિલ્પીઓના ચિત્તમાં ભાવનાઓ જગાડીને, ઉત્થાપ્ય અર્થાત્ પ્રભુની ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન તેની આગળ કરવાથી શિલ્પીના દિલમાં તે પ્રભુ (પ્રતિમા) ની ત્રણમાંથી જે અવસ્થા પ્રત્યે વધુ આકર્ષણ જગવાથી તદનુસાર જે કંઈ મનોરથો થાય. દા.ત. આ પ્રભુની આમલકી વિ. કીડામાં હોત તો હું પણ તેમની સાથે રમકડા વિ. થી રમત. વગેરે વગેરે તે મનોરથો નિ લક્ષમાં લઈ તે તે અવસ્થાને અનુરૂપ રમકડા વિ. આપીને તેનાં મનોરથો પૂર્ણ કરવા”¹³.

આ બંને વિચારણાઓ પર કંઈક ચિંતન કરવું યોગ્ય લાગે છે. પહેલી વિચારણામાં જણાવ્યું છે કે - “શિલ્પી યુવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય તો તે તે વયમાં જેવી રુચિ હોય એને અનુરૂપ ચીજ-વસ્તુ એને અર્પણ કરવાથી એની પ્રસન્નતા વધવા દ્વારા પ્રતિમા વધારે પ્રભાવક બને. ... શિલ્પીની જેવી અવસ્થા હોય એને અનુરૂપ અનિન્દ્ય ચીજ-વસ્તુઓ આપવાની જ અહીં વાત હોવી યોગ્ય લાગે છે”.

આમાં સ્પષ્ટતઃ તદવસ્થાત્રયમનાદૃત્ય એ વાત વિરુદ્ધ ઠરે છે. એટલે સ્વયં વિચારણાકાર ભગવંતે જ એ પ્રશ્ન ઉઠાવીને તેનું આવું સમાધાન સૂચવ્યું છે કે, “શિલ્પીની બાલ્યાવસ્થાને શિલ્પીની જ બાલ્યાવસ્થા ન ગણી, પ્રભુની બાલ્યાવસ્થાસ્વરૂપ મનથી કલ્પી પ્રભુને જે ભક્તિભાવથી ઊંચા પ્રકારનાં રમકડાં વગેરે અર્પવાનું થાય એવું અર્પણ કરવાનું જણાવવા માટે આ પ્રમાણે જણાવેલું જણવું”.

¹³ આ ઉદ્દેશ્યમાં જોડણીદોષો અને વ્યાકરણદોષોનું બાહુલ્ય હોવાથી યથાવત્ છાપ્યું છે.

આનો અર્થ તો એ થાય કે વાસ્તવિક રીતે બાલ્યાદિ અવસ્થા શિલ્પીની જ છે, પરંતુ તેને શિલ્પીની ન ગણતાં પ્રભુની છે તેમ કલ્પવાનું છે. જુઓ આગળ વિચારણામાં સ્વયં એમ જ કહે છે, “બાલ્યાવસ્થા તો શિલ્પીની છે ને” એવું ન વિચારતાં ‘બાલ્યા-વસ્થા મારા પ્રભુની જ છે’ એવું વિચારવું”.

આમાં પ્રશ્ન એ થાય કે આમ કલ્પવામાં આખરે તો શિલ્પી જે અવસ્થાનો હોય, તે અવસ્થાને જ મુખ્ય કરવાની થાય છે. માત્ર એવું વિચારવાનું નથી કે તે અવસ્થા શિલ્પીની છે. બાકી, શિલ્પી જે અવસ્થામાં હોય તેને જ પ્રભુજીની અવસ્થા સમજી લેવાની છે. પ્રભુજીની સ્વયંની અવસ્થા અંગે અત્રે કોઈ વિચાર નથી કરવાનો.

હવે દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશકની વૃત્તિના મૂળ પાઠમાં તો શિલ્પિગતા મનો-રથાઃ તદવસ્થાત્રયમનાદૃત્ય જિનાવસ્થાત્રયાશ્રયાઃ એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ મનોરથો શિલ્પીના, પરંતુ તેમનો આશ્રય તો જિનેશ્વરની પોતાની અવસ્થાઓ સમજવાનો છે. તદવસ્થાત્રયમનાદૃત્ય થી તદ્ન સ્પષ્ટ છે કે શિલ્પીની અવસ્થાને અત્રે કોઈ નિરબત જ નથી. માત્ર પ્રભુજીની અવસ્થાને તેનામાં આરોપિત કરવાની છે. ટૂંકમાં, મહોપાધ્યાયજીના અભિપ્રાયે અવસ્થા પ્રભુજીની પોતાની, અને તેનું આરોપણ શિલ્પીમાં, જ્યારે વિચારણા પ્રમાણે તો અવસ્થા શિલ્પીની પોતાની, અને તેનું આરોપણ પ્રભુજીમાં. આવું કેવી રીતે માન્ય કરી શકાય?

વળી, આશ્ચર્ય તો ત્યારે થાય કે વિચારણાકાર ભગવંતે સ્વયં આ પાઠના અનુવાદમાં તો “આશય એ છે કે શિલ્પી સ્વયં બાળ, કુમાર કે યુવાન છે એને ગૌણ કરીને પ્રભુની એ ત્રણ અવસ્થાનુસારે શિલ્પીના ચિત્તમાં તેવા તેવા મનોરથો જે ઊભા થાય છે તેને પૂરવા માટે શિલ્પીની આગળ રમકડાં વગેરે ધરવાં” એમ કહ્યું છે! તો આ અનુવાદ અને વિચારણાનો સમન્વય કેવી રીતે થઈ શકે?

હવે શ્રીધોડશક-પ્રકરણના વિશેષાર્થ અંગે વિચારીએ તો, તેમાં પહેલાં તો, “બાલ-યુવાન-મધ્યમવયના શિલ્પીઓને (પ્રતિમા ઘડતી વખતે) ચિત્તમાં બાલ્ય, યૌવન કે મધ્યમવયને આશ્રયીને એવા દોહલા જન્મે છે.” એમ કહીને તદવસ્થા-ત્રયમનાદૃત્ય થી જુદી જ વાત કરી છે, પણ પછી “કહેવું એમ છે કે શિલ્પી નાનો હોય, યુવાન હોય કે મધ્યમવયવાળો હોય તેની અવસ્થાની અહીં વાત નથી. પણ જે ભગવાનની પ્રતિમાનું નિર્માણ કરી રહ્યા છે.” એમ કહીને એ વાત તો ઠીક કરી દીધી છે, એટલે એનો પ્રશ્ન તો નહીં બચતો. પણ પછી “ભગવાનની બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા વિશે શિલ્પીઓના ચિત્તમાં ભાવનાઓ જગાડીને, ઉત્થાપ્ય અર્થાત્ પ્રભુની ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન તેની આગળ કરવાથી શિલ્પીના દિલમાં તે પ્રભુ (પ્રતિમા) ની ત્રણમાંથી જે અવસ્થા પ્રત્યે વધુ આકર્ષણ જગવાથી તદનુસાર જે કાંઈ મનોરથો થાય. દા.ત. આ પ્રભુની આમલકી વિ. કીડામાં હોત તો હું પણ તેમની સાથે રમકડા વિ. થી રમત. વગેરે વગેરે તે મનોરથો ને લક્ષમાં લઈ તે તે અવસ્થાને અનુરૂપ રમકડા વિ. આપીને તેનાં મનોરથો પૂર્ણ કરવા” આ જે વાત કરી છે, તે જરૂર વિચાર માગે છે. પ્રશ્ન એ થાય કે શિલ્પીના મનમાં પ્રભુની કોઈપણ અવસ્થા માટે આકર્ષણ જગાડવાનું પ્રયોજન શું? મૂળ વાત તો એટલી જ છે કે શિલ્પીના ચિત્તમાં સ્વતઃ જે ન્યાય ઈચ્છા જાગે, તે અવશ્ય પૂરી કરવી, જેથી તેને અપ્રીતિ ન થાય. તદપ્રીતિઃ સર્વથા પરિહાર્યત્વાદ્ થી પણ આ પ્રયોજનનું જ સૂચન છે. જ્યારે પ્રસ્તુત વિશેષાર્થમાં તો સામે ચાલીને મનોરથ જગાડવાની વાત કરે છે. જે મૂળ વાત સાથે સંગત નથી થતી. જો સામેથી જ ઈચ્છા જગાડવાની હોય તો તો કંઈ કેટલીયે ઈચ્છા જગાડવી પડે અને તે પૂરી કરવી પડે. એવું તો છે નહીં. વળી, શિલ્પીને આવી રીતે પ્રભુની કોઈક અવસ્થા માટે આકર્ષણ અને તજજન્ય મનોરથો ઉત્પન્ન કરાવીને ફાયદો પણ શો થાય તે સમજવું મુશ્કેલ છે. વળી, આમાં પ્રતિમા

કોઈપણ હોય, શિલ્પી સામે વાત તો ત્રણે અવસ્થાની કરાવાની છે અને તેને જે પણ અવસ્થા માટે આકર્ષણ જાગે તે સ્વીકારી લેવાનું છે. તો શિલ્પીના આવા આકર્ષણથી પ્રતિમાને કયો સંબંધ? અને એ સંબંધ વગર તો પ્રતિમાગતાવસ્થાત્રયભાવનેન એ પાઠની સંગતિ પણ કેવી રીતે થાય? આ બધું વિચારતાં આ પ્ર૩પણાનું આવું તાત્પર્ય સમજવું પણ ઉચિત નથી જણાતું.

તો દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશકા અને શ્રીપોડશક-પ્રકરણ શ્રીપોડશક-પ્રકરણ અંતર્ગત આ પ્ર૩પણાનું તાત્પર્ય શું હોઈ શકે તે અંગે વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે બંને ઠેકાણે પ્રયોજાયેલા પ્રતિમાગતાવસ્થાત્રયોદ્ભાવનેન અને પ્રતિમાગતાવસ્થાત્રયભાવનેન આ શબ્દો બહુ મહત્વના છે. આ પ્રયોગો સ્પષ્ટ કરે છે કે અત્રે અવસ્થા ઘડાતી પ્રતિમાની જ લેવાની છે.

આ સંદર્ભે આજથી ૫-૭ વર્ષો પહેલાં મળેલા એક ઓરિસ્સા પ્રદેશના કલાકારની વાત યાદ આવે છે. એ કલાકારે જણાવ્યું હતું કે એ લોકો જ્યારે કૃષ્ણ-બલરામની પ્રતિમા બનાવતા હોય, ત્યારે એમાં એવા ખોવાઈ જતા હોય છે કે પ્રતિમા સાથે તાદાત્મ્યભાવ અનુભવવા માડે છે. પ્રતિમા થોડી બને એટલે પ્રતિમાનું બાલસ્વરૂપ (ઈષ્ટતત્વનું નહીં, પ્રતિમાનું) તૈયાર થયું એમ કહેવાય. આ વેળાએ કલાકાર સ્વયં બાલ્યાવસ્થાનો અનુભવ કરે છે. એ વખતે કલાકારને ચાંદીનો ઘૂઘરો વગેરે આપવાનો એમને ત્યાં રિવાજ છે. પછી પ્રતિમા અડધા ઉપર થઈ જાય એટલે સારાં કપડાં વગેરે અપાય. (અલબત્ત, આ અવસ્થાને એ લોકો ‘કુમાર’ એવા નામથી નથી ઓળખતા.) અને પ્રતિમા પૂરેપૂરી બની જાય એટલે ‘ભગવાન પૂરેપૂરા તૈયાર થઈ ગયો’ એમ કહેવાય. એ વખતે કલાકારની ભાવધારા સર્વોચ્ચ કક્ષાની હોય અને એને બહુ મોટો પુરસ્કાર આપવામાં આવે. એ પછી પણ ઘણા દિવસો સુધી કલાકાર એ પ્રતિમાના સંમોહનમાંથી બહાર નથી આવી શકતો.

આ વાત સાંભળી ત્યારે તો દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશકા કે શ્રીપોડશક-પ્રકરણ વાંચવાનું બન્યું ન હતું. એટલે એનો સંદર્ભ સ્પષ્ટ થયો ન હતો. પણ જ્યારે વાંચ્યું

ત્યારે સમજાયું કે આ બંને વાત લગભગ એકસમાન જ છે. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે પ્રતિમા ઘડનારા શિલ્પીઓમાં ભક્તિભાવ અને આત્મસમર્પણની કયાશ હોય છે. પૈસા કમાવવા એ જ મુખ્ય લક્ષ્ય હોય એવું ઘણીવાર બનતું હોય છે. એટલે આવી અવસ્થાઓનો અનુભવ એમને ન થાય એવું બને.

આ રીતે વિચારીએ તો બંને વૃત્તિઓની લગભગ એકસરખા શબ્દોમાં થયેલી પ્રજ્ઞા વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે. દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશકામાં શિલ્પિ-ગતા બાલ-કુમાર-યુવલક્ષણાવસ્થાત્રયગામિનો મનોરથાઃ તદવસ્થાત્રયમના-દૃત્ય જિનાવસ્થાત્રયાશ્રયાઃ પ્રતિમાગતાવસ્થાત્રયોદ્ભાવનેન મનસોત્થાપિતાઃ સન્તઃ પૂરણીયાઃ ક્રીડનકાદ્યપઠૌકનાદિના એમ કહ્યું છે અને શ્રીપોડશક-પ્રકરણની વૃત્તિમાં શિલ્પી બાલો, યુવા, મધ્યમવયઃ વા પ્રતિમાનિર્માણે વ્યાપ્રિયતે। તસ્ય તદવસ્થાત્રયમનાદૃત્ય પ્રતિમાગતાવસ્થાત્રયભાવનેન ચૈત્ત-દૌર્હદત્રયમુત્થાપ્ય શિલ્પ્યાલમ્બનેન તત્પરિપૂરણાય યતિતત્ત્વમિતિ એમ કહ્યું છે. આમાં પ્રતિમાની અવસ્થામાં પરિવર્તન આવવા સાથે શિલ્પીના મનોજગતમાં પણ સહજ પરિવર્તન આવે છે અને તે પરિવર્તિત મનોદશાને ખૂબ સલૂકાઈથી સાચવી લેવાની છે તે વાત જ નોંધાઈ છે એમ માનીએ તો ઘણા ખુલાસા આપોઆપ જડી જાય તેમ બને.

પ્રતિમા પ્રભુજીની પોતાની બાલ, કુમાર કે યુવા અવસ્થાની ઘડાતી હોય એમ પણ અત્રે સમજી શકાય તેવું વડીલો પાસેથી સાંભળવા મળ્યું છે. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે યુવા અવસ્થાની જ પ્રતિમા ઘડાવવાની પરંપરા છે, પરંતુ બાલ કે કુમાર અવસ્થાની પ્રતિમા પણ ઘડાવી શકાય એમ કહેવાય છે. પરંતુ આવી પ્રતિમા ઘડાવ્યા પછી તેની પ્રતિષ્ઠા કે પૂજા-અર્ચનાના પ્રશ્નો તો રહે જ. આવી પ્રતિમા સાક્ષાત્ તો વીતરાગતાનું આલંબન પણ કેવી રીતે બને? તેથી ઉપરોક્ત સમાધાન જ વધુ જાય છે. પણ આ વાતની યુક્તતા-અયુક્તતાનો નિર્ણય તો બહુશ્રુત ભગવંતો જ આપી શકે. સૌ મિત્ર મુનિવરોને વિનંતિ કે પોતાના વડીલ ભગવંતો પાસે આ વાત કરીને એમની જ્ઞાનસંપદાનો લાભ સંપ્રાપ્ત કરે અને સૌ સુધી પહોંચાડે.

* * *

પ્રકીર્ણ

૩૬૧ શ્રીભગવતીસૂત્રની કેટલીક જાણવા જેવી વાતો

/ મુનિ શ્રીહેમહર્ષવિજયજી

→ પ્રથમ શતકમાં જાણાવ્યું છે કે, નારકીના જીવો સતત શ્વાસોચ્છવાસ લે છે એટલે કે જરા પણ રોકાતો નથી - ગોયમા! સયયં સંતયામેવ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ઊસસંતિ વા નીસસંતિ વેતિ॥ આની વૃત્તિમાં - અતિદુઃખિતા હિ તે, અતિદુઃખવ્યાસસ્ય ચ નિરન્તરમેવોચ્છવાસ-નિઃશ્વાસૌ દૃશ્યેતે।

→ નારકીના જીવોનો આહાર અશુભ પુદ્ગલોનો હોય છે. પણ ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થનારા જીવો વગેરે આવા અશુભ પુદ્ગલોનો આહાર કરતા નથી - વન્નઓ કાલ-નીલાઈ, ગંધઓ દુભિગંધાઈ, રસઓ તિત્ત-કડુયરસાઈ, ફાસઓ કક્કબડ-ગુરુય-સીય-લુક્કાઈ. આની વૃત્તિમાં - એતાનિ ચ પ્રાયો મિથ્યાદૃષ્ટ્ય એવાઽઽહારયન્તિ, ન તુ ભવિષ્યત્તીર્થંકરાદય ઇતિ।

→ ગૌતમસ્વામી જ્ઞાની છે અને દ્વાદશાંગીના પ્રણયનસમયે અંતર્મુહૂર્તમાં જ શ્રીભગવતીજીની રચના પણ થઈ ગઈ છે. તો પછી ૩૬,૦૦૦ પ્રશ્નો કેમ પૂછે છે?

આનો ઉત્તર - જાનત એવ તસ્ય પ્રશ્નઃ સમ્ભવતિ - ૧. સ્વકીયબોધ-સમ્પાદનાર્થમ્ ૨. અજ્ઞલોકબોધનાર્થમ્ ૩. શિષ્યાણાં સ્વવચસિ પ્રત્યયોત્પાદનાર્થમ્ ૪. સૂત્રરચનાકલ્પસમ્પાદનાર્થમ્।

* * *

362 શ્રાવકોને કઈ તિથિ શેની આરાધના માટે?

મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી

શ્રીસંબોધપ્રકરણમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ. અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ
શ્રાવક ધર્મઅધિકારમાં જણાવે છે કે -

અટ્ટમી ચઉદ્દસી પુણ્ણિમસી ઉદ્દિઠ્ઠા તિહિચઉક્કમિ।

ચારિત્તસ્સાઽઽરાહ્ણ-કણ્ણ કરે પોસહાર્ણિયં॥૧૧૦॥

બીયા પંચમિ ઇક્કારસી, તિહી નાણહેઁયા ઇયા।

તત્થ ય નાણાર્ણિયં, પૂયા ભત્તીણ કાયવ્વા॥૧૧૧॥

અણ્ણા દંસણતિહિઓ, તત્થ જિણિંદાણ ભત્તી જુત્તીણ।

વિવિહા વિવિહપયારા, કાયવ્વા પઘ્ઘિણિં સમ્મં॥૧૧૨॥

* * *

363 સિદ્ધ ભગવંતોના આઠ ગુણ કે ચાર ગુણ અને ચાર પર્યાય

મુનિ શ્રીશીલચન્દ્ર-નિર્ગન્થચન્દ્રવિજયજી

સામાન્યથી જેમ અરિહંતના ૧૨ ગુણ તેમ સિદ્ધના ૮ ગુણ પ્રચલિત છે
- ૧. અનંત જ્ઞાન ૨. અનંત દર્શન ૩. અનંત અવ્યાબાધ સુખ ૪. અનંત ચારિત્ર
૫. અક્ષયસ્થિતિ ૬. અરૂપીપાણું ૭. અગુરુલઘુત્વ અને ૮. અનંતવીર્ય. પરંતુ
હમણાં પંડિતવર્ય શ્રીદેવચન્દ્રજી મહારાજ કૃત શ્રીઆગમસાર ગ્રંથમાં ધર્માસ્તિકાય
વર્ગેરે છ દ્રવ્યના ગુણ અને પર્યાયની સંખ્યા અને તેનાં નામો જણાવ્યાં છે, ત્યાં
જીવદ્રવ્યના ચાર ગુણ આ પ્રમાણે છે - ૧. અનંત જ્ઞાન ૨. અનંત દર્શન ૩. અનંત

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

ચારિત્ર ૪. અનંત વીર્ય. અને જીવદ્રવ્યના ચાર પર્યાય આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે -

૧. અવ્યાબાધ ૨. અનવગાહ ૩. અમૂર્તિક (અરૂપી) ૪. અગુરુલઘુ.

તથા આઠ ગુણને બદલે ચાર ગુણ અને ચાર પર્યાયનું પ્રતિપાદન કરતાં પં.
શ્રીદેવચન્દ્રજી મહારાજે 'અક્ષયસ્થિતિ'ને બદલે 'અનવગાહ'નો સ્વીકાર કર્યો છે,
તેઓ-શ્રીએ આ ગુણ અને પર્યાયની વ્યવસ્થા ક્યાંથી ગ્રહણ કરી છે તે
શ્રીઆગમસાસ્ત્રમાં જોવા મળ્યું નથી તથા 'આઠ કર્મના ક્ષયથી આત્મામાં આઠ ગુણો
પ્રગટ થાય છે' એના બદલે પં. શ્રીદેવચન્દ્રજી મ.ના મતે તો આઠ કર્મના ક્ષયથી
ચાર ગુણ અને ચાર પર્યાય આત્મામાં પ્રગટે છે એમ કહી શકાય?...
વાચકમિત્રો આ વિચારણા પર વિશેષ પ્રકાશ પાથરે...

* * *

શુદ્ધિપત્રક

શ્રુ.સં.	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
17	86	4	ઘટતે	ઘટતે
19	151	21	આ શુદ્ધિ રદ્ કરવી. (ઉદવિન્દુ: બરાબર છે.)	
18	1	14	અળસિયું	અળસીયું

✓ આચાર્ય શ્રીજગચ્ચન્દ્રસૂરિજી (ડહેલાવાળા) - શિષ્યવૃંદ

શ્રુ.સં.	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
17	80	4	પત્રાનિ	પત્રાણિ

✓ આચાર્ય શ્રીમુક્તિચંદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિજી

જિજ્ઞાસા

/ મુનિ શ્રીસિદ્ધાન્તચન્દ્રવિજયજી

? 141 શ્રીપ્રશમરત્ન-પ્રકરણ ગાથા - ૬૦ નો ઉત્તરાર્થ આ પ્રમાણે છે -
નવકોટ્યુદ્ગમશુદ્ધોઞ્છમાત્રયાત્રાધિકારસ્ય॥

આની ટીકામાં આ પ્રમાણે નવ કોટિઓ જણાવી છે -

- 1) ન સ્વયં હન્તિ 2) નાઽન્યેન ઘાતયતિ 3) ઘ્નન્તમન્યં નાઽનુમોદતે
 - 4) ન સ્વયં પચતિ 5) ન પાચયતિ 6) પચમાનં નાઽનુમોદતે
 - 7) ન સ્વયં ક્રીણાતિ 8) ન ક્રાપયતિ 9) ક્રીણાનમન્યમપિ નાઽનુમોદતે
- આદ્યાઃ ષડ્ અવિશુદ્ધકોટયઃ, પાશ્ચાત્યાઃ તિસ્રો ભવન્તિ વિશુદ્ધ-
કોટયઃ।

અહીં પ્રથમ છને અવિશુદ્ધકોટિ અને અન્ય ત્રણને વિશુદ્ધકોટિ બતાવી છે. તો અહીં વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ કોટિનો અર્થ શું સમજવો?

/ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

? 142 સિરિસિરિવાલકલમાં અંતે ગ્રંથકારશ્રી આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે કે અજિતસેન મુનિ પધારે છે અને ધર્મકથા કરે છે. ધર્મકથાને અંતે શ્રીપાલ રાજા મુનિને આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ-દુઃખનાં કારણો પૂછે છે. મુનિ શ્રીપાલ રાજાનો પૂર્વભવ કહે છે અને કયા કારણથી શ્રીપાલ રાજાને કોઢ થયો, ડુંબનું આળ આવ્યું, ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ તથા મયણા અને અન્ય આઠ પત્નીઓ કઈ રીતે જોડાઈ તે સમગ્ર હકીકત કહે છે. તિલકસુંદરી નામની નવમી પત્નીને કેમ સર્પે ડંશ દીધો તેવી નાની વાત પણ મુનિ જણાવે છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જે ધવલશ્રેષ્ઠી દ્વારા શ્રીપાલને ડગલે ને પગલે અડચણ આવતી હતી, જે ધવલશ્રેષ્ઠીને શ્રીપાલ દીધો ન'તો ગમતો તેનું કોઈ જ કારણ મુનિ ભગવંત જણાવતા નથી. ધવલશ્રેષ્ઠીનો

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

શ્રીપાલ સાથે પૂર્વભવમાં કયો સંબંધ હતો તેનો કશો જ ખુલાસો નથી આપવામાં આવ્યો. આમ હોવાનું કારણ શું હોઈ શકે?

આ વિચારણા અધ્યયન દરમ્યાન અધ્યાપકશ્રી તન્મયભાઈએ જણાવી હતી.

/ મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી

? 143 તયોઃ તસ્મિન્નવીભૂત-પિતૃવ્યાપત્તિશોકયોઃ।

પિતરીવાગ્નિસંસ્કારાત્, પરા વૃત્તિરે ક્રિયાઃ॥ (રઘુવંશઃ - ૧૨.૫૬)

ઉપરોક્ત શ્લોકનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે તે બન્નેએ - રામ-લક્ષ્મણે

પિતાની જેમ જ જટાયુની અગ્નિસંસ્કારથી માંડી સઘળી ક્રિયાઓ કરી.

હવે આ શ્લોકમાં ક્રિયાપદ વૃત્તિરે કોના પ્રમાણે સમજવું?

કર્તરિ વાક્યમાં કર્તા પ્રમાણે જ ક્રિયાપદ સંભવે. અહીં કર્તામાં પ્રથમા છે નહીં, તયોઃ થી રામ-લક્ષ્મણ બતાવ્યા છે. જો કર્મણિ વાક્ય લેવા જઈએ, તો તાભ્યાં જોઈએ, પણ અહીં તાભ્યાં નથી. તો શું શેષે (૨.૨.૮૧) સૂત્રથી તૃતીયા વિભક્તિને પછીમાં લઈ જઈને અર્થ કરી શકાય? એટલે તે બન્ને વડે ક્રિયાઓ પ્રવૃત્ત થઈ - આવો અર્થ સમજી શકાય¹⁴?

બીજી રીતે વિચારીએ તો તયોઃ સપ્તમી દ્વિવચન કરીએ અને અર્થ આમ કરીએ - તે બન્ને શોકવાળા હોતે છતે, ક્રિયાઓ પ્રવર્તી. આ અર્થ પ્રમાણે ક્રિયાઃ કર્તા તરીકે આવી જશે અને વૃત્તિરે પણ સંગત જ થશે. તો શું આવું વિચારી શકાય?

¹⁴ ડૉ. કૃષ્ણમણિ ત્રિપાઠી સંપાદિત રઘુવંશમાં ટીકાના અંતે લખ્યું છે : તસ્ય પિતૃવદ્ ઔર્ધ્વદૈહિકં ચક્રતુરિત્યર્થઃ। જટાયુની પિતાની જેમ જ ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા તે બેએ કરી.

? 144 શ્રીસિદ્ધલેમ પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં ઋતામુદસ્યમૌસુ વા||૮.૩. ૪૪|| સૂત્ર છે. આ સૂત્ર પ્રમાણે સિ-અમ્-ઔ આ ત્રણ સ્યાદિ પ્રત્યય સિવાય અન્ય સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં ઋકારાન્ત નામોનો ઉદન્ત આદેશ થાય. પ્રશ્ન એ જાગે કે પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનનું વિધાન નથી, તો ઉપરોક્ત સૂત્રમાં ઔ પ્રત્યયનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો ? આ જ સૂત્રની વૃત્તિમાં અંતે પ્રત્યુદાહરણમાં ઔ - પિઅરા પ્રયોગ બતાવ્યો છે. સંસ્કૃતમાં માતા ચ પિતા ચ इति पितरौ આમ એકશેષ સમાસ બને છે. એ એકશેષ સમાસના સ્વરૂપે જ અહીં ઔ - પિઅરા ઉદાહરણ સમજવાનું છે? પિઅરા પ્રથમા બહુવચનના જસ્ પ્રત્યય પર છતાં બની શકે છે. તો અહીં ઔ વિધાન કરવા પાછળ ગ્રન્થકારનો આશય એકશેષ સમાસ બતાવવાનો હશે?

? 145 અક્લીબે||૮.૩.૧૯|| સૂત્રમાં કહે છે કે, ઙ્કારાન્ત અને ઙ્કારાન્ત નામનો નપુંસકથી અન્યત્ર સિ પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. જેમ કે, ગિરિ + સિ = ગિરી. અહીં પ્રથમા એકવચનના સિ પ્રત્યયનો ક્યા સૂત્રથી લોપ થયો? શ્રીસિદ્ધલેમ પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં સિના લોપનું સૂત્ર દેખાતું નથી. શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્||૮.૪.૪૪|| સૂત્રમાં બતાવે છે કે પ્રાકૃતમાં જે સિદ્ધ ન થયું હોય, તે સંસ્કૃતના સાત અધ્યાયમાંથી કરવું. હવે આ સૂત્રના કથન મુજબ ગિરિ + સ્ આ પ્રયોગમાં સ્ નો લોપ દીર્ઘઙ્ગાબ્-વ્યઙ્ગનાત્ સેઃ||૧.૪.૪૫|| સૂત્રથી કરી દઈએ, તો ઙ્કારાન્ત (તરૂ, ઘેણ) વગેરે પ્રયોગમાં સિનો લોપ કરવા નવું સૂત્ર લગાડવાનું? કારણ કે દીર્ઘઙ્ગાબ્-વ્યઙ્ગનાત્ સેઃ સૂત્રમાં દીર્ઘ-ઈકારાન્ત નામોની વાત છે, ઙ્કારાન્ત નામોની વાત નથી. અને બીજું હસ્વ ઙ્કારાન્ત, ઙ્કારાન્ત નામોને દીર્ઘ માનીને સ્નો લોપ કરવો એ સંગત છે?

✍ મુનિ શ્રીઅર્હયન્દ્રસાગરજી

? 146 દેવોને નેત્રોનું નિમીલન નથી, તો પાંચે નિદ્રાઓનો ઉદય કેવી રીતે હોય? શું પ્રદેશોદય જ માનવો?

* * *

સમાધાન

? 140 (19.93) ૧૪ રાજલોકની અંદર જે ત્રસનાડી આવેલ છે, તે ત્રસનાડીની બહાર ત્રસ જીવો ગમનાગમન નથી કરી શકતા તે બરાબર છે. પરંતુ એકેન્દ્રિય જીવો (વાયુકાય વગેરે) ગમનાગમન કરી શકે કે નહીં? વળી, ૧૪ રાજલોકની બહાર ધર્માસ્તિકાયના અભાવને લીધે જીવોનું ગમનાગમન ન હોય તે સમજી શકાય છે. પરંતુ ત્રસનાડીની બહાર એવું શું છે કે જેના લીધે એની બહાર ત્રસ જીવો ગમનાગમન નથી કરી શકતા? - મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

✓ મુનિ શ્રીશ્રમણોદય-કલ્પસૂત્રવિજયજી

@ શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિમાં ભાષાદ્રવ્ય વડે સમગ્ર લોક કેવી રીતે વ્યાપ્ત થાય એ વિષયક ચર્ચામાં પૂર્વપક્ષનો એક પ્રશ્ન છે : ચાર સમયે લોક કેવી રીતે વ્યાપ્ત થાય? આના પ્રત્યુત્તરમાં શ્રીહરિભદ્રસૂચિ મહારાજ ટીકામાં જણાવે છે કે -

यदा तु लोकान्तस्थितो वा भाषको वक्ति, चतसृणां दिशामन्य-
तमस्यां दिशि नाड्या बहिरवस्थितः, तदा चतुर्भिः समयैरापूर्यते इति
कथम्? एकसमयेन अन्तर्नाडीमनुप्रविशति, त्रयोजन्ये पूर्ववद् द्रष्टव्याः।

આ આખી વાત આમ તો સમજાઈ જાય તેમ છે. તે છતાં ચારમાંથી કોઈ એક દિશામાં નાડીની બહાર રહેલો છતો જ્યારે બોલે, ત્યારે પ્રથમ સમયે દ્રવ્યો અંતર્નાડીમાં પ્રવેશ કરે છે એવું જે અહીં ટીકાકારે લખ્યું છે એનાથી ત્રસનાડી જ સમજવી પડશે ને? જો ત્રસનાડી ન લઈએ, તો નાડ્યા શબ્દથી શું લેવું? અને ‘ત્રસનાડી’ અર્થ કરીએ, તો પ્રશ્ન એ થાય કે ત્રસનાડીની બહાર ત્રસ જીવ હોઈ શકે? અથવા થઈ શકે?

શ્રીવિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં પણ ગાથા - ૩૭૯-૩૮૦ સુધીમાં આવી વિશેષ વાત કરી જ છે. ત્યાં પણ ‘પશ્ચિમ તટવર્તી લોકાન્તે’ અથવા ‘ત્રસનાડીની

બહાર પશ્ચિમ દિશામાં રહીને બોલનાર...' બન્ને ઠેકાણે ત્રસનાડીની બહારનો ઉલ્લેખ છે. આ વાતને આ રીતે સમજી શકાય - જેમ કે મનુષ્યલોકની બહાર મનુષ્યનાં જન્મ-મરણ હોતાં નથી અને ત્યાં જઈ શકાય પણ નહીં. પણ કોઈ દેવની સહાયથી ત્યાં જવાય. તેવી જ રીતે ત્રસનાડીની બહાર કોઈ દેવ પોતે જાય અથવા તે પોતાની શક્તિથી કોઈને લઈ જાય એ રીતે ત્રસનાડીની બહાર પણ ત્રસ જીવનું ગમન સંભવે છે આવું લાગે છે.

શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિ-હારિભદ્રી વૃત્તિ, વિવેચન - ભાગ - ૧, સંપાદન - મુનિ શ્રીઆર્યરક્ષિતવિજયજી, પૃષ્ઠ - ૫૪ ની ટિપ્પણમાં સંપાદકશ્રીએ આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે : જ્ઞાયતે અનેન ત્રસાણાં ગતિવ્યવસ્થિતિઃ ચ નાહ્યા બહિઃ, જન્માદ્ય-ભાવસ્ય નરલોકરીત્યા નરાણામિવ ન તત્રેતિ ચાજ્ઞુમીયતે।

આમ, ત્રસનાડીની બહાર પણ ત્રસ જીવોનું ગમનાગમન સંભવતું જ હોવાથી, ત્રસ જીવોનું ત્રસનાડીની બહાર ગમનાગમન કેમ ન હોય એ જિજ્ઞાસા જ હવે શેષ રહેતી નથી. સ્થાવર જીવોની ઉત્પત્તિ તો ત્રસનાડીની બહાર માન્ય જ છે. એટલે એ સંબંધી પ્રશ્ન પણ કરવાનો રહેતો નથી.

? 130 (19.87) સંગમ દેવે પરમાત્માને એક જ રાતમાં ૨૦ ઉપસર્ગ કર્યા તેમાં કીડીઓએ પરમાત્માનું શરીર ચાળણી જેવું કરી દીધું, નોળિયાઓએ માંસના લોચા બહાર કાઢી નાંખ્યા વગેરે ઉપસર્ગોની વાત છે. આમાં કેટલાક પ્રશ્નો થાય છે - ખરેખર આમાં શરીર ચાળણી જેવું થાય કે તેવી વેદનામાત્ર થાય? માંસના લોચા વાસ્તવિક રીતે બહાર નીકળે કે નીકળતા હોય ત્યારે જેવી વેદના થાય તેવી વેદના થાય? દેવો આવી જે પણ વિકુર્વણા કરે તે ઉત્તરવૈકિયની જ હોય કે ઔદારિક-ઔદારિકમિશ્રની પણ હોય? ઉપસર્ગ પછી તરત જ પરમાત્માનું શરીર યથાવત્ થઈ જાય તે પરમાત્માના શરીરની વિશિષ્ટતા સમજવાની કે દેવ બધું પૂર્વવત્ કરે? - મુનિ શ્રીન્યાયરત્નવિજયજી

મુનિ શ્રીહેમહર્ષવિજયજી

@ સંગમના ઉપસર્ગ આભાસમાત્ર હતા. એટલ કે, સૂક્ષ્મ શરીરથી થાય છે, પણ સ્થૂલ શરીરથી નહિ. એટલે માંસના લોચા બહાર નીકળતા નથી, પણ તેવું દેખાય છે. અને કદાચ નીકળે તો, સ્થૂલ શરીરમાં યથાવત્ થતા નથી. દા.ત. પ્રભુના અંગનો છેદ થાય, તો એ જ રીતે રહે છે, સંધાતું નથી. સ્થૂલ શરીરથી ત્રણ ઉપસર્ગ જ થયા છે અને ત્યારે જ ઈન્દ્ર રક્ષા માટે આવ્યા છે - ૧. કટપૂતના વ્યંતરી - જઘન્યમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨. કાળયક - મધ્યમમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩. કાનમાંથી ખીલા - ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ.

? 100 (17.67) સમવસરણમાં દેશનાશ્રવણ કરવા માટે સિંહ, સર્પ વગેરેની જેમ માછલી પ્રમુખ જલચર જીવો પણ આવી શકે ખરા? અને જો આવી શકે તો તેઓને બેસવા માટે ત્યાં કેવા પ્રકારની વ્યવસ્થા શાસ્ત્રોમાં મળે છે? જણાવશો. - મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

@ જળચર જીવો બે પ્રકારે હોય છે - એક માત્ર પાણીમાં જ જીવન પસાર કરનારા હોય છે અને જો પાણીની બહાર આવે તો તરફડીને અમુક સમયમાં જ મરી જાય છે, જેમ કે માછલી વગેરે. તથા બીજા પ્રકારના જલચરો પાણીની અંદર તેમ જ પાણીની બહાર - એમ બન્ને સ્થાને રહેનારા અને ગમનાગમન કરનારા હોય છે, જેમ કે કાચબો, દેડકો વગેરે. આ જીવો પ્રધાનતાએ પાણીમાં જ જીવન પસાર કરનારા હોવાથી જલચર ગણાતા હોય છે.

અહીં બીજા પ્રકારના જલચરો સમવસરણમાં આવે તેવી સંભાવના ખરી.

ત્રિપષ્ટિમાં કહ્યું છે કે -

તતોઽસ્મદ્વન્દનાહેતો-રુત્પ્લુત્યોત્પ્લુત્ય સોઽધ્વનિ।

આયાન્ તેઽશ્વચુરક્ષુણ્ણો, ભેકઃ પન્ચત્વમાસવાન્॥૧૦.૯.૧૩૦॥

આ દેડકાનું દૃષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ છે. અને આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બીજા પ્રકારના જલચરો પ્રભુની દેશના સાંભળવા માટે સમવસરણમાં જઈ શકે છે. પરંતુ તેઓ બેસે ક્યાં? આના સમાધાન માટે આ પ્રમાણે વિચારી શકાય છે કે વિદ્યંમિ હોંતિ તિરિયા એવા શાસ્ત્રપાઠોમાં અને “તિર્યંચ સહુ બીજે ગઢે રે, ત્રીજે વાહન વિશેષ” એવાં અનેક પ્રાચીન કાવ્યોમાં જણાવ્યા મુજબ સઘળાંયે તિર્યંચોને બીજા ગઢમાં જ બેસવાની વ્યવસ્થા હોય છે. તેથી આ જલચરો પણ બીજા ગઢમાં જ રહીને પરમાત્માની દેશના સાંભળતા હશે એવી સંભાવના દેખાય છે.

હવે, પહેલા પ્રકારના જલચર જીવોની વાત કરીએ તો તે સમવસરણમાં આવી શકે કે નહીં તે પ્રશ્ન તો ઊભો જ છે. કારણ કે શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિ, કાલ-લોકપ્રકાશ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં આવા પ્રકારના જલચરોને સમવસરણમાં આવવાની કે બેસવાની વાત પ્રાયઃ કરીને જણાવી નથી. તેથી આના સમાધાન માટે આ પ્રમાણે વિચારણા કરી શકાય છે.

શાસ્ત્રકાર ભગવંતો ગ્રંથગૌરવના કારણે બંધી વસ્તુનું નિરૂપણ કરતા નથી, પરંતુ ‘વગેરે’ શબ્દથી બાકી રહેલી વસ્તુનો નિર્દેશ કરી આપે છે અને તેમાંથી જો અમુક વસ્તુનો નિષેધ કરવાનો જ હોય તો તેની સ્પષ્ટતા અવશ્ય કરે જ. છતાં પ્રથમ પ્રકારના જલચર જીવોનો નિષેધ પ્રાયઃ કરીને ક્યાંયે કર્યો નથી. તેથી આ પ્રમાણે વિચારીએ, તો પહેલા પ્રકારના જલચરોને સમવસરણમાં આવવાની સંભાવના તો ખરી. છતાં તત્ત્વં તુ કેવલિગમ્યમ્.

કદાચ માની લઈએ કે આ જલચરો સમવસરણમાં આવી શકે છે. તો કઈ રીતે આવી શકે છે અને તેની સંભાવના કઈ રીતે થઈ શકે છે તે વિચારીએ.

જો સમવસરણમાં પાણી હોય, તો આ પહેલા પ્રકારના જલચરોને ત્યાં આવવાની સંભાવના ખરી.

बहिवप्पदारमज्जे, दो-दो वावीओ हुंति वट्टम्मि।

चउरंससमोसरणे, इग इग वावी उ कोणेसु॥ १९॥

- શ્રીસમવસરણરચનાકલ્પઃ

तह चउरंसे दु दु, वावी कोणओ वट्टि इक्किक्का॥ १८॥

- શ્રીસમવસરણસ્તવઃ

વગેરે ગ્રન્થોમાં કહ્યા પ્રમાણે સમવસરણની અંદર પાણીથી ભરેલી વાવડીઓ તો હોય જ છે. કદાચ કોઈ દેવ વાવડીઓ માટે જ્યારે પાણી લાવતો હોય, તો તે પાણીની અંદર માછલી વગેરે પહેલા પ્રકારના જલચરોને આવવાની સંભાવના ખરી. વળી, જેમ ક્ષીરસમુદ્રનું પાણી નિર્મળ હોય છે છતાં તેની અંદર માછલી વગેરે જલચરો હોય છે, તેમ અહીં પણ જલચર જીવો હોઈ શકે છે.

પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ મૂંઝવણ એ થાય છે કે સમવસરણમાં તિર્યચો બીજા ગઢે હોય છે. જ્યારે આ વાવડીઓ ત્રીજા ગઢે હોય છે. તેથી વાવડીઓમાં પહેલા પ્રકારના જલચરોની સંભાવના હોવી તેમાં વિરોધ ભાસે છે.

બીજી રીતે વિચારીએ, તો પરમાત્માના અતિશયના કારણે માછલી વગેરે પહેલા પ્રકારના જલચરો નદી વગેરે પાણીમાંથી બહાર નીકળીને સરકતાં સરકતાં અથવા ઢસડાતાં ઢસડાતાં સમવસરણ સુધી પહોંચી શકે ને? પરંતુ વિચારતાં એવું લાગે છે કે આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ ઊભી થવી પણ અશક્ય છે. અને જો થઈ હોત, તો ચોક્કસ તેનો ઉલ્લેખ પરમાત્માના બતાવેલ અતિશયમાં હોત.

તથા ત્રીજી રીતે વિચારીએ, તો સમવસરણની નજીક નદી, તલાવડી કે દરિયો વગેરે હોય. તો જલચર જીવો ત્યાં જ નદી વગેરે પોતાના સ્વસ્થાને રહીને પ્રભુની દેશનાનું શ્રવણ કરે. જેમ રોહિણીયા ચોરે અને ડોશીમાએ (કાલલોકપ્રકાશ ૩૦.૬૭૬-૮) માં જણાવ્યા મુજબ સમવસરણની બહાર રહીને પરમાત્માની દેશના સાંભળી હતી. તેવી જ રીતે આ પરિસ્થિતિનું પણ સર્જન થઈ શકે છે. તેમાં કોઈ વાંધો દેખાતો નથી.

તેમ જ ચોથી રીતે વિચારીએ, તો કોઈ માછીમાર માછલી વગેરે જલચરને પકડીને તેને પાણીથી ભરેલા ઘટાદિમાં મૂકીને માર્ગે જતો હોય, ત્યારે તે માર્ગે દેવો વડે સમવસરણ રચાયેલું હોય અને પ્રભુની દેશના સાંભળવાની ઈચ્છાવાળો એવો તે માછીમાર સમવસરણની અંદર પ્રવેશ કરે. પરંતુ ઉપર બતાવેલ ન્યાયથી ત્યાં

બીજા ગઢમાં રહેલી દ્વારપાલિકાના આદેશથી અથવા પરમાત્મા તથા સમવસરણના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી સુમતિવાળો તે માછીમાર તે ઘટને બીજા ગઢમાં મૂકીને સ્વયમ્ પ્રથમ ગઢમાં દેશના સાંભળવા જાય. તો આવા પ્રકારની ઘટના ઘટે તેમા કોઈ બાધ દેખાતો નથી. (દ્વારપાલિકા બીજા ગઢમાં હોય. વર્ણન માટે જુઓ - કાલલોકપ્રકાશ ૩૦.૫૪૦-૫૩)

વળી પાંચમી રીતે વિચારીએ તો કોઈ મિત્ર દેવ હોય અને પૂર્વભવના રનેહના કારણે પોતાનો મિત્ર જે વર્તમાનમાં માછલી વગેરે જલચર તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો હોય અને તે મિત્ર દેવને ઈચ્છા થઈ હોય કે મારા જલચર મિત્રને સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય, સમ્યક્ત્વરૂપી બીજનો અંકુરો ફૂટે અને ભવોભવની દુર્ગતિ ટળે એ હેતુથી પરમાત્માની વાણી સંભળાવું, જેથી એનું કલ્યાણ થાય. તે કારણથી મિત્ર દેવ તે માછલી વગેરે જલચરને અનુકૂળ સાધનો દ્વારા બીજા ગઢમાં મૂકી દે, તો કોઈ વિરોધ દેખાતો નથી.

આ પ્રમાણે આગળ ને આગળ વિચારતાં પહેલા પ્રકારના જલચર જીવો સમવસરણમાં આવીને બીજા ગઢમાં રહીને ત્રણ લોકના નાથ એવા શ્રીતીર્થંકર પરમાત્માની દેશનાનું શ્રવણ કરી શકે છે, તેમાં કોઈ બાધા દેખાતી નથી. છતાં તત્ત્વ તો કેવલી પરમાત્મા જ જાણે.

? 122 (18.58) પરમપવિત્ર શ્રીકલ્પસૂત્રના ખીમશાહી અનુવાદમાં શ્રીજંબૂસ્વામીના મોક્ષગમન પછી વિચિંચન્ત થયેલી ૧૦ વસ્તુ જણાવાઈ છે - ૧. મનઃપર્યવજ્ઞાન ૨. પરમાવધિ ૩. પુલાકલબ્ધિ ૪. આહારકશરીર-લબ્ધિ ૫. ક્ષપકશ્રેણિ ૬. ઉપશમશ્રેણિ ૭. જિનકલ્પ ૮. પરિહારવિશુદ્ધિ યાચિત્ ૯. કેવલજ્ઞાન ૧૦. મોક્ષમાર્ગ.

પરંતુ શ્રીપરિશિષ્ટપર્વના ચોથા સર્ગમાં ૭ જ વસ્તુનો વિચ્છેદ દેખાડ્યો છે - ૧. મનઃપર્યવજ્ઞાન ૨. પરમાવધિ ૩. આહારકશરીર-લબ્ધિ ૪. જિનકલ્પ ૫. પુલાકલબ્ધિ ૬. ક્ષપકશ્રેણિ ૭. સંયમત્રિક.

અત્રે કેવલજ્ઞાન, મોક્ષમાર્ગ અને ઉપશમશ્રેણિ દર્શાવ્યા નથી. આનું કારણ શું હોઈ શકે તે જણાવવા વિનંતિ. - મુનિ શ્રીહર્ષચન્દ્રવિજયજી

મુનિ શ્રીજયઘોષવિજયજી

@ પરિશિષ્ટપર્વના ચોથા સર્ગમાં જે સાત વસ્તુનો વિચ્છેદ જણાવેલ છે, તેમાં છ વસ્તુ તો સમાન જ છે. જે સાતમા સંયમત્રિકનો નિર્દેશ છે, તેમાં ૧. પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર ૨. સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર અને ૩. યથાખ્યાતચારિત્રનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે શ્રીકલ્પસૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર સંયમત્રિકમાં સમાવિષ્ટ જ છે. હવે જે સંયમત્રિકમાં યથાખ્યાત ચારિત્રનો નિર્દેશ છે, તે ૧૧મા ગુણસ્થાનકે જીવ પ્રાપ્ત કરે. તેથી ઉપશમશ્રેણી જે ૧૧મા ગુણસ્થાનક પર આધારિત છે, તેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. હવે યથાખ્યાત ચારિત્ર ૧૧, ૧૨, ૧૩ અને ૧૪મા ગુણસ્થાનકમાં હોય છે. તેથી ૧૩મા ગુણસ્થાનકનો સમાવેશ કર્યો અને ૧૩મા ગુણસ્થાનકનો સમાવેશ કરવાથી મોક્ષમાર્ગનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે. તેથી ત્રણેનો સમાવેશ થઈ ગયો.

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે યથાખ્યાત ચારિત્રનો સમાવેશ કરવાથી ક્ષપકશ્રેણિનો પણ સમાવેશ થાય જ છે. તો પરિશિષ્ટપર્વમાં તેનો પૃથક્ નિર્દેશ શા માટે છે?

તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે, ક્ષપકશ્રેણિ ચોથાથી ૧૩ મા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. તેથી જ્યારે જીવ બદ્ધધાયુષ્ક હોય, ત્યારે જો ક્ષપકશ્રેણિનો આરંભ કરે, તો તે દર્શનસપ્તકનો ક્ષય કરે, તેનાથી આગળ વધી ન શકે. અને તેને પણ અર્થાત્ દર્શનસપ્તકની ક્ષય કરવાની પ્રક્રિયાને પણ ક્ષપકશ્રેણિ જ કહેવાય છે. તેની સમજૂતી નવ્ય ચોથા કર્મગ્રંથની ૧૩ મી ગાથામાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિજી મ. ચ્ચાગુવસમ¹⁵ પદને સ્પષ્ટ કરતાં ખૂબ સુંદર રીતે કરે છે. તેથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો પણ સમાવેશ થાય, તે કારણથી ક્ષપકશ્રેણિ-પદનો નિર્દેશ જણાય છે. આ રીતે ૧૦

¹⁵ તથા ચ્ચાગુ ત્તિ ક્ષયેણ અત્યન્તોચ્છેદેન ત્રિવિધસ્યાઽપિ દર્શનમોહનીયસ્ય નિવૃત્તં ક્ષાયિકમ્। તન્ન ક્ષપકશ્રેણ્યામેવં ભવતિ આમ કહીને પછી અત્રે ક્ષપકશ્રેણિની ગાથાઓ દ્વારા ખૂબ સુંદર સમજણ આપી છે.

વસ્તુનો ૭ વસ્તુમાં જ સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી, શ્રીકલ્પસૂત્ર અને પરિશિષ્ટપર્વ વચ્ચે વિરોધ જણાતો નથી.

(આ પ્રશ્નનું આથી પણ વિસ્તૃત રીતે બહુ સરસ સમાધાન મુનિ શ્રીરાજહેમ-વિજયજીએ મોકલ્યું છે. પરંતુ તેના નિષ્કર્ષો ઉપરના સમાધાનમાં સમાઈ જતા હોવાથી પુનરાવર્તન ટાળવા માટે તે સમાધાન અત્રે છાપ્યું નથી. મુનિશ્રીને સમાધાન આપવા માટે આટલો અભ્યાસ કરવા બદલ શ્રુતસંવિભાગ પરિવાર અનુમોદના પાઠવે છે. તેઓના લેખનો નિષ્કર્ષ એ છે કે કેવલજ્ઞાન-મોક્ષમાર્ગનું વિચિન્નપણું ક્ષપકશ્રેણિના વિચ્છેદમાં અને ઉપશમશ્રેણિનું વિચિન્નપણું સંયમત્રિકના વિચ્છેદમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.)

? 138 (91.92) શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ - મહેસાણા દ્વારા પ્રકાશિત 'ભાષ્ય-ત્રયમ્' પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ - ૬૮ પર પંચાંગીની સમજમાં સૂત્રની રચના વિષે લખ્યું છે કે, 'ગણધર ભગવંતો તથા ૧૦ થી ૧૪ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન ધરાવતા શ્રુતજ્ઞાનીઓ તથા પ્રત્યેકબુદ્ધ મહાત્મા દ્વારા જે ગ્રંથરૂપે ગૂંથાય તે સૂત્ર કહેવાય.' હવે પાક્ષિકસૂત્રની ટીકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે - પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં પુનસ્તન્નિયમાદ્ ભવતિ જઘન્યે-નૈકાદશાઙ્ગાનિ ઉત્કૃષ્ટતો ભિન્નદશપૂર્વાણીતિ. તો પ્રશ્ન એ થાય કે પ્રત્યેકબુદ્ધોનું જ્ઞાન ૧૦ પૂર્વથી ઓછું હોય છે તો તેમનો રચેલો ગ્રંથ સૂત્ર કેમ મનાય? - મુનિ શ્રીસંસ્કારચન્દ્રવિજયજી

✍ મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

@ મહર્ષિ શ્રીમદ્ ચન્દ્રસૂરિજી પ્રણીત શ્રીસંગ્રહણીરત્નમ્ ગ્રન્થમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે -

સુતં ગણહરરઙ્ગયં, તહેવ પત્તેયબુદ્ધરઙ્ગયં ચ।

સુયકેવલિણા રઙ્ગયં, અભિન્નદસપુવ્વિણા રઙ્ગયં॥ ૧૫૬॥

ગાથાર્થ - ગણધર ભગવંત રચિત, પ્રત્યેકબુદ્ધ રચિત, શ્રુતકેવલી રચિત અને સંપૂર્ણ દશપૂર્વી રચિત જે શાસ્ત્રગ્રંથો હોય તે 'સૂત્ર' કહેવાય છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

ઉપર બતાવેલ પાઠનું અર્થઘટન એ પ્રમાણે સમજાય છે કે પ્રત્યેકબુદ્ધને ૧૦ થી ૧૪ પૂર્વનું જ્ઞાન હોય કે ન હોય તેથી કોઈ નિસ્બત નથી. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિવાય અન્ય સાધુ ભગવંતો માટે આ નિયમ લાગુ પડે છે. જો સૂત્રના રચયિતા તરીકે ૧૦ થી ૧૪ પૂર્વધરને જ લેવાના હોય, તો પ્રત્યેકબુદ્ધને પૃથક્ લખવાની જરૂર શું કામ પડે? એટલે જ તેઓનું સ્વતંત્ર ગ્રહણ કર્યું છે.

તેથી, અર્થ કરતી વેળાએ પત્તેયબુદ્ધરહ્યં અને અભિન્નદસપુવ્વિણા આ બન્ને પાઠને જુદા-જુદા ગણીએ, તો સમાધાન મળી રહેશે.

હવે, આ નિયમ કેમ પ્રત્યેકબુદ્ધને લાગુ પડતો નથી, તેની વિચારણા આ પ્રમાણે કરી શકાય -

પ્રત્યેકબુદ્ધ મહાત્મા કોઈપણ નિમિત્ત પામીને પ્રતિબુદ્ધ થયેલા હોય છે, તેઓ લઘુકર્મી હોય છે, વળી તેઓનો ક્ષયોપશમ વિશેષકોટિનો હોય છે અને તેઓને જે શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તે પણ પૂર્વ ભવનું હોય છે. શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધતાસ્માં જણાવ્યા મુજબ -

उक्कोसोऽवि नवविहो, सुयं पुणो पुव्वभवपढियं ॥૫૨૫॥

एक्कारस अंगाइं, जहन्नओ होइ तं तहुक्कोसं।

देसेण असंपुत्ताइं, हुंति पुव्वाइं दस तस्स॥૫૨६॥

અર્થાત્ પ્રત્યેકબુદ્ધને પૂર્વભવનું જ ભાણેલું શ્રુતજ્ઞાન હોય છે અને તે પણ જઘન્યથી આચારાંગ વગેરે ૧૧ અંગ અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન દશ પૂર્વ જેટલું હોય છે. તેઓને સમ્યક્ ચારિત્રની હાજરીમાં સમ્યક્ દર્શન અવશ્ય સંભવે છે, તેમ જ તેઓની પાસે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી સમ્યક્ શ્રુત જ હોય છે, તેથી તેઓશ્રીએ બનાવેલ ગ્રંથ ‘સૂત્ર’ કહેવાય છે.

વળી ૮^૧/_૨ પૂર્વ સુધી ભાણેલા એવા અન્ય સાધુ ભગવંત જો ગ્રંથની રચના કરે તો ‘સૂત્ર’ ન કહેવાય, કારણ કે ત્યાં શંકા ઉદ્ભવી શકે છે કે તેઓ સમ્યક્ત્વી છે

કે મિથ્યાત્વી છે. જ્યારે પ્રત્યેકબુદ્ધ મહાત્મા માટે આવી શંકા ઉદ્ભવવાનો સંભવ જ નથી.

તેથી અત્રે પ્રત્યેકબુદ્ધને પૃથક્ લખીને જણાવ્યું છે કે તેઓશ્રી દ્વારા રચાયેલ ગ્રંથ ‘સૂત્ર’ કહેવાય છે, પછી ભલે ને તે ૧૦ પૂર્વધરથી ન્યૂન જ્ઞાનવાળા હોય.

? 101 (17.67) શાશ્વત પદાર્થો સચિત્ત હોય કે અચિત્ત? આ વિષયની સ્પષ્ટતા ક્યાં મળે? – મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

／ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ શાશ્વતી પૃથ્વીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો વગેરેના મધ્યભાગમાં નિશ્ચયથી સચિત્ત પૃથ્વીકાયાદિ હોય છે. શેષ જે અચિત્ત, મિશ્ર સિવાયના હોય, તે વ્યવહાર-સચિત્ત છે એવું શ્રીપિંડનિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે –

નિચ્છયઓ સચ્ચિત્તો, પુઠ્ઠવિ-મહાપન્થવાણ બહુમજ્જો।

અચિત્ત-મીસવજ્જો, સેસો વવહારસચ્ચિત્તો॥

અર્થ – નિશ્ચય થકી સચિત્ત (પૃથ્વીકાયા) ધર્માદિક પૃથ્વી અને મેરુપર્વતની બહુમધ્યભાગે (બરાબર મધ્યભાગે) જાણવો. અચિત્ત અને મિશ્રથી વર્જિત બાકીનો વ્યવહારથી સચિત્ત જાણવો.

ઘણડયહી-ઘણવલયા, કરગ-સમુદ્-દહાણ બહુમજ્જો।

અહ નિચ્છય સચ્ચિત્તો, વવહારનયસ્સ અગડાઈ॥

અર્થ – ઘનોદધિ, ઘનવલય, કરા તથા સમુદ્ર અને દ્રહના મધ્યભાગે રહેલા અપ્કાય આ સર્વે નિશ્ચયથી સચિત્ત છે અને કૂવા વગેરેમાં રહેલ અપ્કાય વ્યવહાર-નયથી સચિત્ત છે.

આ ગાથાઓની ટીકામાં પૃથ્વી = રત્નપ્રભા, મહાપર્વત = મેરુ તેમ જ લવણસમુદ્ર, પન્નદ્રહ એમ પણ સ્પષ્ટતા કરેલી છે.

તેમ જ આગમમાં આ પ્રમાણે પણ પાઠ મળે છે કે -

इयं भदन्त! रत्नप्रभा पृथ्वी किं शाश्वती अशाश्वती? गौतम! स्यात् शाश्वती, स्याद् अशाश्वती। तेन केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते? गौतम! द्रव्यार्थतया शाश्वती, वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शपर्यवैरशाश्वती, तथेनेनाऽर्थेन गौतम! एवमुच्यते॥ (છાયા)

શાશ્વત જિનાલય-પ્રતિમાદિ સંબંધે તથાવિધ શાસ્ત્રપ્રમાણ ન મળતાં હોવાથી બહુશ્રુતો / અતીન્દ્રિયજ્ઞાનીઓ કહે તે પ્રમાણ છે.

? 116 (18.57) શ્વાસોચ્છ્વાસ સચિત્ત કે અચિત્ત? શ્વાસોચ્છ્વાસ સચિત્ત હોય એવું જાણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જો એ સચિત્ત હોય તો વાયુકાયનો જીવ કહેવાય, અને વાયુકાયનો જીવ હોય તો તેને ઔદારિક શરીર હોવું જોઈએ. છતાં આ શ્વાસોચ્છ્વાસ શ્વાસોચ્છ્વાસવર્ગણાના પુદ્ગલોનો બન્યો છે, તો અહીં શું સમજવું? - મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

✓ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ ઉચ્છ્વાસનામકર્મના ઉદયથી ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત એવો જીવ કાયયોગ દ્વારા, ઉચ્છ્વાસયોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરીને ઉચ્છ્વાસરૂપે પરિણમાવી - અવલંબીને મૂકે, તે ઉચ્છ્વાસ નામનો પ્રાણ. અહીં સમજવાનું એ છે કે ઉચ્છ્વાસનામકર્મના ઉદયથી જીવ ઉચ્છ્વાસલબ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ દ્વારા તો જીવ ઉચ્છ્વાસયોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યો ગ્રહણ કરીને તેને પરિણમાવવા માટે સમર્થ થાય છે. આ ઉચ્છ્વાસ નામે પ્રાણ બાહ્ય-અભ્યન્તર બે પ્રકારે છે. એકેન્દ્રિય અને બેઈન્દ્રિય જીવો ધ્રાણેન્દ્રિય વિના જે ઉચ્છ્વાસ લે છે, તે

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

અભ્યંતર ઉચ્છ્વાસ છે અને તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય જીવો તથા પંચેન્દ્રિય જીવો નાસિકા દ્વારા ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ લેતા દેખાય છે, તે બાહ્ય ઉચ્છ્વાસ છે.

માટે આ શ્વાસોચ્છ્વાસને વાયુકાય સ્વરૂપ + ઔદારિકશરીર-સ્વરૂપ ન માનવા. શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રમાં પાંચ પ્રકારના વાયુ કહ્યા છે -

પંચવિહા અચિત્તા વાઝકાઙ્યા પળ્ળત્તા

એમાં સરીરાણુગણ પદ્યથી ઉદ્ગાર (ઉચ્છ્વાસનો વાયુ) અચિત્ત કહ્યો છે.

આ ઉચ્છ્વાસ પુદ્ગલવિકાર છે અને અતિસૂક્ષ્મ-પરિણામી હોવાથી ઈન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ નથી, પરંતુ જ્ઞાનનો વિષય અવશ્ય છે.

તેમ જ આ અચિત્ત વાયુ અંગે શ્રીપિંડનિર્યુક્તિમાં પણ પ્રમાણે પાઠ મળે છે -

અક્કંત ધંતમાણે, દેહાનુગણ ય પીલિયાઙસું યા

અચ્ચિત્તવાઝકાયો, ભણિઓ કમ્મટ્ટમહણેહિં॥૪૦॥

અત્રે દેહાનુગત એટલે શરીરને આશ્રિત રહેલા ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસના નીકળવારૂપ વાયુ ભગવંતે અચિત્ત કહ્યો છે.

(આધાર - શ્રીનવતત્ત્વપ્રકરણ, શ્રીસુમંગલા ટીકા આદિ ગ્રંથો)

? 117 (18.57) પૃથક્ત્વ એટલે ૨ થી ૯ની સંખ્યા. જીવવિચાર વગેરે ગ્રંથોમાં અવગાહનાદ્વારામાં ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષપૃથક્ત્વ-ગાઉપૃથક્ત્વ વગેરે આપ્યું છે, એની જગ્યાએ ઉત્કૃષ્ટથી માત્ર ૯ ની સંખ્યા જ આપી દે તો શું વાંધો? - મુનિ શ્રીરાજહેમ-વિજયજી

／ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ શાસ્ત્રોમાં અવગાહના બતાવવા માટે પૃથક્ત્વ શબ્દનો ઉપયોગ ક્યા આશયથી કર્યો તેનો ઉલ્લેખ પ્રાયઃ ક્યાંય જોવા મળતો નથી.

પણ અપેક્ષાએ વિચારતાં એવું લાગે છે કે ગર્ભજ તિર્યચ, સંમૂર્ણિયમ ખેચર, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ અને ચતુષ્પદ અથવા તો પક્ષી વગેરે કોઈ જીવ - આ બધા જીવોની ઊંચાઈ મોટી થઈને કેટલી થાય તો Maximum ૯ ગાઉ થાય. પણ કોઈક જીવની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩ ગાઉ, ૨ ગાઉ કે ૯ ગાઉ કરતાં ઓછી પણ હોઈ શકે. અલગ-અલગ જીવદળની વિવક્ષાથી ૨-૯ (પૃથક્ત્વ) એમ સંખ્યા નિશ્ચિત કરી હોય તેવું લાગે છે. જેમ અહીં ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ થતા હોય, તેમ કોઈ કાળવિશેષ લઈને તે જીવની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નવ-નવ યોજન (કે ગાઉ કે ધનુષ્ય) પણ થઈ શકે. માટે આ ૨ થી ૯ ની અંદર Range ફરતી હોય, તે દૃષ્ટિકોણથી આ વાત કરી હોય તેમ સમજાય છે. તેથી સાક્ષાત્ ૯ ની સંખ્યા આપી દેવાય એ ઉચિત ન લાગે.

હવે જે જે જીવોનું પૃથક્ત્વપ્રમાણ નિશ્ચિત સંખ્યામાં જણાવ્યું નથી, તે જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ દરેક સમયે એકસરખી જ રહેતી હશે? અને જે જે જીવોનું પૃથક્ત્વપ્રમાણ જણાવ્યું છે, તે તે જીવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં અમુક કાળે ફેરફાર થતો હશે? જુદા જુદા કાળે અલગ-અલગ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના રહેતી હશે. માટે તે જીવોનું દેહમાન પૃથક્ત્વપ્રમાણ જણાવ્યું હોય તેવું કહી શકાય.

તત્ત્વં તુ કેવલિગમ્યમ્.

? 118 (18.57) વાદળ સચિત્ત કે અચિત્ત? જો સચિત્ત હોય તો તેનો કયા જીવભેદમાં સમાવેશ થાય? - મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

／ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ વાદળ સચિત્ત છે. કારણ કે શ્રીઓધનિર્યુક્તિ આગમમાં એવા પ્રકારનો પાઠ આવે છે કે જ્યારે સાધુ વિહાર કરીને જાય અને વાદળ જો નજીક થઈ જાય, તો સાધુ કોઈક શૂન્યઘર કે ગાઢ વૃક્ષને આશ્રયીને ઊભો રહે. ઝાડનો ટેકો પણ એ રીતે લે કે અડ્યા વિના ઊભો રહે, જેને કારણે વાદળનો સ્પર્શ ન થાય. આ

વિધાનના આધારે વાદળ એક જાતના અપ્કાયના જીવો જ સંભવે છે. જેમ પાણીનાં બરફ વગેરે અલગ અલગ સ્વરૂપ હોય છે, તેમ વાદળને પાણીનું જ એક સ્વરૂપ માની શકાય. કારણ કે જ્યારે પણ વાદળ આપણી પાસેથી પસાર થાય, ત્યારે સહજ ઠંડકનો અનુભવ થતો હોય છે. જેમ કે, શત્રુંજય, ગિરનાર આદિમાં વહેલી સવારે અથવા તો અમુક વાતાવરણમાં વાદળો ખૂબ જ નીચેથી પસાર થતાં હોવાથી આવો અનુભવ શક્ય છે. માટે વાદળ એ અપ્કાયનું એક સ્વરૂપ હોય તેવું લાગે છે.

આકાશમાંથી વરસાદરૂપે નીચે પડતું પાણી તથા વાદળમાં રહેલું પાણી અંતરિક્ષનું પાણી ગણાય છે. આકાશમાં એકઠો થયેલો વરાળના ગોટા જેવો સમૂહ, જે વરસાદનું કારણ બને છે, તે વાદળ કહેવાય છે.

આજનું વિજ્ઞાન તેના મુખ્યત્વે ચાર પ્રકાર માને છે. તેમાં જે ચોથા પ્રકારનું વાદળ એ જ ખરું વરસાદનું વાદળ છે. તે ઘણું ભેજવાડક, ઘટ્ટ અને કાળું હોય છે. માટે વાદળ એ સચિત્ત છે, અપ્કાયનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી તેનો સમાવેશ અપ્કાયમાં થાય તેવું લાગે છે.

છતાં, એવું પણ ક્યાંક સાંભળ્યું છે કે પાણી વગરના વાદળ પૃથ્વીકાય-સ્વરૂપ તથા પાણીવાળા વાદળ અપ્કાયસ્વરૂપ. વા: પાનીયં, તસ્ય દલાનિ વાર્દલાનિ. પાણીના દળને વાદળ કહેવાય એવી વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, આ મતે વર્ષા-ઋતુના તથાવિધ વાદળમાં પાણીસ્વરૂપ ન માનવાનું કારણ નથી. અપેક્ષાએ વાદળ એ પાણીનો પૂર્ણપરિણામ છે. જેમ બાષ્પ એ પાણીનો પૂર્ણપરિણામ હોય છે. એને સ્પર્શવાથી હાથ ભીનો નથી થતો. એ સચિત્ત હોય છે, છતાં કથંચિત્ પાણીસ્વરૂપ હોય છે. એમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજી શકાય. છતાં બહુશ્રુતો જે તારણ કાઢે તે પ્રમાણ.

✓ મુનિ શ્રીમુક્તિમંડનવિજયજી

@ વાદળ સચિત્ત હોય છે એ આમ તો જાણીતી વાત છે. પરંતુ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં મહોપાધ્યાયજીએ નવમી ઢાળમાં ઉત્પાદના પ્રકારો

સમજવતી વખતે અચિત્ત સ્કંધના ઉદાહરણમાં વાદળનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. આનો અર્થ એ થાય કે તેઓશ્રીના મતે વાદળનો (કે વાદળવિશેષનો) સમાવેશ અચિત્ત સ્કંધમાં થાય છે. ઉત્પાદમાં અચિત્ત સ્કંધનો ભેદ આ ક્રમમાં પડે છે - ઉત્પાદ → વિશ્રસા (જીવપ્રયત્ન વગર સહજપણે થતો ઉત્પાદ) → સમુદયજનિત (સંયોગ-પૂર્વક થતો ઉત્પાદ) → અચિત્ત ઉત્પાદ (જે ઉત્પાદમાં જીવની કોઈ વિશેષ ભૂમિકા હોતી નથી.)

? 120 (18.57) LPG, CNG, ગોબરગેસ વગેરે ગેસો સચિત્ત કે અચિત્ત?

જ્યારે એ પ્રથમ અવસ્થામાં હોય તે વખતે જ સચિત્ત હોય કે તે પછી પણ? - મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

／ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રમાં પાંચ પ્રકારના અચિત્ત વાયુ કહ્યા છે, તે એકેયમાં આવા LPG, CNG, ગોબરગેસ આદિ ગેસોનો સમાવેશ થતો નથી. છતાં તે સચિત્ત નહીં, પણ તે તે ગોબર વગેરેના સડાના વિકારરૂપ હોય એવું લાગે છે. જેમ દૂધ, સીંગતેલ વગેરે પ્રવાહીસ્વરૂપ હોવા છતાં અઘ્કાયસ્વરૂપે નથી હોતાં, સચિત્ત નથી હોતાં, તેમ તેવા પ્રકારના ગેસો પણ વાયુસ્વરૂપ હોવા છતાં વાયુકાયસ્વરૂપ નથી હોતા, બલ્કે તે તે દ્રવ્યના વિકારસ્વરૂપ હોય છે. જેમ જાહેર શૌચાલય પાસે તીવ્ર દુર્ગંધ આવતી હોય છે, તેને વિજ્ઞાન ક્લોરિન (કે એમોનિયા) વાયુ (પ્રાયઃ) કહે છે, તેને વાયુકાય માનવા કરતાં, તે અશુચિ દ્રવ્યનો વિકારવિશેષ માનવો ઉચિત છે.

જેમ સૂકાં લાકડાં અચિત્ત હોય, છતાં તેમાં બીજા જીવો આવી પડ્યા હોય તો તેમની વિરાધના થઈ જાય, તો તેનો દોષ લાગે. તેમ જ તે લાકડાને બાળતાં પટ્ટકાયની વિરાધના થાય, તેમ આ ગેસનો ઉપયોગ સાવઘ જાણવો, તેમનું ઉત્પાદન પણ સાવઘ જાણવું. આ ફક્ત સ્વરૂપથી અચિત્તત્વની વિચારણા છે.

ઘીરદુમહેદ્ધ પંથે, કટ્ટોલે ઇંધણે ય મીસો ડા
પોરિસિ ઇગ-દુગ-તિગં, બહુ ઇંધણ મજ્જ-થોવે યા॥

(શ્રીપિંડનિર્યુક્તિ-૧૨)

અર્થ - ક્ષીરવૃક્ષની નીચે, માર્ગમાં, ખેડવામાં, જલાર્દ્રમાં અને ઈંધનમાં રહેલો પૃથ્વીકાય મિશ્ર હોય છે. તેમાં પણ બહુ ઈંધનમાં રહેલો એક પોરસી સુધી, મધ્યમ ઈંધનમાં રહેલો બે પોરસી સુધી અને થોડા ઈંધનમાં રહેલો ત્રણ પોરસી સુધી મિશ્ર હોય છે.

ઈંધન એ ગોમયાદિને વિષે એટલે છાણ (છાણા) વગેરેને વિષે મિશ્ર હોય છે. તે આ પ્રમાણે - જે ગોમયાદિક ઈંધન છે, તે સચિત્ત પૃથ્વીકાયનું શસ્ત્ર છે અને શસ્ત્ર વડે પીડાતો છતો હજુ જ્યાં સુધી સર્વથા પરિણમતો (અચિત્ત થતો) નથી, ત્યાં સુધી મિશ્ર હોય છે.

કારણ કે આવા પ્રકારના ગેસો કોઈક ને કોઈક ખનીજ તેમ જ ઈંધણમાંથી ઉત્પન્ન થતા હોય છે. તેથી એવું પણ લાગે છે કે ઉત્પત્તિ સમયે તો સચિત્ત જ હોય. પણ બહુશ્રુત ભગવંતો શાસ્ત્ર આધારે જે કહે તે પ્રમાણ.

* * *

પત્રચર્યા

/ મુનિ શ્રીનિર્ગન્થચન્દ્ર-કૃતનિશ્ચયવિજયજી

☒ 174. [ક્ર્ Σ 267 (17.25) સમવસરણસ્તવ અંતર્ગત કેટલાંક માપ વિશે...]

મુનિશ્રીએ સમવસરણના માપ સંબંધી ગણિતાનુયોગ જેવા કઠિન વિષયને પણ ઉદાહરણ, કોષ્ટક આદિથી ખૂબ સરસ રીતે સમજાવ્યો છે. તથા તેઓશ્રીએ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, તેનાં શાસ્ત્રોક્ત સમાધાનો અત્રે પ્રસ્તુત છે -

તેઓશ્રીનો પ્રથમ પ્રશ્ન -

(સમવસરણસ્તવની) ગાથા - ૫ ની વૃત્તિમાં અને ગાથા - ૭ મૂળમાં પણ બાહ્ય વપ્રને પ્રથમ વપ્ર ગણ્યો છે. તેની સામે અત્રે (સમવસરણસ્તવની ગાથા - ૬ ની વૃત્તિમાં) બાહ્ય વપ્રને તૃતીય વપ્ર અને અભ્યંતર વપ્રને પ્રથમ વપ્ર કહ્યો છે. એ જ રીતે અન્ય ઓળખાણમાં પણ વ્યત્યાસ થયો છે.

પ્રથમ પ્રશ્નનું સમાધાન -

જ્યાંથી પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો તે ગાથા આ પ્રમાણે છે -

ચરંસે ઇગધણુસય, પિહુ વપ્પા સઙ્કુકોસઅંતરયા।

પઢમવિયા વિયતદયા, કોસંતરપુવ્વમિવ સેસં॥૬॥

અર્થ - ચતુરસ્ર સમવસરણમાં વપ્ર- ભીંતો સો ધનુષ પહોળી હોય છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય વપ્ર વચ્ચેનું અંતર બંને બાજુ મળીને સાર્ધકોશ (૩૦૦૦ ધનુષ) અને દ્વિતીય અને તૃતીય વચ્ચેનું અંતર એક કોશ (૨૦૦૦ ધનુષ) થાય છે. બાકી માપ પૂર્વના વૃત્ત સમવસરણ પ્રમાણે સમજવું.

પ્રશ્નને ઉત્પન્ન કરતી અવયૂરિકારની પંક્તિ આ પ્રમાણે છે -

તતશ્ચ બાહ્યવપ્ર-મધ્યવપ્રયોરન્તરં દશ શતાનિ (૧૦૦૦) ધનૂંષિ ...
અભ્યન્તરવપ્ર-મધ્યવપ્રયોરન્તરં પચ્ચદશશતધનુર્માનિમ્।

મૂલકાર ભગવંત પ્રથમ વપ્ર અને દ્વિતીય વપ્ર વચ્ચેનું અંતર (એક

બાજુનું) ૧૫૦૦ ધનુષ કહે છે, અને અવચૂરિકાર અભ્યન્તર વપ્ર અને મધ્ય વપ્રનું અંતર ૧૫૦૦ ધનુષ કહે છે. એવી જ રીતે મૂલકાર દ્વિતીય-તૃતીય વપ્ર વચ્ચેનું અંતર (એક બાજુનું) ૧૦૦૦ ધનુષ કહે છે અને અવચૂરિકાર બાહ્ય વપ્ર અને મધ્યમ વપ્રનું અંતર ૧૦૦૦ ધનુષ કહે છે, એટલે ગાથા - ૬ માત્ર પૂરતું અવચૂરિકાર ભગવંત પ્રથમ વપ્રને અભ્યંતર વપ્ર અને તૃતીય વપ્રને બાહ્ય વપ્ર કહે છે. એટલે આવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા આનાથી ભિન્ન જ છે.

ચતુરસ્ર સમવસરણનું વિસ્તૃત વર્ણન શ્રીલોકપ્રકાશમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં બાહ્ય વપ્રને પ્રથમ વપ્ર અને અભ્યંતર વપ્રને તૃતીય વપ્ર ગણીને જ ચતુરસ્ર સમવસરણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(FYI - જો કે શ્રીલોકપ્રકાશમાં આગળ જઈને શ્રીસમવસરણસ્તવ-અવચૂરિણો પાઠ આવે છે. તે પ્રકાશિત અવચૂરિમાં દેખાતો નથી, તેથી તે કોઈ બીજી અવચૂરિ હોવી જોઈએ. તેને જોતાં એવું લાગે છે કે તેમાં બાહ્યથી મધ્ય વપ્રનું અંતર ૧૦૦૦ ધનુષ અને મધ્યથી અભ્યંતર વપ્રનું અંતર ૧૫૦૦ ધનુષ કહ્યું છે, જેનું અનુસરણ પ્રકાશિત અવચૂરિમાં થયું છે. આ બે અવચૂરિ છોડીને શ્રીલોકપ્રકાશ અને શ્રીયશોવિજયજીકૃત સ્તવનમાં જ ચતુરસ્ર સમવસરણનાં માપો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ ગાથા સાથે સંગત જણાય છે.)

શ્રીલોકપ્રકાશ - સર્ગ - ૩૦, ગાથા - ૫૮૪-૮ માં નિર્દિષ્ટ ચતુરસ્ર સમવસરણનાં માપ -

ત્રણે ગઢની ભીંત = ૧૦૦ ધનુષ

પ્રથમ અને દ્વિતીય ગઢ (બાહ્ય અને મધ્ય વપ્ર) વચ્ચેનું એક તરફનું અને બંને પડામાં મળીને અંતર = અનુક્રમે ૧૫૦૦ ધનુષ અને ૩૦૦૦ ધનુષ

પ્રથમ (બાહ્ય) ગઢના પ્રતરનું માપ = ૨૫૦ ધનુષ

પ્રથમ અને દ્વિતીય ગઢ (બાહ્ય અને મધ્ય વપ્ર)ને જોડતાં ૫૦૦૦

પગથિયાનું કુલ માપ = ૧૨૫૦ ધનુષ

દ્વિતીય અને તૃતીય ગઢ (મધ્ય અને અભ્યંતર વપ્ર) વચ્ચેનું એક તરફનું

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

અને બંને પડખાં મળીને અંતર - અનુક્રમે ૧૦૦૦ ધનુષ અને ૨૦૦૦ ધનુષ.

(આગળ શ્રીલોકપ્રકાશ નિર્દિષ્ટ માપોથી જ સમાધાન અપાશે એ ધ્યાતવ્ય છે.)

આથી અવચૂરિકાર ભગવંતે માત્ર ગાથા - ૬ ની જ અવચૂરિમાં બાહ્ય વપ્રને તૃતીય વપ્ર અને અભ્યંતર વપ્રને પ્રથમ વપ્ર કહ્યો છે. એ પૂર્વ અવચૂરિકારનું અનુસરણમાત્ર છે.

*

મુનિશ્રીનો દ્વિતીય પ્રશ્ન -

ચતુરસ્ર સમવસરણમાં બાહ્ય વપ્રનું પ્રતર + બાહ્ય વપ્રથી મધ્ય વપ્ર સુધીનાં પગથિયાનું કુલ માપ માત્ર ૧૦૦૦ ધનુષ કહેવાયું છે. જે ખરેખર વૃત્ત સમવસરણની જેમ $૫૦ + ૧૨૫૦ = ૧૩૦૦$ ધનુષ હોવું જરૂરી છે.

દ્વિતીય પ્રશ્નનું સમાધાન -

દ્વિતીય વપ્રથી તૃતીય વપ્રના ૧૦૦૦ ધનુષ્યના આંતરામાં ૧ હાથના પ્રમાણવાળાં ૧૨૫૦ પગથિયાં + પ્રતર કેવી રીતે સમાય તેવો પ્રશ્ન પ્રાચીન અવચૂરિકારને પણ થયો હતો અને તેનો જવાબ શ્રીલોકપ્રકાશમાં અવચૂરિનું ઉદ્ધરણ આપી આ પ્રમાણે અપાયો છે -

તથાઽપ્યત્ર સુવર્ણવપ્રે એકસ્મિન્ પાર્શ્વે એકધનુઃસહસ્રાન્તરે સાર્દ્ધ-દ્વાદશધનુઃક્ષેત્રસંમાતવ્યાનિ એકૈકહસ્તપૃથુલાનાં સોપાનાનાં પશ્ચ સહસ્રાણિ કથં સંમાન્તીતિ બહુશ્રુતેભ્યો ભાવનીયમિતિ।

એટલે કે અવચૂરિકારને પણ આ પ્રશ્નનું સમાધાન ન જડ્યું હોવાથી તેઓ બહુશ્રુત મુનિ ભગવંતો પાસેથી જાણી લેવા કહે છે.

આ પ્રશ્નનું જ બીજું સમાધાન પૂર્વનિર્દિષ્ટ ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં જણાવ્યું છે કે - “પહેલા-બીજા (વપ્ર) વચ્ચે ૬૦૦૦ અને બીજા-ત્રીજા (વપ્ર) વચ્ચે ૪૦૦૦ કુલ ૧૦,૦૦૦ પગથિયાં સંભવે છે.”

આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ૧૦૦ ધનુષ પ્રમાણ બાહ્ય વપ્રની ભીંત

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

પસાર કર્યા પછી બાહ્ય વપ્ર અને મધ્ય વપ્ર વચ્ચેના ૧૫૦૦ ના આંતરામાં ૬૦૦૦ પગથિયાં સમજવાં. પ્રતર ગણવું નહીં. ત્યારબાદ બીજા વપ્રની ૧૦૦ ધનુષ જાડી ભીંત આવશે. ત્યારબાદ મધ્યમ વપ્ર અને અભ્યંતર વપ્રનાં ૧૦૦૦ ધનુષ પ્રમાણ આંતરામાં ૪૦૦૦ પગથિયાં સમજવાં. અહીં પણ પ્રતર ગણવું નહિ. ત્યારબાદ અભ્યંતર વપ્રની ૧૦૦ ધનુષ જાડી ભીંત આવશે.

પ્રશ્ન: - આમ કરતાં બધાં માપો તો બેસી જશે. પરંતુ તમે રૂપાના ગઢમાં અને સુવર્ણના ગઢમાં પ્રતર તો ગણ્યું જ નહીં. તો દેવાદિનાં વાહનો અને પશુઓનું સ્થાન ક્યાં? શું ચતુરસ્ર સમવસરાણમાં વાહનો અને પશુઓ હોતા જ નથી?

ઉત્તર: - ના, એમ નથી. વાતને આ રીતે સમજીએ - પૂર્વનિર્દિષ્ટ માપો માત્ર દિશાની અપેક્ષાએ છે, જ્યાં પગથિયાં છે. વિદિશામાં જ્યાં પગથિયાં નથી, ત્યાં રૂપાના વપ્રથી સોનાના વપ્રને જોડતું ૧૫૦૦ ધનુષનું પ્રતર સમજવું, અને સુવર્ણ અને રત્નના ગઢને જોડતું ૧૦૦૦ ધનુષનું પ્રતર સમજવું. અન્યથા જો દિશાની જેમ વિદિશામાં પણ રૂપા અને સોનાના ગઢ વચ્ચે શ્રીલોકપ્રકાશમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ૨૫૦ ધનુષનું પ્રતર માનવામાં આવે, તો ત્યારબાદ ૧૨૫૦ ધનુષ ખાલી જગ્યા (ખાડો) માનવી પડે.

પ્રશ્ન - પૂર્વે વૃત્ત સમવસરાણમાં માત્ર ૫૦ ધનુષનું જ પ્રતર બતાવ્યું. તો ત્યાં પણ વિદિશામાં ૫૦ ધનુષનું જ પ્રતર માનવું કે વધારે?

ઉત્તર - ત્યાં વિદિશામાં પણ ૫૦ + ૧૨૫૦ = ધનુષનું જ પ્રતર માનવું યોગ્ય લાગે છે. અન્યથા પૂર્વે બતાવેલી ખાલી જગ્યા (ખાડો)ની આપત્તિ કાયમ રહેશે.

મૂળ ગાથામાં અને અવગૂરિ આદિમાં ફક્ત દિશાઓને આધારે જ માપ બતાવ્યાં છે. વિદિશાનાં માપ બતાવ્યાં નથી, તે ઉપલક્ષણથી સમજી લેવાનાં છે.

જો કે આ વાતનો કોઈ શાસ્ત્રાધાર પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી કલ્પનામાત્ર જ છે. તેની સત્યતાનો નિર્ણય તો બહુશ્રુત ભગવંતો જ કરી શકે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

ચતુરસ્ર સમવસરણમાં એક તરફનું માપ ¹⁶			
	અવચૂરિ	લોકપ્રકાશ	લેખક-મતે
જમીનથી બાહ્ય વપ્ર સુધીનાં પગથિયાં	૨૫૦૦	૨૫૦૦	૨૫૦૦
બાહ્ય વપ્રની ભીંત	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦
બાહ્ય વપ્રનું પ્રતર	૧૦૦૦	૨૫૦	-
બાહ્ય વપ્રથી મધ્ય વપ્ર સુધીનાં પગથિયાં		૧૨૫૦	૧૫૦૦
બાહ્ય વપ્રમાં વિદિશાનું પ્રતર	-	-	૧૫૦૦
મધ્ય વપ્રની ભીંત	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦
મધ્ય વપ્રનું પ્રતર	૧૫૦૦	૧૦૦૦	-
મધ્ય વપ્રથી અભ્યંતર વપ્ર સુધીનાં પગથિયાં			૧૦૦૦
મધ્યમ વપ્રમાં વિદિશાનું પ્રતર	-	-	૧૦૦૦
અભ્યંતર વપ્રની ભીંત	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦

*

મુનિશ્રીનો ત્રીજો પ્રશ્ન -

મધ્ય વપ્રથી અભ્યંતર વપ્ર સુધીનું કુલ અંતર ૧૫૦૦ ધનુષ્ય કહેવાયું છે.
જે ખરેખર તો વૃત્ત સમવસરણની જેમ પ્રતરનાં ૫૦ + પગથિયાનાં ૧૨૫૦ =
૧૩૦૦ ધનુષ્ય હોવું જરૂરી છે.

ત્રીજા પ્રશ્નનું સમાધાન -

આનું સમાધાન પૂર્વમાં આવી જ ગયું છે કે ત્યાં ૧૨૫૦ ધનુષ્ય
પગથિયાનાં + ૨૫૦ ધનુષ્ય પ્રતરનાં લેવાનાં છે એમ શ્રીલોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે.

*

¹⁶ બધાં માપ ધનુષ્યમાં છે.

મુનિશ્રીનો ચોથા પ્રશ્ન - ૨૧ ધનુષ્ય ઊંચાઈ ધરાવતું અશોક વૃક્ષ હોય કે તેની ઉપર બીજી ૧૧ ધનુષ્યની ઊંચાઈ ધરાવતું શાલ વૃક્ષ હોય. ૫૦૦ ધનુષ્ય ઊંચી ભીંત તો બંનેને નડવાની. એટલે આ સમાધાન શક્ય નથી જણાતું.

આનાં સમાધાન પણ *શ્રીલોકપ્રકાશ*માં નોંધાયાં છે, જે આ પ્રમાણે છે -

(૧) જિનેશ્વર ભગવંતનાં શરીરો ઉત્સેધાંગુલથી ૫૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ-વાળાં હોય છે અને ગઢની ભીંત તો વર્તમાન (વર્ધમાનસ્વામી) જિનના આત્માંગુલથી ૫૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણવાળી છે ઈત્યાદિ સમ્યક્ પ્રકારે વિચારવું અને તેથી જો દિવ્યાનુભાવથી ગઢની ભીંતના મધ્ય ભાગમાંથી અશોક અને ચૈત્ય વૃક્ષની શાખા પ્રથમના ગઢની બહાર પ્રસરે તો શું વાંધો આવે તે વિચારી જોવું અથવા જેમ આગમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે વિચારણા કરવી.

(૨) આ જ પ્રશ્નનું બીજું સમાધાન તેની ટિપ્પણીમાં આપ્યું છે કે - “સમવસરણના ગઢની ભીંતો પ્રભુના આત્માંગુલથી ૫૦૦ ધનુષ્યની ન હોય તો મધ્યની મણિપીઠિકાની જેમ પ્રભુના શરીરપ્રમાણ ઊંચી હોય છે, તેમ શરીરપ્રમાણ ઊંચી હોય તો પ્રથમ પ્રભુના સમવસરણ માટે ૫૦૦ ધનુષ્ય કહેવામાં વાંધો આવે નહીં, અને અશોક વૃક્ષ ૧ યોજન વિસ્તાર પામવામાં પણ અટકે નહીં.”

અહીં કયું સમાધાન સાચું તેનો નિર્ણય તો બહુશ્રુત ભગવંતો જ કરી શકે.

*

મુનિશ્રીનો પ્રશ્ન -

આ જ પ્રતમાં અન્યત્ર આપેલી એક ટિપ્પણમાં નોંધાયા મુજબ સમવસરણ ૧ યોજનનું જ હોય તેવું કોઈ નિશ્ચિત માપ નથી. દાદા આદિનાથનું સમવસરણ ૧૨ યોજનનું હતું ઈત્યાદિ.

સમાધાન -

આનું સમાધાન *શ્રીસમયસુંદરજી* કૃત *વિશેષશતક*ના ૫૧ મા પ્રશ્નોત્તરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે. તેથી તેનો અનુવાદ નીચે મુક્યો છે -

“પ્રશ્ન : છૂટક પત્રોમાં લખેલી એવી ગાથા દેખાય છે કે -

વારસજોયણમુસભે, સમવસરણં ચ નેમિજિણ જાવ।

દો દો ગાઠ ઠૂળં, પાસે પળ કોસ ચડ વીરે॥”

ભાવાર્થ : શ્રીઋષભદેવનું સમવસરણ ૧૨ યોજનનું હતું. શ્રીનેમિનાથ સુધીના જિનોનું સમવસરણ તેનાથી બે બે ગાઉ ન્યૂન હતું. શ્રીપાર્શ્વનાથનું સમવસરણ પાંચ ગાઉનું અને શ્રીમહાવીરસ્વામીનું સમવસરણ ચાર ગાઉનું હતું.

આ ગાથાની પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે. પણ આ ગાથા પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ?

સમાધાન : અપ્રમાણ જ હોય એવું સંભવે છે, કારણ કે તે ગાથા મહા-પુરુષોને પ્રમાણ એવા શાસ્ત્રોમાં નથી, માટે તે ગાથા નિરાધાર છે, તથા તેમાં પ્રતિપાદિત અર્થ આગમવિરુદ્ધ છે, માટે પણ આ ગાથા અપ્રમાણ છે.

શંકા : શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ ભગવાનના સમવસરણનું શું પ્રમાણ કહ્યું છે?

સમાધાન : એક યોજન જ પ્રમાણ કહ્યું છે. શ્રીઆવશ્યકચૂર્ણિમાં અને શ્રીદેવેન્દ્રસૂક્ષિત સમવસરણસ્તોત્રમાં પણ એ મુજબ છે.

શંકા : શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિ વગેરેમાં જે “ભગવાનનું સમવસરણ એક યોજનનું હોય છે” એમ કહ્યું છે, તે સામાન્યથી કહ્યું છે. પણ કોઈ ગ્રંથમાં શ્રીઋષભદેવનું નામ લઈને એક યોજનનું સમવસરણ કહ્યું છે કે નહીં?

સમાધાન : કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે સ્વરચિત શ્રીઆદિનાથચરિત્રમાં તૃતીય સર્ગમાં એક યોજનનું જ સમવસરણ કહ્યું છે. તેનો પાઠ આ મુજબ છે -

તતઃ સમવસરણસ્યા-ઽવનીમેકયોજનમ્।

અમૃજન્ વાયુકુમારાઃ, સ્વયં માર્જિતમાનિનઃ॥

અર્થ : પછી સ્વચ્છતાની માન્યતાવાળા વાયુકુમાર દેવોએ પોતે જ સમવસરણની એક યોજન પ્રમાણ ધરતીને સમ્માર્જિત કરી.

શંકા : તમે આ ગાથાને શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિ વગેરે ગ્રંથસંમતિથી અપ્રમાણ કરો છો. તે રીતે શું કોઈ પૂર્વસૂરિઓએ પણ આ ગાથાને અપ્રમાણ કરી છે?

સમાધાન : તપાગચીય શ્રીધર્મકીર્તિ ઉપાધ્યાયે શ્રીસંઘાચારભાષ્યમાં લખ્યું છે કે -

બારસજોયણમુસમે'ત્યાદિ ગાથેયમસામ્પ્રદાયિકા ઇતિ ઇત્યાદિ જેને આ વિષયમાં વિશેષ જાણવું હોય તેમણે શ્રીસંઘાચાર ગ્રંથ જોવો.

વળી શ્રીસમવસરણસ્તોત્રની અવચૂરિમાં પણ લખ્યું છે કે બારસજોયણ વગેરે જે ગાથા છે, તેની પરંપરા જણાતી નથી.

ઉપરોક્ત સર્વ કારણોથી આ ગાથા અપ્રમાણ હોય એવું જ સંભવે છે. જો આ ગાથાને પૂર્વાચાર્યોએ કોઈપણ ગ્રંથમાં પ્રમાણભૂત માની હોત તો દેખાત. પણ કોઈ ગ્રંથમાં આ ગાથા દેખાતી નથી, માત્ર છૂટક પત્રમાં જ મળે છે, માટે તે અપ્રમાણ છે.”

મૂળ અહીં દરેક ભગવાનનું સમવસરણ પોતપોતાના આત્માંગુલથી લેવાનું છે, એમ શ્રીસમવસરણસ્તોત્રમાં કહ્યું છે -

પ્રમાણમેતત્ સકલં વિબોધ્યં, નિજૈર્નિજૈરેવ કરૈર્જિનાનામ્।

દેહાદિવૈચિત્ર્યત ણષા તેષાં(?), ન ચાઽન્યથા સઙ્ગતિમઙ્ગતિમિદમ્

॥ ૧૧ ॥

*

મુનિશ્રીનો પ્રશ્ન - શ્રીઉત્તરાધ્યયનની શ્રીકમલસંયમલિખિત વૃત્તિમાં ભગવાનની વાણી બે ગાઉ સુધી ફેલાય છે એવું લખ્યું છે -

દ્વિગવ્યૂતાનુગામિન્યા, વાળ્યા સત્તત્ત્વમાદિશન્।

સમાધાન -

મુનિશ્રીને જણાવવાનું કે ‘ગવ્યૂત’ શબ્દનો અર્થ શ્રીઅભિધાનચિંતામણિ

ગાથા - ૮૮૭-૮ માં એક ગાઉની જેમ બે ગાઉ પણ કર્યો છે -

તત્સહસ્રૌ તુ ગવ્યૂતં, ક્રોશસ્તૌ દ્વૌ તુ ગોરુતમ્॥

ગવ્યા ગવ્યૂત-ગવ્યૂતી, ચતુષ્ક્રોશં તુ યોજનમ્।

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

તેથી જો અહીં 'ગવ્યૂત' શબ્દ બે ગાઉ અર્થવાળો લઈએ, તો ઉપરના શ્લોકનો 'બે એવા બે ગાઉ = ચાર ગાઉ = ૧ યોજન સુધી પ્રભુની વાણી પ્રસરે છે' આવો અર્થ પણ થાય અને વિસંવાદ પણ ટળી જાય.

અન્યથા જો સમવસરણના છેડા સુધી ૨ ગાઉમાં જ વાણી પ્રસરતી હોય તો રોહિણીયા ચોર અને કાષ્ઠહારિકા વૃદ્ધ વણિકદાસીનાં ઉદાહરણ જે શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યાં છે તે કેવી રીતે ઘટે?

*

આ વિષયક અધ્યયન કરતાં બીજા કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે. 'વાટકીવ્યવહાર'ની રસમ પ્રમાણે તે પ્રશ્નો મિત્ર સમક્ષ વહેંચું છું. સામેથી બદલામાં 'સમાધાનનો રસથાળ' વહેંચાશે તેવી આશા સાથે -

(1) શ્રીબૃહત્કલ્પલઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૧૮૧ વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે -

અત્ર વિશેષચૂર્ણાવિત્થં વિશેષો દૃશ્યતે - ચાતુક્કોણા તિન્નિ પાગારા રઙ્ગાન્તિ ચતુદ્ધારા। અભિંતરિલ્લો લોહિયકબેહિં, મજ્જિલ્લો પીયણ્હિં, બાહિરિલ્લો સેયણ્હિં। સવ્વો સમોસરણભાગો જોયણં। અભિંતર-મજ્જિમાણં પાગારાણં અંતર જોયણં । મજ્જિમ-બાહિરાણં પાગારાણં અંતરં ગાઉયં તિ।

આનો સાર એમ થયો કે વિશેષચૂર્ણમાં કહ્યું છે કે - ત્રણ પ્રાકારવાળા ચતુષ્કોણ સમવસરણમાં અભ્યંતર પ્રાકાર લોહિતાક્ષમણિનો (લાલ), મધ્યમ પ્રાકાર પીત અને બાહ્ય પ્રાકાર શ્વેત હોય છે. સમવસરણ ૧ યોજનમાં હોય છે. અભ્યંતરથી મધ્યમ પ્રાકારનું અંતર ૧ યોજન અને મધ્યમથી બાહ્ય પ્રાકારનું અંતર ૧ ગાઉ હોય છે.

અહીં પૂર્વમાં સમવસરણનો સર્વભાગ ૧ યોજન કહ્યો છે, જ્યારે ત્યાર પછી અભ્યંતરથી મધ્ય વપ્રનું અંતર પણ ૧ યોજન કહ્યું છે તે કેવી રીતે ઘટે? જો એમ કહીએ કે આ અંતર બંને બાજુનું મળીને છે. તેમ છતાં એક બાજુમાં અભ્યંતર વપ્રથી મધ્યમ વપ્રનું અંતર ૪૦૦૦ ધનુષ + મધ્યમથી બાહ્ય વપ્રનું અંતર ૧૦૦૦ ધનુષ + અભ્યંતર વપ્રથી પીઠનો મધ્યભાગ ૧૩૦૦ ધનુષ = એક બાજુનું કુલ

માપ ૬૩૦૦ ધનુષનું થાય અને તેટલું જ માપ બીજી બાજુનું. જે ૧ યોજન = ૮૦૦૦ ધનુષથી ઘણું વધારે થઈ જાય. તો આ વાત કેવી રીતે ઘટે?

(2) શ્રીયશોવિજયજી કૃત સમવસરણસ્તવન્ની ૧૪ મી ગાથામાં ચતુરસ્ર સમવસરણમાં રત્નના ગઢની બે ભીંતો વચ્ચેનું અંતર ૩૦૦૦ ધનુષ કહ્યું છે -

રયાણ ભીંત ગઢ આંતરું રે, વૃત્તે ધનુ શત છવ્વીશ,

ચઉરંસે ત્રણ સહસનું રે, ઈમ શાખ દીયે જગદીશ. ૧૪...

બાકી બધાં સ્થાનોમાં તે અંતર ૨૬૦૦ ધનુષનું જ કહ્યું છે. તો આ વાતની સંગતિ કેવી રીતે કરવી?

(3) ભગવાનના સમવસરણની ચારે દિશામાં ૧૦૦૦ યોજન ઊંચો ઈન્દ્રધ્વજ હોય છે. તો આદિનાથ ભગવાનના કાળે તેની ઊંચાઈ કયા અંગુલથી ગણવાની? જો પ્રમાણાંગુલથી ગણીએ તો તે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાદિ વિમાનોને નડતર રૂપ થશે; જો ઉત્સેધાંગુલથી ગણીએ તો, પ્રમાણાંગુલના સમવસરણથી તે ખૂબ નાનો થઈ જશે અને જો આત્માંગુલથી ગણીએ તો પણ આદિનાથ ભગવાનનું આત્માંગુલ એ જ પ્રમાણાંગુલ છે, તેથી પ્રથમ આપેલ આપત્તિ જ પુનઃ આવશે. આ હતો વ્યાગ્રહ: इतः तटी जेवी समस्यानुं समाधान शुं छोई शेके?

* * *

/ મુનિ શ્રીનિર્ગન્થચન્દ્રવિજયજી

☒ 175. [ॐ Σ 221 (15.24) प्रबुवीरना भवो अंगे केटवाक मत-मतांतरौ]

ચક્રવર્તીનો પૂર્વભવ દેવ અથવા નરકનો જ હોય એ નિશ્ચિત વાત છે, છતાં શ્રીમહાવીરસ્વામીનો જીવ બાવીસમા ભવે મનુષ્ય થઈ ત્રેવીસમા ભવમાં પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી કેવી રીતે થયા તેનું હજુ એક સમાધાન શ્રીદીપપ્રસ્ન્માં મળે છે જે નીચે મુજબ છે -

“प्रश्न ७२ : मनुष्य मरीने चक्री थाइं किं वा नहीं?

उत्तर = ए जो न थाइं ... तो वीरस्वामीनो जीव वीसमें भवे

શ્રીમલયશ્રી નામે હતો। કીડા કરતાં પાસબંધનથી મૃગને કરુણાઈ કરીને મુક્યો, ત્યાં મનુષ્યાયુ બાંધ્યું। ઉપદેશમાલા ટીકા મેં ૨૨ મે ભવે મનુષ્યાયુ બંધ પામ્યો, ત્રેવીસમે ભવ ચક્રી થયા, અમુક રાજધાનીઈં (રાજધાનીમાં) એ તો મનુષ્યથી આવીને ચક્રી થયા અને સિદ્ધાંતે તો એમ વચન છે। “સુર-નેરહાઈં વિ અ, હવંતિ હરિ-અરિહ-ચક્કિ-બલદેવા” (વૃ.સં. - ૨૬૩) એ વચનનો લોપ થાઈ છે, પળ એહનું સમાધાન હમ જે ભરતમાં દશ અચ્છેરાં તિમ મહાવિદેહમાં એ અચ્છેરું થયું, એ દેવભદ્રસૂરિકૃત વીરચરિત્રમાં કહ્યું છે।”

આમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીનો જીવ વીસમા ભવમાં મલયશ્રી નામનો મનુષ્ય હતો એમ કહ્યું છે. જે સંગત જાણાતું નથી. કેમ કે શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિ આદિથી આ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે કે તેઓ વીસમા ભવમાં સિંહ હતા.

તથા શ્રીદીપપ્રશ્નના અનુવાદમાં “મનુષ્યમાંથી મહાવીરસ્વામીનો જીવ ચક્રવર્તી થયો તે અચ્છેરું છે” તેની પુષ્ટિ માટે અલગ અલગ ગ્રંથોના શાસ્ત્રપાઠો આપ્યા છે -

“ (1) શ્રીદેવભદ્રસૂક્ત વીરચરિત્ર -

એ એ ચક્કિઈઈં, લદ્ધો પુણ્ણેણ વીરજિણજીવો।

અચ્છેરગ એ ય ભાવે, નાયવ્વો ચિત્તવિદેહેસુ॥

અર્થ : વીરજિનેશ્વરનો જીવ આ પુણ્ય વડે ચક્રવર્તીપાણાની ઋદ્ધિને પામ્યો, તે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં અચ્છેરાંપ જાણવું જોઈએ.

(2) શ્રીપ્રશ્નપદ્ધતિ - પ્રશ્ન - ૧૫

પ્રશ્ન : મનુષ્યભવતો મૃત્વા ચક્રવર્તી ન જાયતે, કથં વીરજીવો મનુષ્યગતિં ત્યક્ત્વા વિદેહે ચક્રવર્તી જાતઃ?

તત્ત્વાઽઽહ : તદા તત્ત્વાઽઽશ્ચર્યકં જાતમ્। વસુદેવહિણ્ણૌ મનુષ્યભવતઃ તીર્થંકરોઽપિ દૃશ્યતે તદ્વદિતિ।

અર્થ : પ્રશ્ન - મનુષ્યભવથી મરી કોઈ ચક્રવર્તી ન થાય. તો શ્રીમહાવીર-સ્વામીનો જીવ મનુષ્યમાંથી વિદેહમાં ચક્રવર્તી કેવી રીતે થયો?

ઉત્તર - તે આશ્ચર્ય સમજવું, કેમ કે, વસુદેવલિંડીમાં મનુષ્યભવથી પણ તીર્થંકર થતા દેખાય છે.

(3) શ્રીબૃહત્સંગ્રહણી-વિવરણમાં ગાથા - ૨૬૩, પૃષ્ઠ - ૪૫૩, ટિપ્પણ - ૩૮૦ માં મનુષ્યમાંથી નીકળેલા ચક્રવર્તી થાય એવું પણ કથન શ્રીઆવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં છે એવું લખ્યું છે. (જો કોઈ ખોજી મરજીવાને આ પાઠ પ્રાપ્ત થાય તો અમને જણાવે - લેખક)

(4) કાળલોક, સર્ગ - ૩૦, ગાથા - ૩૪ A

વસુદેવચરિતે તુ નાગકુમારેભ્યોઽપ્યુદ્ધૃતોઽનન્તરમૈરવતક્ષેત્રેઽસ્યા-મવસર્પિણ્યાં જિન ઉક્ત ઇતિ જ્ઞેયમ્।

અર્થ : શ્રીવસુદેવચરિત્રમાં તો નાગકુમારમાંથી નીકળીને તરત જ ઐરા-વતક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણીમાં તીર્થંકર થવાની વાત છે તે પ્રસંગોપાત્ત જણાવ્યું છે.”

* * *

✍ મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

✉ 176. [❧ @ ? 86 (17.70)]

પ્રબોધટીકા ભાગ - ૩ માં ‘દૈવસિક પ્રતિક્રમણની વિધિના હેતુઓ’ અંતર્ગત આમ લખ્યું છે કે ‘... પછી નમુત્યુણં સૂત્ર બોલીને આદેશ માંગવાપૂર્વક પૂર્વાચાર્ય રચિત સ્તવન બોલવામાં આવે છે...’ અર્થાત્ સ્તવન બોલતાં પૂર્વે આદેશ માંગવો અને આ વિધિનું પાલન તો દરેક ઠેકાણે થાય જ છે. થોય, વંદિતુ, સ્તવન, શાંતિ વગેરે દરેક સૂત્રો બોલતાં પૂર્વે તે તે સાધુ કે શ્રાવક ગુર્વાદિક વડીલ પાસે આદેશ માંગવાપૂર્વક જ તે તે સૂત્રો બોલે છે. પરંતુ તે તે ઠેકાણે ક્યાંય ‘ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ સંતિકરં સ્તવન ભણું?’ એની જેમ થોય, વંદિતુ કે શાંતિ ઇત્યાદિ સમયે પણ ‘થોય ભણું? કે વંદિતુ ભણું?’ ઇત્યાદિ આદેશ કોઈ માંગતા નથી. માત્ર સામાન્યથી જ કોઈપણ સૂત્રાદિ બોલતાં પૂર્વે ‘આદેશ આપશોજી’ આટલું બોલાતું જોવા-જાણવા-સાંભળવા મળે છે. આદેશ માંગ્યા વગર - અનુમતિ મેળવ્યા વગર

તો સૂત્ર ન બોલાય અને બોલાતું પણ નથી. તથા આદેશ માંગતા પૂર્વે જે ખમાસમણ દેવાની વાત છે, તે અંગે તો બધા એકમત છે જ. ખાલી જે બે ઠેકાણેથી ખમાસમણ નીકળી ગયું છે, તે પણ આપવું તો જોઈએ જ એમ ઘણાબધા સમુદાયના પૂજ્યો પાસેથી સાંભળ્યું છે. બાકી વિધિની બાબતમાં તો સમુદાયે સમુદાયે જુદી જુદી આચરણ જોવા મળે છે અને એથી પણ આગળ વધીને એક સમુદાયમાં પણ જુદા જુદા ગ્રુપોમાં નાનાં-મોટાં પરિવર્તનો તો જોવા મળતાં જ હોય છે. એવા સમયે જેટલા અંશે સંવાદ સંધાય એટલા અંશે શ્રીસંઘને લાભ થાય એટલું ચોક્કસ.

* * *

મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી

❑ 177. [ક્ર્મ Σ 234 (16.19) દેશાવકાશિત વ્રત અંગે થોડોક વિમર્શ]

દેશાવકાશિક વ્રત અંગે આ લેખમાં વિમર્શ થયેલો. તે અંગે હમણાં પાઠશાળા અંક - ૬૮ માં જિજ્ઞાસા - ૧૮ વાંચવા મળી. તેમાં નીચે મુજબની ચર્ચા છે -

‘પ્રશ્ન : મેં બાર વ્રતો ગુરુમહારાજના મુખે ઉચ્ચર્યા છે. તેમાં શિક્ષાવ્રતમાં જે દેશાવકાશિક વ્રત છે, તે પણ ઉચ્ચર્યું છે. પણ જ્યારે જ્યારે વંદિત્તાસૂત્રમાં રોજ અને પક્ષી અતિચારમાં પંદર દિવસે મિચ્છામિદુકકં દઉં છું, ત્યારે મનમાં થાય છે, આ બોલીએ છીએ પણ આ આળવણે પેસવણે આનયન પ્રયોગ ક્યાં છે? અમે તો વર્ષમાં એક વાર આઠ સામાયિક ને બે પ્રતિક્રમણ એમ દશ સામાયિક કરીએ છીએ. આમાં તો જે કરીએ છીએ તે વાત નવમા સામાયિક વ્રતની વાત છે. તો દશમા વ્રતના સ્વરૂપ વિષે કાંઈક પ્રકાશ પાથરો, તો અમે સાચી વાત સમજીને શક્ય હોય તો આચરણ કરી શકીએ.

ઉત્તર : છેલ્લાં દોઢસો-બસો વર્ષમાં ઘણી ચીજો અવળી-સવળી થઈ છે. તેમ આ પ્રથા પણ માત્ર બાળકોને ટેવ પડે તે માટે શરૂ થઈ હશે. બાકી આ વ્રતને અને દશ સામાયિકને કશું લાગે-વળગે નહીં.

આ તો છટ્ટા દિકપરિમાણવ્રતનો સંક્ષેપ છે. વંદિતાસૂત્રમાં અને પકખી અતિચારમાં આવતા આ દશમા વ્રતના અતિચાર ઉપરથી આચાર જાણવાના અને દશમા વ્રતની આરાધના કરવી.'

આ ઉત્તરમાં દશમા દેશાવકાશિક વ્રતને માત્ર છટ્ટા દિકપરિમાણ વ્રતનો જ સંક્ષેપ કહ્યો છે. પણ વાસ્તવમાં દેશાવકાશિક વ્રત સર્વવ્રતોના સંક્ષેપરૂપ છે. જેમ કે, કોઈ શ્રાવકે આજીવન દૈનિક એક કિલોથી વધારે સચિત્તનો ઉપયોગ આહારમાં ન કરવાનું વ્રત લીધું હોય, તો તે સાતમા ભોગોપભોગ-વિરમણ વ્રત અંતર્ગત ગણાશે. પણ કોઈ ચોક્કસ દિવસે તે શ્રાવક ૨૫૦ ગ્રામથી વધુ સચિત્ત ન વાપરવાનો નિયમ લે છે, તો તે દેશાવકાશિક વ્રત અંતર્ગત જ ગણાશે. કારણ કે શ્રાવકે તે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં સાતમા વ્રતનો સંક્ષેપ કર્યો છે. દેશાવકાશિકનું પરચકખાણ પણ વ્રતોના સંક્ષેપના નિયમરૂપ છે.

* * *

મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

☒ 178. [॥ Σ 309 (19.6) વૈક્રિય વિકુર્વણા]

આ લેખમાં મુનિત્રયીએ અદ્ભુત સમાધાન આપ્યું છે. તે ઉપરાંત નવા ૬ પ્રશ્નો ઊભા કરીને શ્રુતસંવિભાગ ના વાચકોને વિચારતા કરી દીધા છે. આથી મુનિવરોની વિદ્વત્તા દેખાઈ આવે છે.

તેમ જ આ લેખના છટ્ટા પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં મારી કંઈક વિચારણા પ્રગટ કરું છું. જેમ કે મેરુપર્વત પર બાલપ્રભુને જ્યારે જન્માભિષેક માટે ઈન્દ્ર લઈ આવતા હોય છે, ત્યારે તે જન્મમહોત્સવમાં અસંખ્યાતા દેવોની હાજરી હોય છે. વળી આ છટ્ટા પ્રશ્નની અંદર અસંખ્યાતા સૂર્ય-ચંદ્રના ઈન્દ્રોને મેરુપર્વત પર આવવાની વાત કરી છે અને તેની સાથે બીજો પ્રશ્ન એ ઊભો કર્યો છે કે અસંખ્યાતા ઈન્દ્રો મેરુપર્વત ઉપર કઈ રીતે આવી શકે? કારણ કે, ચતુર્થ કર્મગ્રન્થમાં (શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રરૂપણાના આધારે) જે અસંખ્યાતાનું માપ આપ્યું છે,

તેની સામે નાનકડા મેરુપર્વત પર અસંખ્યાતા દેવોનો સમાવેશ કઈ રીતે શક્ય બને? અને ખરેખર તે અશક્ય છે. તેથી મુનિવરોએ ત્યાં સંભાવના દર્શાવતા કહ્યું છે કે આ ઈન્દ્રો એકસાથે આવતા ન હોય, પરંતુ અનુક્રમે એક પછી એક આવતા હોય એવું લાગે છે.

પરંતુ આ સમાધાનમાં મૂંઝવણ એ થાય છે કે જો એક પછી એક ઈન્દ્ર પરમાત્માના જન્મમહોત્સવમાં આવતા હોય, તો અસંખ્યાતા ઈન્દ્રોને વારાફરતી કંચનગિરિ ઉપર આવતા કરોડો વર્ષ નીકળી જશે.

વળી તે કઈ રીતે સંભવે? જો એક ઈન્દ્રને પ્રભુના જન્મમહોત્સવમાં આવવા માત્ર એક સમય જ આપીએ. ભલે ને ઈન્દ્રની શક્તિ અચિંત્ય હોય, તો પણ એક સમયથી નાનો કોઈ સમય જ નથી. તો ઓછામાં ઓછો એક સમય તો આપવો જ પડે ને! આ તો માત્ર કલ્પના છે, કારણ કે એક સમય એટલે કેવલી પણ જેના બે ભાગ કરી શકતા નથી એટલો સૂક્ષ્મ આ સમય છે અને આટલા સૂક્ષ્મ સમયમાં પ્રભુનો અભિષેક શું થઈ શકે? અસંભવ છે. છતાં કલ્પના કરીએ માત્ર એક સમયમાં જ એક ઈન્દ્ર મેરુપર્વત પર આવે તેમ જ બીજા સમયમાં બીજો ઈન્દ્ર આવે, ત્રીજા સમયમાં ત્રીજો ઈન્દ્ર આવે, ચોથા સમયમાં ચોથો ઈન્દ્ર આવે એ પ્રમાણે અસંખ્યાતા સમયોમાં અસંખ્યાતા ઈન્દ્રો મેરુપર્વત પર આવે. તો અસંખ્યાતા ઈન્દ્રોને વારાફરતી એક-એક સમયમાં આવતા કેટલો સમય પસાર થાય? તો તેના જવાબ માટે પહેલાં સૂર્ય-ચંદ્રના ઈન્દ્રોની સંખ્યા કેટલી થાય છે? તે સમજવું પડશે અને તેના સમાધાન માટે દ્વીપ-સમુદ્રની સંખ્યાથી અનુમાન કરી શકાશે. કારણ કે, દ્વીપ-સમુદ્રની અંદર જ સૂર્ય-ચંદ્રનાં વિમાનો હોય છે.

વળી જેટલા દ્વીપ-સમુદ્ર હશે તેના કરતાં સૂર્ય-ચંદ્રનાં વિમાનોની સંખ્યા વધારે જ હશે તેને સ્પષ્ટ કરવાની કોઈ જરૂર લાગતી નથી અને જેટલાં વિમાનો હશે તેટલા ઈન્દ્રો હશે.

હવે આ દ્વીપ-સમુદ્રની સંખ્યા કેટલી થાય છે? તો સંગ્રહણીરત્નમ્માં કહ્યું છે કે -

ઉદ્ધારસાગરદુગે, સદ્ધૈ સમર્પિહિં તુલ્લ દીવુદહી॥૬૨॥

અર્થાત્ અઢી ઉદ્ધાર સાગરોપમ¹⁷ના સમયોની જેટલી સંખ્યા થાય, તેટલી સંખ્યાવાળા દ્વીપ-સમુદ્રો છે.

એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમનો આંકડો એક-એક સમય પ્રમાણે ભરીએ, તો સંખ્યાતા કરોડ વરસમાં જેટલા સમયો પસાર થાય છે તેટલા સમયનો આંકડો આવશે. તેમ જ ૨૫ કોડાકોડી પલ્લોપમનો આંકડો એક-એક સમય પ્રમાણે ગણીએ, તો સંખ્યાતા કોડાકોડી વરસમાં જેટલા સમયો પસાર થાય છે, તેટલો આંકડો આવશે.

વળી, આ સંખ્યા તો માત્ર દ્વીપ-સમુદ્રની જ છે અને તેના કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યાએ સૂર્ય-ચન્દ્રના ઈન્દ્રો હોય છે.

હવે એક પછી એક ઈન્દ્ર એક-એક સમયમાં આવે, તો અસંખ્યાતા ઈન્દ્રોને આવતા સંખ્યાતા કરોડો વરસ લાગે કે નહીં?

વળી દેવોને આ જન્મમહોત્સવ તો માત્ર એકાદ-બે પ્રહરમાં જ પૂર્ણ કરવાનો હોય છે. કારણ કે પ્રભુનો જન્મ મધ્યરાત્રિએ થાય છે અને તેના પછી છપ્પન્ન દિક્કુમારી શુચીકરણ કરવા માટે આવતી હોય છે અને એમાં ને એમાં જ રાત્રિના ૪ પ્રહરમાંથી બે પ્રહર કરતાં પણ અધિક સમય પસાર થઈ જાય છે અને તે પછી બાકી રહેલા રાત્રિના સમયમાં જ દેવોએ આ જન્મમહોત્સવ પૂર્ણ કરવાનો હોય છે.

જો ઈન્દ્ર એક પછી એક આવતા હોય, તો આ જન્મમહોત્સવમાં અસંખ્યાતા ઈન્દ્રો મેરુપર્વત ઉપર સમયસર પહોંચી જ ન શકે. તેથી અહીં અસંભવ દોષ દેખાય છે. છતાં તત્ત્વ તો બહુશ્રુત જ્ઞાની જ જાણે.

¹⁷ આ ઉદ્ધાર સાગરોપમની ગણતરી નવ્ય પંચમ કર્મગ્રંથ અને શ્રીલોકપ્રકાશ વગેરે ગ્રંથોમાં દર્શાવાઈ છે.

આ જ વિષયમાં થોડા આગળ વધીએ તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, મેરુપર્વત ઉપર અસંખ્યાતા દેવો આવે છે કે નહીં? કારણ કે, પંડિત શ્રીવીરવિજયજી રચિત શ્રીરનાત્રપૂજામાં કહ્યું છે કે -

“એમ સાંભળીજી, સુરવરકોડી આવી મળે,

જન્મમહોત્સવજી, કરવા મેરુ ઉપર ચલે;”

અર્થાત્ એ પ્રમાણે સાંભળીને કરોડો દેવતાઓ એકઠા થાય છે અને જન્મમહોત્સવ કરવા મેરુપર્વત પર જાય છે.

જો આમ કરોડો દેવતા મેરુપર્વત પર આવતા હોય, તો તેઓનો ત્યાં સમાવેશ થવો શક્ય છે. પરંતુ કાળલોકપ્રકાશના સર્ગ - ૩૦ માં કહ્યું છે કે -

“સઙ્ખ્યાતીતાઃ સમાયાન્તિ, યદ્યપ્યર્ક-હિમાંશવઃ।

વિવક્ષ્યેતે તથાઽપિ દ્વા-વત્ર જાતિવ્યપેક્ષયા॥૧૮૯॥

શ્રીમુનિદેવસૂરિકૃતે શ્રીશાન્તિચરિત્રે -

જ્યોતિષ્કનાયકૌ પુષ્પ-દન્તૌ સઙ્ખ્યાતિગાવિતિ।

હેમાદ્રિમાદ્રિયન્તે સ્મ ચતુઃષ્ટિઃ સુરેશ્વરાઃ॥૧૯૦॥”

તેમ જ ત્રિપષ્ટિ૦ માં પણ કહ્યું છે કે -

“જ્યોતિષ્કાણામસઙ્ખ્યાતૌ, ચન્દ્રા-ઽઽદિત્યાવુપેયતુઃ।

ઇતીન્દ્રાણાં ચતુઃષ્ટિ-રાયયૌ મેરુમૂર્ધનિ॥૧.૨.૪૭૪॥

અન્ય અનેક ગ્રંથોમાં પણ એ જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, જ્યોતિષ્કના નાયક અસંખ્યાતા સૂર્ય-ચંદ્ર મંદરગિરિ પર આવે છે. છતાં ૬૪ ઈન્દ્રો આવે છે તેમ કહેવાય છે. પરંતુ અહીં જાતિની અપેક્ષાએ બે જ કહ્યા છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે અસંખ્યાતા ઈન્દ્રો જો કંચનગિરિ પર આવતા હોય, તો તેઓનો એક નાનકડા પર્વત ઉપર કઈ રીતે સમાવેશ થાય? તે અંગે મારી વિચારણા પ્રસ્તુત કરું છું.

જો અસંખ્યાતા ઈન્દ્રો આવતા હોય, તો એકસાથે જ આવવા જોઈએ, એક પછી એક નહીં. વળી તેની વ્યવસ્થા કઈ રીતે થતી હશે એની માત્ર કલ્પના જ કરું છું કારણ કે શ્રુતસંવિભાગ ના દરેક અંકમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવે છે કે ‘શ્રુતસંવિભાગ માં પ્રગટ થતી સામગ્રી વિચારણાત્મક સમજવી, નિર્ણયરૂપ નહીં.’

દેવોનું શરીર વૈક્રિય વર્ગણાનું બનેલું હોય છે અને આ વૈક્રિયશરીરની શક્તિ અચિન્ત્ય હોય છે. પ્રાચીન પ્રથમ કર્મગ્રન્થની ટીકામાં કહ્યું છે કે – વિવિધા ક્રિયા વિક્રિયા, તસ્યાં ભવં વૈક્રિયમ્। તથા હિ – તદેકં ભૂત્વાઽનેકં ભવતિ, લઘુ ભૂત્વા મહદ્ ભવતિ, ખચરં ભૂત્વા ભૂમિચરં ભવતિ, અદૃશ્યં ભૂત્વા દૃશ્યં ભવતિ, અનેકં ભૂત્વા એકમ્ इत्यादि...

વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાવાળું જે શરીર તે વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. આ શરીર એક થઈને અનેક થાય છે, નાનું થઈને મોટું થાય છે, ખેચર થઈને ભૂચર થાય છે, અદૃશ્ય થઈને દૃશ્ય થાય છે અને અનેક થઈને એક થાય છે ઈત્યાદિ. તેથી આ શરીર વિશેષ પ્રકારની ક્રિયા કરનારું હોય છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેકમ્ ભૂત્વા એકમ્ અનેક થઈને એક થાય છે એ પ્રમાણે અર્થ નીકળે છે. તેમ જ ‘એક’ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. તેથી આ વાક્યનો બીજો અર્થ એ પ્રમાણે પણ કરી શકાય છે કે ઘણા પૃથક્-પૃથક્ દેવો એક દેવમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આ વાતને હજુ સ્પષ્ટ કરું, તો ઘણા ઈન્દ્રો ભેગા થઈને એક ઈન્દ્રમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. જેમ કે મેરુપર્વત ઉપર સૂર્ય-ચંદ્રના ઈન્દ્રોનું જ્યાં સ્થાન હોય છે, ત્યાં અસત્કલ્પનાએ એક લાખ ઈન્દ્રો જ આવી શકે છે. તો બાકીના ઈન્દ્રો (અસંખ્યાતા) ત્યાં રહેલા (અસત્કલ્પનાએ) એક લાખ ઈન્દ્રોના શરીરમાં સંક્રમીને રહી શકે છે. જેમ સિદ્ધાર્થ વ્યંતર પ્રભુ વીરના શરીરમાં સંક્રમીને રહ્યો હતો, તેમ જ ઘણા દેવો એક દેવના શરીરમાં સંક્રમીને રહી શકે છે.

જો દેવ ઔદારિક શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, તો એક દેવ બીજા દેવના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને શું ન રહી શકે? રહી શકે. તેમ જ અનેક દેવો પણ એક દેવના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને રહી શકે છે, એમાં કાંઈ અશક્ય લાગતું નથી. છતાં તત્ત્વ તો બહુશ્રુત જ્ઞાની જ જાણે.

જો આ ક્રિયા સંભવી શકે, તો ઘણા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આવી શકે છે. જેમ કે શ્રીશુભવીરચિત શ્રીસ્નાત્રપૂજામાં કહ્યું છે કે “ચંદ્રની પંક્તિ છાસઠ છાસઠ, રવિશ્રેણિ નરલોકો”. અર્થાત્ મનુષ્યલોકના ચંદ્રના છાસઠ અને સૂર્યના છાસઠ અભિષેક થાય છે. અહીં અઢી દ્વીપથી બહારના સૂર્ય-ચંદ્રના ઇન્દ્રોના અભિષેકની વાત જ નથી કરી. હવે, તેઓ મેરુપર્વત ઉપર તો આવે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે અઢી દ્વીપ બહારના સૂર્ય-ચંદ્રના ઇન્દ્રો પ્રભુનો અભિષેક કરે છે કે નથી કરતા? પ્રભુનો અભિષેક જો કરતા નથી, તો ઉપર બતાવ્યા મુજબ પોતાના સ્થાનમાં રહીને એક-બીજામાં સંક્રમીને પરમાત્માના અભિષેકને નિહાળીને પોતાના આત્માને પવિત્ર કરે છે અને જો અભિષેક કરતા હોય તો અસંખ્યાતા ઇન્દ્રો સ્વતંત્ર અભિષેક ન કરી શકે. કારણ કે સ્વતંત્ર અભિષેકમાં ઓછામાં ઓછો એક સમય તો લાગે અને અસંખ્યાતા ઇન્દ્રોને અભિષેક પૂર્ણ કરતા પૂર્વે બતાવ્યા મુજબ સંખ્યાતા કરોડ વરસ નીકળી જશે. તેથી સ્વતંત્ર અભિષેક અશક્ય છે. તેથી ઉપર જાણાવેલ સમાધાન મુજબ અસંખ્યાતા ઇન્દ્રો ૬૬-૬૬ સૂર્ય-ચંદ્રના ઇન્દ્રોમાં જુદા-જુદા વહેંચાઈને અથવા અસંખ્યાતા ઇન્દ્રો છાસઠવાર ઇન્દ્રોમાં પ્રવેશ કરીને છાસઠવાર અભિષેક કરે. જો અસંખ્યાતા ઇન્દ્રો અભિષેક કરતા હોય તો આ સંભવી શકે, એવું લાગે છે.

તેમ જ શ્રીસ્નાત્રપૂજામાં કહ્યું છે કે “પરચૂરાણ સુરનો એક છેલ્લો”, અર્થાત્ પરચૂરાણ દેવોનો છેલ્લો ૧ અભિષેક હોય છે. કુલ ૨૫૦ અભિષેક હોય છે, તેમાંથી ૨૪૯ અભિષેક અસાધારણ દેવી-દેવતાઓના હોય છે અને તેઓને બાદ કરતાં જે દેવ-દેવીઓ બાકી રહી ગયા હોય, તે પરચૂરાણ કહેવાય છે. વળી, આ પરચૂરાણ

દેવોની સંખ્યા પણ અસંખ્યાતી હોવી જોઈએ. કારણ કે સ્વામી કરતાં સેવકની સંખ્યા વધારે જ હોય છે. જો સ્વામી અસંખ્યાતા હોય, તો સેવક પણ અસંખ્યાતા હોય જ. તેથી પરચૂરણ દેવોની સંખ્યા પણ અસંખ્યાતી હોવી જોઈએ અને તેઓને માત્ર એક જ અભિષેક કહેલ છે. વળી દરેક સમ્યક્ત્વી પરચૂરણ દેવ પ્રભુનો અભિષેક કરવો જ છે એવી અત્યંત ઈચ્છાવાળા હોય છે, કારણ કે મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ જો સ્વામી અભિષેક કરતા હોય તો અમે કેમ વંચિત રહીએ એ ભાવનાથી દરેક સમ્યક્ત્વી પરચૂરણ દેવ પરમાત્માનો અભિષેક કરતા હોવા જોઈએ. જો અભિષેક કરતા હોય, તો તે કઈ રીતે કરતા હશે? તો ઉપર આપેલ સંભાવના મુજબ અસંખ્યાતા દેવ-દેવીઓ એક જ દેવના શરીરમાં સંક્રમીને અથવા અસંખ્યાતા પરચૂરણ દેવો એક દેવના શરીરમાં સંક્રમીને અને અસંખ્યાતી પરચૂરણ દેવીઓ એક દેવીના શરીરમાં સંક્રમીને અથવા અસંખ્યાતા પરચૂરણ દેવ-દેવીઓ સંખ્યાતા પરચૂરણ દેવ-દેવીઓમાં સંક્રમીને પ્રભુનો છેલ્લો અભિષેક કરે અને દરેક દેવ-દેવીઓને એવું જ લાગતું હોય કે હું જ પ્રભુનો અભિષેક કરું છું. એ પ્રમાણે શુભ ભાવો ભાવીને આ દેવી-દેવતાઓ પ્રભુને નવરાવતાં નવરાવતાં પોતાના આત્માનો કર્મમેલ ધોવે છે એવું લાગે છે.

જો આ પ્રમાણે વિચારીએ તો છટ્ટા પ્રશ્નનો તેમ જ આ વિષયને લગતા બીજા અનેક પ્રશ્નોનાં સમાધાન મળી રહેશે. છતાં તત્ત્વં તુ કેવલિગમ્યમ્।

* * *

મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

☒ 179. [ક્ર્ Σ 255 (16.52) ધર્મસંગ્રહગ્રંથની કેટલીક વિચારણીય વાતો]

આ લેખમાં પંદરમા ક્રમકે પ્રતિક્રમાણમાં આવતા ત્રીજા દ્વાદશાવર્તવંદન વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સંદર્ભે શ્રીપંચવસ્તુક્રંથમાં એક નવી જ વાત જાણવા મળી. આ ગ્રંથમાં દૈવસિક પ્રતિક્રમાણની સંપૂર્ણ વિધિ આપવામાં આવી છે. તેમાં શ્રમણપ્રતિક્રમાણસૂત્ર બાદ દ્વાદશાવર્તવંદન દઈ ગુરુભગવંતાદિને ખામવાની વાત કહી છે. ત્યારબાદ તરત જ કાર્યોત્સર્ગ કરવાનું વિધાન છે. ત્રીજા

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

દ્વાદશાવર્તવંદનનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી મળતો. વળી, આપણે જે આયરિઅ ઉવજ્ઞાણ ઇત્યાદિ ગાથા બોલીએ છીએ, તેનો અહીં ખામણા કરતી વખતે સાધુઓના ભાવ કેવા હોય તે દર્શાવવા માટે જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, ગાથા બોલવા માટે નહિ. જુઓ મૂળપાઠ -

પરિકટ્ઠિઠ્ઠણ પચ્છા, કિઠ્ઠકમ્મં કાઠ નવરિ ધામંતિ।

આયરિઆઈ સવ્વે, ભાવેણ સુણ જહા ભણિઅં॥૪૬૮॥

આયરિઅ ઉવજ્ઞાણ... ॥૪૬૯॥

સવ્વસ્સ સમણસંઘસ્સ... ॥૪૭૦॥

સવ્વસ્સ જીવરાસિસ્સ... ॥૪૭૧॥

એવંવિહપરિણામા, ભાવેણ તત્થ નવરમાયરિયં।

ધામંતિ સવ્વસાહૂ, જહિ જિટ્ઠો અન્નહા જેટ્ઠં॥૪૭૨॥

ધામિત્તુ તઓ એવં, કરિતિ સવ્વે વિ નવરમણવજ્ઞં।

રભસમ્મિ દુરાલોઠ્ઠિઅ, દુપ્પઠિકંતસ્સ ઉસ્સગ્ગં॥૪૭૮॥

રાઈઅ પ્રતિક્કમાણમાં પાણ આમ જ જાણાવ્યું છે -

ધામિત્તુ કરિતિ તઓ, સામાઠ્ઠિઅપુવ્વગં તુ ઉસ્સગ્ગં।

તત્થ ય ચિંતિતિ ઇમં, કત્થ નિઉત્તા વયં ગુરુણા?॥૫૦૨॥

આમ, શ્રીપંચવસ્તુક્રમાં જાણાવેલી વિધિ પ્રમાણે તો ત્રીજું વંદન આવતું જ નથી અને પ્રતિક્કમાણમાં ચાર નહીં, પરંતુ ત્રણ દ્વાદશાવર્ત વંદન હોય છે એમ સમજાય છે.

* * *

श्रुतशुद्धि

≠ श्रुतशुद्धि - 35

ग्रंथ - श्रीशालिभद्रमहाकाव्यम् (सटीकम्)

टीकाकार - आ. श्रीमुक्तियन्द्र-मुनियन्द्रसूरिः म.

शुद्धि - आ. श्रीमुक्तियन्द्र-मुनियन्द्रसूरिः म.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
2	8	रञ्जितविज्ञवर्गा	रञ्जितविज्ञवर्गा
2	9	काव्यस्याऽय	काव्यस्याऽस्य
4	15	दुषत्तुल्यजडस्य	दृषत्तुल्यजडस्य
8	2	सताः	सतां
13	12	कुती	कृती
15	10	पायं	पायसं
16	12	पुरयिष्यामि	पूरयिष्यामि
17	15	स्थानमनस्थाया	स्थानमनास्थाया
25	11	धन्यमन्या	धन्यमन्या
26	6	प्रवचनतृजाते	प्रवचनमातृजाते
26	11	स्थापयन्त्य	स्थापयन्त्यस्य
27	13	मातृचित्तमिव	मातृचित्तमिव
28	1	सफारीकृतान्यतः	स्फारीकृतान्यतः
32	7	मुनिपुङ्गवरूपे	मुनिपुङ्गवरूपे
33	1	उदगच्छदुच्च	उद्गच्छदुच्च
39	4	स्वारिकं	स्वारसिकं
39	9	भूतदोषहत	भूतदोषहत्

श्रुतसंविभाग – २०

39	10	दुर्लभ्यं	दुर्लभं
42	10	तदापि	तदपि
42	13	ववृषुवसु	ववृषुवसु
42	14	उत्प्रेक्षतेः	उत्प्रेक्षते;
44	8	रङ्गभङ्गदः	रङ्गभङ्गदः
44	15	प्राथेयम्	पाथेयम्
48	2	दत्त्वा	दत्त्वा
49	15	पुनरावृत्यान्वितं	पुनरावृत्यान्वितं
51	11	चन्द्रनिस्तन्द्रवृत्तभूः	चन्द्रनिस्तन्द्रवृत्तभूः
53	7	युगालिकमनुष्याः	युगालिकमनुष्याः
54	1	दैधाश्रय-रूपाः	द्वैधाश्रय-रूपाः
54	2	प्रकृष्टवादिनी	प्रकृष्टवादिनि
57	8	अनवसेरऽपि	अनवसेरेऽपि
61	2	भ्रमसत्कध्यानधारणम्	भ्रमरसत्कध्यानधारणम्
61	13	येन्नेत्रतः	यन्नेत्रतः
62	1	पंचमा	पंचमी
63	3	विग्रह-यानाऽऽसन	सन्धि-विग्रह-यानासन
63	3	द्वेधीभाव	द्वैधीभाव
63	6	प्राणातिपातादीन्	प्राणातिपातविरमणादीन्
64	4	सुमेरुभ्रान्तस्तेने	सुमेरुभ्रान्तस्तेने
67	1	प्रकृष्टसुकृतधाम	प्रकृष्टसुकृतधाम
68	13	सर्वसंहेव	सर्वसंहेव
68	14	सर्वसंहेव	सर्वसंहेव
71	6	सभगम्भावुकस्थितिः	सुभगम्भावुकस्थितिः
72	2	उदगच्छत्यताका	उद्गच्छत्यताका

श्रुतसंविभाग - २०

75	10	प्रथमस्य	प्रथमस्य
77	2	अन्यायकलाप्राप्तये	अन्यान्यकलाप्राप्तये
78	9	-	चक्रवर्ती
79	3	समर्प्यते	समर्थ्यते
80	15	कान्तिहृदे	कान्तिहृदे
82	10	कोटिं प्राप्ति	कोटिं प्राप्ते
83	4	क्षभदाङ्गार्ध	क्षणदाङ्गार्ध
87	9	पक्वान्नै	पक्वान्नै
93	5	लङ्कारभामिः	लङ्कारभाभिः
93	11	तमःसंवृत्ते	तमःसंवृते
95	10	सुताम्भोजवीक्षणं	सुतास्याम्भोजवीक्षणं
98	9	दत्त्वा	दत्त्वा
102	4	भोक्तुं	मोक्तुं
106	13	मदङ्गुणः...	मदङ्गुणः..
110	12	उत्तीर्ण	उत्तीर्ण
110	15	ज्ञातत्त्वस्य	ज्ञाततत्त्वस्य
113	9	परिवृत्ता	परिवृता
116	4	स्ववर्गे	स्वर्गे
117	3	उल्लेखः	हल्लेखः
118	6	गोत्रोद्वारे	गोत्रोद्वारे
119	12	पुत्रौत्पत्तौ	पुत्रोत्पत्तौ
123	12	पूर्वगृहीतं	पूर्वगृहीतं
123	15	रसराजौ	रसराजो
124	1	भोगासाधनैः	भोगसाधनैः
126	9	विषादाद्यै	विषादाद्यैः

श्रुतसंविभाग - २०

127	8	शलिभद्रेण	शालिभद्रेण
127	11	परमान्नादानात्	परमान्नदानात्
128	8	देशसहस्राणां	देशसहस्राणां
129	6	द्वात्रिंशद्वर्णिकाभिः	द्वात्रिंशद्वर्णिकाभिः
129	8	बुद्धिसिद्धि	बुद्धिसिद्धी
129	12	मति-कार्यसिद्धि	मति-कार्यसिद्धी
131	14	क्षारघाटरूपम्	क्षारघटरूपम्
131	14	पारदमात्रम्	पारदपात्रम्
133	13	तरङ्गगचापल्यम्	तरङ्गचापल्यम्
133	14	जलायशानाम्	जलाशयानाम्
134	11	भामि	भाभि
137	15	शीतर्त्तः	शीतार्त्तः
140	7	सान्द्रानमन्दिताद्	सान्द्रानन्दमविन्दताद्
143	7	पुण्यपण्याढ्यः	पुण्यपण्याढ्याः
144	4	उचुः	ऊचुः
146	6	घृतकुम्भः	घृतकुम्भः
147	7	दृग्धादिना	दुग्धादिना
147	11	अदानमुक्ति..	आदानमुक्तिविच्छाया
149	14	वरनरो	वीरनरो
150	1	मंहिसेवा...	मंहिसेवा...
150	12	-	रत्नतां प्राप्य
150	14	ऽलोढयंस्तेन	ऽलोठयंस्तेन
151	10	चरण्ठी	चिरण्ठी
153	15	स्वभावात्	स्वभावात्
155	14	आदिश्यन्ता	आदिश्यन्त

श्रुतसंविभाग – २०

158	7	हृत्प्रतिकूल्यं	हृत्प्रातिकूल्यं
159	5	स्तुति	स्तुतिः
163	5	क्षीरनीरधैः	क्षीरनीरधेः
167	9	पूर्वाप्राक्	पूर्वापाक्
168	1	पूर्वाप्राक् (२)	पूर्वापाक् (२)
168	14	तुराधानध्यान	चतुराधानध्यान
171	5	त्रितयी	त्रितयीं
174	3	तथा	यथा
177	2	करगण्डुनृपस्य	करकण्डुनृपस्य
178	4	उपरोधारत्परं	उपरोधात्परं
178	5	निर्मलसम्यग्दर्शनभूत्	निर्मलसम्यग्दर्शनभृत्
183	1	द्विधा	द्विधा
192	1, 2	अभिषेणने	अभिषेणने
197	2	दत्त्वा	दत्त्वा
202	9	महोराजं	मोहराजं
202	9	सर्वाभिसारणे	सर्वाभिसारेण
202	15	आहारलब्धि	आहारकलब्धि
203	1	औदारकरीरं	औदारशरीरं
204	4	इयन्तः समयांशाः	इयन्तः समयांशाः तान्
207	7	प्राप्नोति	प्राप्नोतु
208	7	माश	माशु
214	14	कुती	कृती
214	14	सुधी	सुधीः
215	7	मातृभक्तकला	मातृभक्तिकला
217	8	पुण्यैरनन्तरूपा	पुण्यैरनन्तरूपा

श्रुतसंविभाग - २०

218	5	महतां	बलिनां
223	5	दारिद्र्यं	दारिद्र्यम्
224	7	पद्माभिद्यसर्पिणी	पद्माभिद्यसारिणी
227	5	राजश्वासप्रपीडितः	राजश्वासप्रपीडित!
228	2	मोक्षमिच्छुः	मोक्तुमिच्छुः
228	4	धनाबन्धाः	घनाबन्धाः
228	7	सौभाग्यां	सौभाग्यं
232	5	असंबन्धयोः	अंसबन्धयोः
232	7	प्रिया	प्रियां
233	1	एकैकषपट्टिकां	एककषपट्टिकां
234	6	स्वजानानुनयैषी	स्वजनानुनयैषी
234	12	विहीतमौनायां	विहितमौनायां
236	4	अभूत्	अभूत
238	12	परिवेषतां	परिवेषितां
240	10	शृङ्गारहेतुमुद्धानां	शृङ्गारहेतुमृद्धानां
242	11	बम्भ्रभिष्यति....	बम्भ्रमिष्यति...
242	14	बम्भ्रभिषि	बम्भ्रमिषि
242	15	पाश्चात्ययानाया	पाश्चात्ययानाय
242	15	स्वच्छया	स्वेच्छया
243	11	व्रतादानां	व्रतादानं
244	5	विद्यापयामि	विधापयामि
244	14	उन्मग्नवापगा	उन्मग्नेवापगा
245	7	रत्नम्बला...	रत्नकम्बला...
246	1	भुचिवान्	मूचिवान्
246	3	उचिवान्	ऊचिवान्

श्रुतसंविभाग - २०

246	19	भ्रातरश्चाऽनुलक्ष्मणम्	भ्रातरश्च अनुलक्ष्मणम्
247	10	धिनीधे	धीनिधे
247	12	मातृतुल्यगुणो	मातृतुल्यगुणो
249	11	जिनालयेषु	चैत्येषु जिनालयेषु
249	11	मोहारि-वीरजयन्तिका	मोहारिवीरवीरजयन्तिका
250	10	वाश्लिलष्टः	वाश्लिष्टः
251	9	चन्द्राधिकैः	चन्द्राधिकैः
252	3	ओघेरिव	औघैरिव
252	12	स्फूर्जज्जय...	स्फूर्जज्जय...
253	3	पुत्रवधूहितया	पुत्रवधूसहितया
253	3	परित	परितः
253	11	दत्त्वा	दत्त्वा
254	12	-	भद्रा
255	13	मर्थयासु	मर्थयात्रासु
258	8	तारभि	ताराभि
259	2	साङ्क्रामिकं	साङ्क्रामिकं
263	5	जगाम्	जगाम
269	6	सिंहो	सिंहौ
269	15	चार	चारु
271	2	जम्मभूमिश्च	जन्मभूमिश्च
271	13	अवावतार	अवाततार
274	5	सङ्गयत	संयतौ
276	1	अनन्यभिक्षाचराणां	अन्यभिक्षाचराणां
276	1	पुरं उग्रे	पुरः अग्रे।
278	6	वधूकूपिकाः	वधूकूपिकाः

श्रुतसंविभाग – २०

281	8	कुटम्बकम्	कुटुम्बकम्
284	4	षड्भि	षड्भिः
284	5	ह्रिङ्कारस्य	ह्रीङ्कारस्य
285	8	विनाकृति	विनाकृता
285	12	विश्वश्रेष्ठः	विश्वश्रेष्ठाः
288	9	उषातुल्यभिरपि	उषातुल्याभिरपि
289	4	क्षमापुत्र्याः	क्षमापुत्र्या
290	15	निरीहमाणयोः	निरीयमाणयोः
293	13	प्रथये	प्रथये
295	10	ऽसीत्	ऽसीत्
296	6	रुद्रै	रुद्रै
299	5	विषयिणी	विषयिणी
301	1	पर्यटक	पर्यटकः
302	8	नेत्रप्रात...	नेत्रप्रांत...
303	15	रोगद्वेषादयो	रागद्वेषादयो
305	12	आशाश्रुता	अशाश्रुता
306	5	उदितो	उदितौ
306	6	संयमोत्तुङ्ग	संयमोत्तुङ्ग
308	6	पञ्चङ्गानां	पञ्चाङ्गानां
308	14	अश्वनीकुमारौ	अश्विनीकुमारौ
313	15	विरोक्य	विलोक्य
314	2	महुः	मुहुः
322	3	शिलापररम्भा...	शिलापरीरम्भा...
322	6	प्रकृष्ट...	प्रकृष्ट...
323	12	निःस्नेहाः	निःस्नेहाः

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

328	1	ચિત્તવૃત્ત	ચિત્તવૃત્તિ
331	12	તદસ્થીયતામિતિ	તદવસ્થીયતામિતિ
333	1	શ્રીકૈવલ્યપ્રકાશ:	શ્રીકૈવલ્યપ્રકાશ:
333	7	દાનમુત્તરશ્રિયો	દાનમનુત્તરશ્રિયો
334	14	સકર્ણકર્માનામ...	સકર્ણકર્ણાનામ...
338	13	મઙ્ગલે:	મઙ્ગલૈ:
339	2	પદ્માભિધ:	પદ્માભિધ:

* * *

≠ શ્રુતશુદ્ધિ - 36

ગ્રંથ - શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાર: (પ્રત)

સંપાદક - આ. શ્રીજિનેન્દ્રસૂરિજી મ.

પ્રકાશક - શ્રીહર્ષપુષ્પામૃત જૈન ગ્રંથમાલા, લાખાબાવળ, સં. ૨૦૫૭

શુદ્ધિ - મુનિ શ્રીકુમુદયન્દ્રવિજય મ.

ભાગ - ૧¹⁸

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ પાઠ	શુદ્ધ પાઠ
9	પૃ.ક.	૧૦	૯
29	13	તદનન્નરં	તદનન્તરં
29	પૃ.ક.	૨૧	૨૯
31	7	ઉત્તિષ્ઠત્યા	ઉત્તિષ્ઠન્ત્યા
36	9	પદાર્થકરણક	પદાર્થકરણૈક
41	6	પુનરુક્ત	પુનરુક્ત

¹⁸ પ્રથમ ભાગના શુદ્ધિપત્રકમાં ઘણીબધી અશુદ્ધિઓ સુધારવાની રહી ગઈ છે. - પ્રેષક

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
68	15	पुष्पैरभ्यर्च्य	पुष्पैरभ्यर्च्य
75	10	शब्दशब्देन	खब्दशब्देन
108	9	तभ्य	तस्य
116	14	यतस्त्रापि	यतस्तत्रापि
117	2	अप्रमादवृद्धे	अप्रमादवृद्धे:
117	9	स्वाद भक्षणे	खाद भक्षणे
117	11	निरुक्तनषां	निरुक्तेनैषां
120	10	भुज	भुंज
120	13	तच्चा	तच्च
121	9	ऽऽवनया	ऽऽसेवनया
122	7	मिच्छय	मच्छय
140	2	कालपेक्षा	कालापेक्षा
141	13	क्षितिपतिविशुद्ध	क्षितिपतिर्विशुद्ध
153	7	चरकाः खल्वभिग्रहा भवन्ति गायन	चरकाः भावयुक्ता खल्वभिग्रहा भवन्ति। गायन
164	5	सम्यक्तभाव	सम्यक्त्वाभाव
166	3	तावचउपदानां	तावच्चतुष्पादानां
166	12	तीक्ष्णबुभुक्षो	तीक्ष्णबुभुक्षो
169	2	त्यादिकसमत्याभि	त्यादिकमसत्याभि
179	1	कडमासइओ	कडसामइओ
187	10	एमारः	एकारः
187	13	दर्शिनविनयं	दर्शनविनयं
196	5	वेउव्वियलद्धीणं	वेउव्वियलद्धीणं
208	8	दक्षिणपाणिद्वया पद्माक्षसूत्र	दक्षिणपाणिद्वया मुषुण्डिपद्मा- न्वित-वामपाणिद्वया च १७, श्रीअरजिनस्य धारणी देवी

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
			नीलवर्णा पद्मासना चतुर्भुजा मातुलिङ्गोत्पलयुक्त-दक्षिण- पाणिद्वया पद्माक्षसूत्र
215	16	परिपूर्णैश्चतुर्थारिके	परिपूर्णैस्तृतीयारिके
224	8	सोडेगुत्तर	साडेगुत्तर
254	12	नदद्वन्धक	न तद्वन्धक
256	1	प्राकृतत्वेन	प्राकृतत्वेन
257	1	कुन्त्वादि	कुन्त्वादि
261	8	भसृण	मसृण
269	2	लक्षणाप्रमाण	लक्षणप्रमाण
269	2	०हयुक्त्यो	०हयुक्तो
269	13	सन्यक्प०	सम्यक्प०
273	6	प्रतिमा	प्रतिभा
276	8	चक्रवर्तिमिर्य	चक्रवर्तिभिर्य
278	4	संप्रप्य्या	संप्राप्त्या
281	7	तदका०	तदेका०
320	7	०साव्सु	०सात्सु
321	5	प्रभृतिमिश्रा	प्रभृतिभिश्चा
321	10	धमाद्	धर्माद्
321	12	विदधीत	विदधीत
322	4	तव्सौ०	तत्सौ०
323	9	मेनाममनन्ति	मेनामामनन्ति
323	10	भावनावैशाख	भावना - वैशाख
324	6	इक्षिणो	दक्षिणो

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
324	10	तन्मध्यादध	तन्मध्यादध
326	5	हिमोज्ज्वला	हिमोज्ज्वला
326	9	०ध्यानविधाविह	०ध्यानविधाविह
340	9	चगरेष्ट	च गिरेष्ट
359	9	किल्बिषा	किल्बिषा
377	7	नदीहृदा	नदीहृदा
383	10	तथविध	तथाविध
390	3	०शेषाननन्ता०	०शेषानन्ता०
390	5	०सत्कर्म	०सत्कर्म
390	11	०क्षयानन्तरं	०क्षयानन्तरं
390	12	तद्वीजस्य	तद्वीजस्य
394	2	मुत्तवा	मुक्त्वा
394	1	०वलद्वि०	०वलिकाद्वि०
405	16	सर्नत	सन्ति
406	4	इते	एते
414	12	वकुश	बकुश
415	2	०वाहारोत्रा०	०वाहोरात्र०
418	5	तदा त्मकतया	तदात्मकतया
418	9	वकुश	बकुश
422	1	प्रामसं०	प्राणसं०
431	16	सेवामिः	सेवाभिः
432	1	क्षेत्रद्वहिः०	क्षेत्राद्वहिः०
436	11	संमत्या०	सम्मत्या०
437	8	श्रमणभ्य	श्रमणेभ्य
438	12	जावइ	जायइ

श्रुतसंविभाग - २०

भाग - २ - अनुक्रम

पृष्ठ	पंक्ति	द्वार	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
4	5	108	स्त्रिः	स्त्रिः
4	9	112	शय्यानरपिण्डः	शय्यातरपिण्डः
4	10	113	यश्मिनसूत्रे	यस्मिन् सूत्रे
5	1	129	आलोचादा०	आलोचनादा०
5	9	149	एकविधादिश०	एकविधादिदश०
5	10	150	कुलकोदी	कुलकोटी
6	2	154	बीजत्व	बीजत्वं
7	7	183-184	उत्पन्नमानानां	उत्पन्नमानानां
8	3	216	तषां उत्तर०	तेषामुत्तर०
9	14	236	भङ्गासंख्या०	भङ्गसंख्या०
9	12	248-249	सम्यक्तलाभः	सम्यक्त्वलाभः
10	7	258	मानीन्मान	मानोन्मान
10	3	267	कण्णराजीनां	कृष्णराजीनां

भाग - २

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
2	9	मामेवोद्यतं	मामेवोद्यन्तं
5	1	०दुपादयं	०दुपादेयं
18	12	परिहिद्यते	परिह्रियते
21	15	गाथाषट्कं	गाथापञ्चकं
30	15	त्रिचतुः	त्रित्रिचतुः
33	6	पथमवतीर्णां	पथमवतीर्णां
34	8	सचि ह्न	सचिह्न

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
38	18	व्यवहियते	व्यवहियते
43	6	स्वदोषात्	स्वदोषान्
50	2	मुणेयव्वो	मुणेयव्वो
57	16	०ग्रामाद्वहिः	ग्रामाद्वहि
65	9	श्रीऋषभनाधा०	श्रीऋषभनाथा
67	5	हवस्वत्व	ह्रस्वत्व
78	12	यावत्प्र०	यावत्प्र०
82	8	वत्तीसहिया	वत्तीसहिया
83	15	प्रवीपादि	प्रदीपादि
87	9	लालसत्वेन	लालसात्वेन
89	6	सूलं	मूलं
89	15	सप्तषट्चा	सप्तषष्ट्या
90	5	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
90	7	शाक्यादयस्तातेषां	शाक्यादयस्तेषां
90	9	सम्यक्तव०	सम्यक्त्व०
91	1	अवश्यङ्कर्तव्य	अवश्यकर्तव्य
91	14	कखचवनिकर	कचवरनिकर
94	16	बाधात्वेन्	बाधात्वेन
95	15	०र्भा-व्य०	०र्भाव्य०
97	2	दुःखा-नुभवो	दुःखानुभवो
97	16	०वाद-अन०	०वादअन०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
98	11	उसम्म	उवसमं
100	5	ववहारनओच्छेए	ववहारनउच्छेए
102	8	पुज्ज०	पुंज०
102	11	सम्यक्त्व०	सम्यक्त्व
103	2	मित्यात्व	मिथ्यात्व
103	6	कारणं	कारकं
104	4	प्राससमये	ग्राससमये
104	5	आह्वियत	आह्वियत
104	13	यादगमेप्र०	यदागमे - प्र०
108	6	नारकेपू०	नारकेपू०
108	12	व्याख्यानतो	व्याख्यानतो
112	1	कृतः	कुतः
112	11	०स्थानि	०स्थानानि
113	12	शुद्धदृष्टिः	शुद्धदृष्टिः
115	9	०वस्ति०	०वस्थि०
115	11	अनन्य०	अनन्त०
118	13	तत्सवं	तत्सर्वं
119	8	०कायत्रय०	०कालत्रय०
121	3	०ञ्चा-रित्र०	०ञ्चारित्र०
121	9	०शान्त-मोह०	०शान्तमोह०
122	13	पैषश्च	प्रेषश्च

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
123	4	०स्कन्धादिषु	०स्कन्धादिषु
123	12	०द्वाध्यते	०द्वाध्यते
124	7	प्रौषध०	पौषध०
126	4	परिह्य०	परिह्यि०
126	14	त्ति	इति
127	8	०मेवोप-ल०	०मेवोपल०
128	2	सम्यत्प०	सम्यक्प०
130	2	०पृष्ठा-दि०	०पृष्ठादि०
130	3	०रोहणेशक०	०रोहणे शक०
130	5	तीयते	तीर्यते
131	16	पादपोग०	पादपोपग०
132	15	कर्मलिकनां	कर्मदलिकानां
134	10	पम्डित०	पण्डित०
134	14	छदम०	छद्म०
135	2	गृध्रा०	गृध्रा०
136	3	०ऽप्याम्०	०ऽस्याम्०
136	12	०हेतुर्वज्र०	०हेतुर्वज्र०
137	2	०वज्रा०	०वज्जा०
139	16	०तन्वात्	०तत्वात्
141	1	०निभृ भृते०	०निभृतं भृते०
149	10	०वर्तना-भावे०	०वर्तनाभावे०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
150	12	०प्रदेशानन्दन०	०प्रदेशादन०
152	13	प्रमामानि	प्रमाणानि
154	15	बन्धाति	बध्नाति
156	15	कृति	कृत
157	1	कृतप्रमाशादि	कृतविप्रणाशादि
160	5	०रङ्गाः ४ तथा	०रङ्गाः ५ तथा
161	15	रत्रबहुलेति	रत्नबहुलेति
162	6	पृथिव्यां	पृथिव्यां
164	16	विमङ्ग०	विभङ्ग०
167	16	०मुत्रवै०	०मुत्तरवै०
172	1	लेश्याक्ति०	लेश्योक्ति०
172	1	पूर्वसूत्रेणैव	पूर्वसूत्रेणैव
173	6	वैक्रयासु	वैक्रियासु
174	3	उवृत्ता	उद्वृत्ता
179	3, 4	जलचराः गर्भजाश्च	जलचराः संमूर्च्छजाः गर्भजाश्च
181	2, 5, 6	०पोषदर्शना०	०पोषदर्शना०
186	10	सामान्येस०	सामान्येनस०
187	7	०क्रियाकलाप०	०क्रियाकलापप्र०
188	2	विराधितः तसंयमानां खण्डितो	विराधितः- सर्वात्मना खण्डितो
189	11	०समतया	०समयतया

श्रुतसंविभाग – २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
195	8	पल्ल्योपमं	पल्योपमं
196	12	अधोमर्तिनः	अधोवर्तिनः
198	6	दशत्वपि	दशस्वपि
198	10	०सङ्ख्या०	०सङ्ख्या०
203	9	०जघन्यतो	०जघन्यतो
204	6	गाथाचतुष्कं	गाथापञ्चकं
207	1	०पर्याप्तिर्यग्र०	०पर्याप्तिर्यग्र०
207	3	०शानान्ता०	०शानान्ता०
207	11	काऽप्योत्कर्षं	काऽप्योत्कर्षं
211	9	०स्नाण्यायुधं०	०स्नाण्यायुधं०
214	10	क्रया०	क्रिया०
215	1	०नुबन्धदयो	०नुबन्धादयो
215	2	०गर्भादान	०गर्भाधान
215	6	कर्भ०	गर्भ०
216	5	प्रतिनितत	प्रतिनियत
216	8	तता	ततो
216	10	सर्वर्गा०	स्वर्गा०
218	6	तेवेको	त्वेको
218	10	०तैस्त्वक्त्राणादिभिः	०तैस्त्वक्त्राणादिभिः
218	11	स्वपर्यासत्वेन	स्वपर्यायसत्वेन
218	16	०सत्त्वैन	०सत्त्वेन

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
220	2	कार्षटि०	कार्षटि०
222	1	जरासन्धो	जरासन्धो
223	9	मणिवन्धदौ	मणिवन्धादौ
223	11	०निविड०	०निविड०
223	13	०भरतम्भिजेतुं	०भरतमभिजेतुं
226	1	तला०	तुला०
227	3	प्रपञ्चनप्रकारः	प्रपञ्चप्रकारः
227	7	प्रतिष्ठानां:	प्रतिष्ठानः
227	10	उत्कार्थता	उत्कार्थता
230	15	०भेदानारक०	०भेदा - नारक०
232	12	आस्रदेव०	आस्रदेव०
232	6	यास्मिन्ति	यास्यन्ति
232	7	तदवात्प्य०	तदवात्प्य
232	13	०शोत्तद्विशत०	०शोत्तरद्विशत०
233	4	कर्मगर्वणान्तः०	कर्मवर्गणान्तः०
234	7	बन्न	वन्न
236	1	०लब्धि०	०लब्धि०
236	6	०नन्तनुब०	०नन्तानुब०
236	10	तद्यथानारका०	तद्यथा नारका०
237	11	सप्तष्टिमाह	सप्तष्टिमाह
238	1	०कीर्तिअयशः०	०कीर्त्ययशः०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
238	3	०र्वन्धसं०	०र्वन्धासं०
238	11	०स्निग्धंरूक्ष०	०स्निग्धरूक्ष०
238	14	वैक्रया०	वैक्रिया०
239	2	पूर्वगृहीतनानां	पूर्वगृहीतानां
239	8	०कौदारक०	०कौदारिक०
240	10	०गन्धरस्पर्श०	०गन्धरसस्पर्श०
240	14	०बन्धभावाद०	० बन्धाभावाद्०
245	11	तानि य	तानि च
246	5	बन्धेऽपि	बन्धोऽपि
247	8	गुणत्कि०	गुणवत्कि०
248	10	लब्धिर्नोच्छ्र०	लब्धिर्नोच्छ्र०
248	13	तत्रोष्मत्व०	तत्रोष्णत्व०
248	15	सर्वगतत्वाद्विहायस्ततो	सर्वगतत्वाद्विहायसस्ततो
249	3	०भितत्पा०	०भितप्ता०
249	5	एकेन्द्रियादयः	एकेन्द्रियाः
249	12	०त्थाश्चत्थ०	०त्थाश्चत्थ०
249	16	०दयस्ये०	०दयस्ते०
251	10	०दनुषका	०दनुपका०
252	15	गाथापञ्चकं	गाथाचतुष्कं
252	15	०समुद्रक०	०समुद्रक०
253	12	०मिथ्यादृष्ट्यादयो	मिथ्यदृष्ट्यादयो

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
260	5	यथाकर्मण	यथाक्रमेण
260	6	सांप्रमौ०	साम्प्रतमौ०
260	9	०सम्यक्त्वं	सम्यक्त्वं
261	12	०मिथ्या०	०मिथ्या०
262	1	उपलक्षमं	उपलक्षणं
262	1	०घृतततण्डु०	०घृततण्डु०
262	2	अवस्थवि०	अवस्थावि०
263	2	पारिणामिक	पारिणामिक
264	6	संभवन्ति	संभवन्ति
265	3	०षामर्पप	०षामपि
265	4	निवृत्तः	निर्वृत्तः
265	13	०गुमठा०	०गुणठा०
266	14	०जवा०	०जीवा०
267	3	०परि-समा०	०परिसमा०
267	10	प्रथमरूपिण	प्रथममरूपिण
267	13	धरास्त०	धर्मास्ति०
268	1	०नन्तरपर०	०नन्तपर०
268	2	बहुमनचनं	बहुवचनं
270	4	बंधि०	बन्धि०
270	16	यथा प्रवृत्ति०	यथाप्रवृत्ति०
272	3	मित्यात्वं	मिथ्यात्वं

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
274	3	स्वभावाविशेषः	स्वभावविशेषः
274	16	०कादियक०	०कादिक०
275	13	वाग्यागो	वाग्योगो
275	15	०गच्छंति	०गच्छन्ति
280	5	शेषशरीर०	शेषशरीर०
280	15	इयमात्र	इयमत्र
281	3	यावज्जी०	यावज्जी०
281	16	भङ्गुस्तु	भङ्गस्तु
283	10	वेदनाद्यु०	वेदनाद्य०
283	11	०कृष्णोदये	०कृष्योदये
284	4	तत्र	तत्र
285	6	०समुद्घात०	०समुद्घात०
285	7	प्रतिषिद्धत्वात्	प्रतिषिद्धत्वात्
285	11	समुग्घाए	समुग्घाए
286	14	तत्र	तत्र
293	14	आपत्या०	अपत्या०
294	13	षण्मा०	षण्णा०
297	16	चरणा०	करणा०
298	12	०वगताः	०वगताः
299	2	पञ्चाङ्ग०	पञ्चाशङ्क०
301	को.5(4)	२६६	१२६

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
301	को.5(5)	६६	५६
301	को.8(2)	१२५	१६५
303	16	द्वादसापि	द्वादशापि
305	5	दसा०	दशा०
305	8	एकक०	एकैक०
308	9	वाचा	वचसा
308	15	०तस्प्र०	०तत्प्र०
310	6	शब्दादिपु	शब्दादिषु
311	7	ईक्स्व०	इदृक्स्व०
311	13	कचिदेशे	क्वचिदेशे
311	13	खभावेन	स्वभावेन
312	5	०वुद्वेजकः	०नुद्वेजकः
312	11	वृद्धजना-नुगत्या	वृद्धजनानुगत्या
312	12	यरेगा	परेण
312	15	सद्धर्मे	सद्धर्मे
312	1	०विंशदिगु०	०विंशतिगु०
312	2	०धिकशत०	०धिकद्विशत०
312	4	तिर्यग्योपितां	तिर्यग्योषितां
314	4	स्त्र्यहादूर्ध्वं	स्त्र्यहादूर्ध्वं
315	4, 12	अद्धुट्ठ०	अद्धुट्ठ०
316	16	कपालै०	कपालै०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
317	2	सतं	शतं
317	9	०उदहर०	०उदर०
317	12	स्त्रीणां शिरा०	स्त्रीणां सप्तशिरा०
318	10	पञ्च०	पञ्चा०
319	3	पञ्च०	पञ्चा०
321	8	घटा०	घटा०
321	16	क्षक्षितको	क्षक्षिणको
322	3, 4, 5, 13	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
323	8	०दुष्पमा	दुष्पमा०
325	14	कूप०	कूप
326	7	०शत्यादि०	०शत्याधि०
326	9, 11-6	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
326	14	०पञ्चर०	०पञ्जर०
327	6	षड्भि०	षड्भि०
328	6	शरीरव०	शरीराव०
329	1	शस्यघाताय	शस्यघाताय
329	4	०मोदिक०	०मोदक०
330	11	निर्विनिक०	निर्विविक०
330	12	यवान्नंयवनिष्पन्नं	यवान्नं यवनिष्पन्नं
331	10	हुणकारे	गुणकारे

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
331	12	०वृद्धिः	०वृद्धिः
331	16	भामाः	भागाः
332	8	एत्थ	तत्थ
335	1	०पङ्क्कौ	०पङ्क्तौ
335	2	०वसेसा	०वसेया
336	11	दीसवा	दीवा
337	1	०मुहो	०मुहा
337	8	दङ्गिण०	दक्षिण०
338	4	०कर्म	०क्रमं
338	5	०प्यश्च०	०प्यश्च०
339	7	०पहाङ्मु०	०पराङ्मु०
346	15	रयस्सलाओ	रयस्सिलाओ
347	16	०वक्रव्य०	०वक्तव्य०
349	1	तता	ततो
349	5	०वर्त्या०	०वर्त्या०
350	4	विकासो	विकारो
350	16	गताथम्	गतार्थम्
352	3	०र्यथा	०र्यथा
357	4	०निष्पन्ना०	०निष्पन्ना०
358	8	लक्षमेकं गत्वा	लक्षमेकं योजनं गत्वा
359	4	द्वयमिद्विद्धाः	द्वयमुद्विद्धाः

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ પાઠ	શુદ્ધ પાઠ
364	1	૦મશ્રુત૦	૦મશ્રુત૦
364	11	પ્રમર૦	પ્રચુર૦
376	2	ઉભયમીને	ઉભયમીલને
390	8	સ-ઙ્ખ૦	સઙ્ખ૦

* * *

શ્રુતશુદ્ધિ - 37

ગ્રંથ - અનુયોગદ્વારસૂત્રમ્ - ભાગ: - ૧-૨¹⁹

સંપાદક - આગમપ્રજ્ઞ મુનિ શ્રીજંબૂવિજયજી મ.

પ્રકાશક - મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

શુદ્ધિ - મુનિ શ્રીગોયમચન્દ્રવિજયજી મ.

ભાગ - ૧

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
15	1	૦વન્દકાનિ	૦વન્દનકાનિ
37	17	૦શ્યફોપયો૦	૦શ્યકોપયો૦
37	20	દવ્વવ૦	દવ્વાવ૦
65	1	૦મલઙ્કૃત૦	૦મલઙ્કૃત૦
65	11	૦ત્તોબ્દ૦	૦ત્તોશબ્દ૦

¹⁹ આ શુદ્ધિપત્રક માત્ર મૂળસૂત્ર અને મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજી કૃત વૃત્તિનું છે, યૂર્ણિ અને હારિભદ્રીય વૃત્તિનું નથી. આ જ હકીકત બીજા ભાગ માટે પણ સમજવી. - પ્રેષક

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
74	3	०वस्सयं? जे	०वस्सयं - जे
75	19	भाववश्य०	भावावश्य०
76	10	सेत मित्या०	सेतमित्या०
83	1	०दव्वावस्सयं	०दव्वसुयं
109	9	०कारणात्वा०	०कारणत्वा०
114	6	सामयिक०	सामायिक०
152	10	द्विप्रदेशा०	द्विप्रदेशा०
159	9	०द्वयणुक०	०द्वयणुक०
162	6	सर्वाण्याप्या०	सर्वाण्यप्या०
167	18	एतेसु	एतेसि
189	13	॥ ११ ॥	॥ १ ॥
204	17	०भागं, फुसंति	०भागं फुसंति
214	15	पण्णत्ता? तं जहा	पण्णत्ता। तं जहा
216	18	लोकः ऽधो०	लोकोऽधो०
216	24	०दूध्वः। शुभो	०दूध्वः शुभो
226	3	०रूपवणया	०परूपवणया
226	4	०रूपवणया	०परूपवणया
232	13	ऊर्द्ध०	ऊर्द्ध्व०। ऊर्ध्व०
248	20	अणंतती	अणंते
248	22	सगत	सेतं

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
256	10	०निर्गतेन	०निर्गतेन
260	13	०क्वरिए य।	०क्वरिए य २।
261	13	०रिंदिए।	०रिंदिए पंचिंदिए।
262	18	०रितिक्व ०	०तिरिक्व ०
272	15	पुल्लिङ्गो	पुल्लिङ्गो
272	19	पुल्लिङ्ग ०	पुल्लिङ्ग ०
272	21	पुल्लिङ्ग ०	पुल्लिङ्ग ०
272	23	पुल्लिङ्ग ०	पुल्लिङ्ग ०
275	5	०रप्यैतैः	०रप्यैतैः
276	7	०निप्फणे	०निप्फण्णे
278	17	नाणावणिज्जस्स	नाणावरणिज्जस्स
279	4	समाइय ०	सामाइय ०
281	13	९	७
296	14	सेत्त मित्या ०	सेत्तमित्या ०
299	11	सन्निपातिक ०	सान्निपातिक ०
300	10	०कौपमिशमिक ०	०कौपशमिक ०
303	19	दाम	णाम
304	5	अहउत्तरा ०	अह उत्तरा ०
314	21	शरो ०	शिरो ०
321	16	मण्येयव्वा	मुण्येयव्वा

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
327	10	रसेसु	रसेषु
328	18-9	०भ्रान्त गज०	०भ्रान्त-गज०
349	16	अश्विः०	अश्वः

भाग - २

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
364	18	०मित्यांदि	०मित्यादि
378	17	पण्णते	पण्णत्ते
384	8	एत्थं	एत्थ
402	16	पूर्वोक्त०	पूर्वोक्त०
416	13	०तेहिया	०तेहिय
418	9	भते	भंते
423	7	०मुहुत्तूणाइं	०मुहुत्तूणाइं
423	9	०ज्जइमागं	०ज्जइभागं
438	9	परियेणं	परिरयेण
452	20	०प्यङ्ख्येय	०प्यसङ्ख्येय
466	17	णत्थि	णत्थि
468	15	०काइया णं	०काइयाणं
475	8	खेत्तगे	खेत्तओ
486	11	चउरसीयं	चउरासीयं

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
486	12	कोडकोडीणं	कोडीकोडीणं
506	15	दर्शयन्नाह	दर्शयन्नाह
518	16	०प्पमामणे	०प्पमाणे
526	16	भवाँच्छिनत्ति	भवाँश्छिनत्ति
547	20	अहण्ण०	अजहण्ण०
549	9	०तिखे	०तिरेव
549	10	सङ्ख्येक०	सङ्ख्येयक
550	11	पक्खिप्पमाण	पक्खिप्पमाणे
568	13	०संख्येक०	०संख्येयक०
574	9	०मन्ता०	०मनन्ता०
609	5	गिरसमः	गिरिसमः
619	4	०मपार्थक	०मपार्थकम्
620	13	०विरोद्धि	०विरोधि
638	6	खवेइ-त्यादि	खवेई-त्यादि
639	8	क्रियानय	क्रियानयः
640	20	०समन्तर०	०समनन्तर०

पृ. 604 पं. 21-22 अशुद्ध - से किं तं जाणयसरीर-भवियसरीरवइरित्ते जाणय-सरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए? दव्वसामाइए... शुद्ध - से किं तं जाणय-सरीर-भवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए? जाणयसरीर-भवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए...

श्रुतसंविभाग - २०

श्रुतशुद्धि - 38

ग्रंथ - श्रीप्रज्ञापनासूत्रम् प्रकाशक - श्रीआदिनाथ जैन श्र्वेतांबर मंदिर ट्रस्ट

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
11	8	०णयावि तित्त	०णयावि रसओ तित्त
38	25	०हिय खीण	०हियद्धउमत्थखीण
45	22	मुण्डयति	मुण्डापयति
65	14	एगं जोयणसहस्सं ओगा०	एगं जोयणसयं ओगा०
89	29	प्यपर्याप्ताना	प्यपर्याप्तानां
102	35	द्वयरूपे असङ्ख्येय	द्वयरूपे सङ्ख्येय
105	30	दिसाए अहोलोए	०दिसाए अहोदिसाए
109	13	वर्तयिष्यामि	वर्णयिष्यामि
109	18	०त्तरपल्लो०	०त्तरक्षेत्रपल्लो०
121	11	सङ्ख्ये,य	सङ्ख्येय
127	11	ठियाणं वेइं०	ठिइयाणं वेइं०
127	15	छट्टाणवडिए	चउट्टाणवडिए
129	16	स्थायामपि, तस्याः	स्थायामपि तस्याः
130	1	द्व ज्ञाने	द्वे ज्ञाने
160	16	०माणू चरमो	०माणू० अचरमो
187	32	पण छक्के	पण दो छक्के
196	17	०त्मिका, अभ्यन्तरा	०त्मिका अभ्यन्तरा

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
212	25	देवदत्तात्	देवदत्ताद्
230	3	वैमानिकाना०	वैमानिकीना०
241	26	चंचरिकः	चञ्चरिकः
253	19	कुर्वते	कुर्वन्ते
268	9	अणंतरं उव०	{अणंतरं} उव
268	19	कुर्युः ते	कुर्युः, ते
284	39	देवस्स अच्चुओ कणते आण	देवस्स आण
292	8	क्रिया न भवति	क्रिया भवति
305	24	भवं पप्प पोग्गलपरिणामं पप्प	भवं पप्प पोग्गलं पप्प पोग्गलपरिणामं पप्प
308	25	०रोष्ट्राश्वा०	०रोष्ट्रश्वा०
312	31	निरुध्यन्ते	निरुच्यन्ते
336	4	परिवीलइत्ता	परिपीलइत्ता
341	14	०नामाभोग	०नामनाभोग
346	17	०कत्वात्। गतं संयतद्वारं, कषायद्वारं	०कत्वात् गतं संयतद्वारं। कषायद्वारं
353	25	तत्वला०	त्वतला०
360	10	तिर्यक्पञ्चेन्द्रिय तिरश्चां	{तिर्यक्} पञ्चेन्द्रियतिरश्चां
362	9	०शिख०	०शिस्व०
373	6	वेदनं कषायाश्च	वेदनं च कषायाश्च
374	10	प्रत्येकातयो २९	प्रत्येका २८ तपो २९

श्रुतसंविभाग – २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
377	21	समस्तघाति०	समस्ताघाति

* * *

श्रुतशुद्धि – 39

ग्रंथ – श्रीप्रमाणनयतत्त्वालोकः प्रकाशक – श्रीॐकारसूरिज्ञानमंदिर ग्रंथावली

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
18	19	शब्द-सम्पर्क	शब्दसम्पर्क
18	20	वासना-समु	वासनासमु
22	8	०ते "अयं घटः इति	०ते "अयं घटः" इति
22	12	०नत्वात् नाप्य	०नत्वात्, नाप्य०
22	12	०रूपं	०रूपम्
56	24	०मानादयः अङ्कुर	०मानादयः, अङ्कुर
56	24	वा तथा	वा, तथा
59	24	न खल्प०	न खल्व०
64	5	०ज्ञानः-मु०	०ज्ञानमु०
66	21	०ज्ञाऽलापको	०ज्ञाऽपलापको
76	14	धुमोपलम्भो	धुमोपलम्भो
85	16	०रीतनम०	०रीतनाम०
108	15	हेचु	हेतु
108	25	प्रगक्त	प्रागुक्त

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
118	20	कार्य-रण	कार्य-कारण
119	6	वाऽन्तरर्भावो	वाऽन्तर्भावो
120	9	जाग्रदबोध	जाग्रद् बोध
120	25	ध्रुवाऽवी०	ध्रुवाऽवी०
120	26	भवेत्येव	भवत्येव
122	12	कार्यद्ध	कार्य
126	8	हेतुनाम	हेतूनाम
144	19	पुरुषस्य	पुरुषस्य
144	21	०षेय त्व०	०षेयत्व०
148	4	०तीय विषय०	०तीयविषय०
148	9	०त्वप्रसिद्धं	०त्वमसिद्धं
152	8	०त्व-मङ्गी	०त्वमङ्गी
153	26	०दोषवनु०	०दोषावनु०
155	1	रूपामावि०	रूपमावि०
156	13	कश्मिश्चद्	कस्मिंश्चिद्
162	2	०कारश्चात्ये	कारश्चात्य
193	12	गौरियुक्ते	गौरित्युक्ते
193	21	इदानीं हेतुद्वयेन वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकत्वं प्रसाधयन्ति	-
237	25	॥४६॥	॥६-४६॥

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
238	12	૦ઽઽભાસન્	૦ભાસાન્
242	7	૦વિનાસ	૦વિનાશ
244	25	નિત્યે	અનિત્યે
247	12	૦વદિત્યભય	૦વદિત્યુભય
260	22	૦ઽપત્તયા	૦ઽપત્ત્યા
277	26	માત્રંપ્રાધાન્ય	માત્રં પ્રાધાન્ય
280	16	ભિન્નભિન્નત્વ	ભિન્નાભિન્નત્વ
293	2	નાપ્યવ્યભિ૦	નાપ્યયં વ્યભિ૦

* * *

≠ શ્રુતશુદ્ધિ - 40

ગ્રંથ - ઉત્તરજ્ઞયાણી - ભાગ - ૨, વૃત્તિકાર - ઉપાધ્યાય શ્રીકમલસંયમજી
 સંપાદક - પં. શ્રીવજ્રસેનવિજયજી ગણિ સહયોગ - સાધ્વી શ્રીચંદનબાલાશ્રીજી
 પ્રકાશક - ભટ્ટકર પ્રકાશન - અમદાવાદ, સં. ૨૦૬૫
 સંશોધન - પં. શ્રીકલ્યાણકીર્તિવિજયજી ગણિ
 શુદ્ધિનોંધ - મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
467	19	ભવન્તોઘીયન્તે	ભવન્તોઽધીયતે
468	8	યત્	યત્ર
468	12	ભુવતસ્તલે	ભુવનસ્તલે
468	17	સ્વૈરમશ્રન્ત્યુઙ્ગૈઃ	સ્વૈરમશ્રન્ત્યુઙ્ગૈઃ
468	27	ગૌરવેષુ	ગૌરવેષુ યે

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
469	5	तां	तं
469	9	तीव्रगोरव०	तीव्रगौरव०
469	17	मङ्गवाचार्य०	मङ्गवाचार्य०
469	24	तदाह	तमाह
470	3	तदाह	तमाह
471	13	निग्रहीते०	निगृहीते०
472	1	पादो	पादौ०
472	10	एवारति०	एवारत०
474	14	तुदं	तुन्दं
474	15	साधु	साधुं
476	5	शरीरसमार्थ्य	शरीरसामर्थ्य
476	7	मृगव्यां	मृगव्यं
476	13	भिए	भीए
476	18	व्यापादवति	व्यापादयति
477	3	झायती खवितावे	झायति खवितासवे
477	19	घत्तुणा	घंतुणा
477	24	घंतुण	घंतुण
478	9	मां मध्यमप्रकृतिं	मामध्रमप्रकृतिं
479	16	राया	रायं
481	8	चेव	चउहिं
483	11	अवहियमि	अवहियंमि
483	22	०मनुलक्षीकृत्य	०मनु लक्ष्यीकृत्य
484	15	दिट्टिए	दिट्ठीए
484	21	पुण्णं पयं	पुण्णपयं
486	4	०माङ्गवन्निः	०माङ्गवन्निः
486	11	स्वभावसुन्दरे	स्वभावसुन्दरं
486	23	दृष्टिगतेऽति	दृष्टिगतेऽपि
487	8	निर्वृत्ते	निवृते
487	15	संयमेव परिनिर्वृत्तो	संयमेन परिनिर्वृतो

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
488	1	०पादितसानुजः	०पादित सानुजः
489	23	०बन्धुरः	०बन्धुरः
490	9	कालत	कालतः
490	10	दार्ढ्य	दार्ढ्य
496	16	सन्तकुमार०	सनत्कुमार०
496	23	सन्तकुमार०	सनत्कुमार०
496	23	इत्याख्याश्चक्रि०	इत्याख्यश्चक्रि०
497	7	०विषयादिना	०विषादिना
498	9	०वृत्तचेतनः	०वृत्तचेतनः
498	16	दृष्टैव	दृष्ट्वैव
499	20	०र्चिमालि०	०र्चिर्मालि०
501	13	०र्विधाधर०	र्विद्याधर०
504	24	अदः गुरेश्वरा०	अदः सुरेश्वरा०
506	2	०मद्याद्य दिवि	मद्याद्य दिवि
506	20	०विम्भितम्	०विजृम्भितम्
508	5	महद्विओ	महिद्विओ
510	3	ददावे	दधावे
510	8	तस्याः	तया
510	13	तत्रैकेना०	तत्रैकेना०
510	20	मृयात्	म्रियात्
511	2	तत्रैवानिन्ये	तत्रैवानिन्ये
511	4	दृष्टवानामभवं त्यक्तमक्षमः	दृष्ट्वा तामभवं त्यक्तमक्षमः
511	5	वैतालिनी व्यतिकरेण	वैतालिनीव्यतिकरेण
511	20	निरंशकः	निरंशुकः
513	12	ता	तौ
513	25	राज्ञ	राज्ञः
514	1	भारतार्ध	(विजया)र्ध
514	1	०क्षितीश्वरौ	०क्षितीश्वरौ
516	21	पितुस्तीर्थकृत	पितुस्तीर्थकृतः

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
517	15	त्रिप्रकारे	त्रिप्राकारे
517	16	०भव्यानु०	०भव्यान०
518	5	०भवनजिनः	०भवजिनः
518	24	०मभ्येत्य	०मभ्येत्य
520	17	०यिष्मा०	०यिष्या०
524	17	पितृपाता०	पितृपादा०
524	23	सपिरच्छदः	सपरिच्छदः
525	4	पार्थिवसम्पदि	पार्थिवसम्मदि
525	14	०तपसाऽर्जयत्	०तपसाऽऽर्जयत्
529	1	०मितराश्च	०मितरांश्च
530	18	विनयस्य	विन्यस्य
530	23	मुदितं मुदयवन्तं	मुदितमुदयवन्तं
531	11	भृङ्क्ष्वा०	भृङ्क्ष्वा०
532	4	नास्मिं	नास्मि
533	27	क्ष्वाध्यं	क्ष्वाध्यं
535	1	०वन्दम्	०वन्दनम्
535	5	माद्यन्तदृष्ट०	माद्यन्त्यदृष्ट०
535	25	एतच्चरित्राणि	एतच्चरित्राणि
537	8	ढोकयित्वा	ढौकयित्वा
537	19	प्राहङ्गुलिका०	प्राहाङ्गुलिका०
539	22	०पतिततपोत०	०पतितपोत०
540	2	दत्त्वा०	दत्त्वा०
540	19	अथास्मिन्ननुपरते	अथास्मिन्नुपरते
541	10	की	का
541	13	किञ्चिज्ज्ञा०	किञ्चिज्ज्ञा०
541	22	साधयामी०	साधयामी०
542	6	क्षमाऽधीसे	क्षमाधीशे
542	12	नगरादूर०	नगराद्दूर०
542	21	य	च

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
543	19	तादृग रूप०	तादृगूप०
544	21	निराधिपः	नराधिपः
545	24	०चरणव्यधीत्	०चरणमव्यधीत्
547	1	दात्ते	दत्ते
548	13	पांशुपूरे०	पांशुपूरै०
549	8	०सहस्राशब्दायु०	०सहस्राब्दायु०
550	10	धात्रीपरिग्रहीतो०	धात्रीपरिगृहीतो०
552	6	किञ्चिद०	किञ्चिद०
552	14	भङ्क्ष्वा	भुङ्क्ष्वा०
553	6	त्वमादत्ससे	त्वमादित्ससे
553	8	खड्गदारायां	खड्गधारायां
553	17	दुर्बाह्यः	दुर्बाह्यः
553	20	सदुष्करम्	सुदुष्करम्
554	12	प्रतीच्छयो०	प्रतीच्छ्यो०
554	13	०चन्दनागुरु०	०चन्दनागरु०
555	14	प्रबुद्ध	प्रबुद्धः
557	1	क्ष्लाध्यं	क्ष्लाध्यं
557	15	दोगुंदुगो	दोगुंदगो
557	18	दोगुन्दुगा	दोगुन्दगा
558	3	चैव	चैवं
558	22	जाई	जाई
560	5	विध्वंसनशीलिनि	विध्वंसनशालिनि
560	14	रोगाणि	रोगा य
560	24	त्यत्क्त्वा	त्यक्त्वा
561	26	अप्पाणे	अप्पाणं
562	13	दुक्करं	दुक्करा
562	22	स्पष्टार्थ०	स्पष्टतार्थ०
564	2	अहमप्पणो	अमहप्पणो
566	9	मात०	माता०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
566	26	संस्तार०	संमार०
567	13	कन्द०	कन्दु०
567	25	माऽयमितोऽनङ्क्षीदिति	माऽयमितो नङ्क्षीदिति
568	2	निजीर्ण	निर्जीर्ण
568	10	कूजनातुरशब्दं	कूजनमातुरशब्दं
568	15	०पुष्पवर्ण०	०पुष्पवर्णे०
568	20	०भूतेनार्थ०	०भूतण्यर्थ०
569	11	विवाईओ	विवाइओ
569	21	दुक्ख	दुक्खं
570	5	विविश	विवश
571	13	वशा	वसा
572	21	प्रगट०	प्रकट०
573	3	विगच्छई	चिगिच्छई
573	19	विद्याप्रमाण्य०	विद्याप्रामाण्य०
573	21	ज्यायानाऽहोप०	ज्यायानाऽऽहोप०
577	22	०योगाशुभ०	०योगाः शुभ०
582	12	अत्यन्तविशेषणादस्य	Delete
583	27	बहिस्त्रीका०	बहिस्त्रिका०
584	11	चौपस्थान०	चोपस्थान०
585	4	सौदर्याः	सोदर्याः
587	5	धेनुरिववाञ्छित०	धेनुरिव वाञ्छित०
587	13	सुणेहिं	सुणेहि
588	18	तथेषोऽपि	तथैषोऽपि
588	24	रजोहररणादि	रजोहरणादि
589	13	त्राणां	त्राणं
590	5	जन्तुर्मूढ०	जन्तुर्मूढ०
590	26	चैषामिष०	चैषाऽऽमिष
596	9	जहितुं	जहितु
596	27	०नुमकम्पत	०नुकम्पत

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
598	13	कर्मणा	कर्माणि
599	8	महायसेहि	महायसेहिं
599	26	निरङ्गनः	निरङ्गणः
601	5	ग्रामाध्यक्षो०	ग्रामाध्यक्ष्यो०
603	24	०चतुर्दशं	०चतुर्दश
604	5	०रत्नचक्र०	०रत्नचक्र०
604	12	जरासन्धे	जरासन्धे
604	21	महिद्विओ	महिद्विए
605	8	किं लक्षणः	किलक्षण
605	24	०नेमिनि	०नेमौ
605	25	०नेमिनो	०नेमो
606	19	चन्दनवन्दनादीनि	चन्दनादीनि
606	20	प्राकृत्वात्	प्राकृतत्वात्
608	25	कओ	कए
609	4	प्रक्रमा०	प्रक्रमा०
613	22	०विशेषां	०विशेषाणा
613	24	चरित्रं	चारित्रं
614	12	०शिष्टरूपं	०शिष्टिरूपं
617	2	यतितवव्यय०	यतितव्यय०
619	2	नगरकैभागे	नगरैकभागे
619	2	ईशानकूणे	ईशानकोणे
619	6	विहरंसु	विहरिंसु
619	6	सुमहिया	सुसमाहिया
619	9	०न्यमा०	०न्यमना०
619	13	०सङ्गानां	०सङ्घानां
619	15	रक्षकानाम्	रक्षकाणाम्
621	19	तत्सङ्गमे	तत्सङ्गमे
622	12	ब्रूवाणं	ब्रूवाणं
622	24	०चुष्टय०	चतुष्टय०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
623	9	वक्कजड्डा	वंकजड्डा
623	26	चातु०	चातु०
625	26	०लक्षीकृत्य	०लक्ष्यीकृत्य
626	3	जिणाम हं	जिणामहं
627	16	०हेतुतया	०हेतुतया
628	13	क्लिष्टकर्म०	क्लिष्टकर्म०
629	2	०पमायि	०पयामि
629	5	वृत्ते	वृत्ता
629	25	दुष्टाश्वः	दुष्टाश्वः
630	5	रश्मिरिव	रश्मिरिव
631	1	केचन०	केचिन्०
632	25	कष्टा०	काष्टा०
633	20	तमे	तं मे
633	26	किञ्चित्	कञ्चित्
636	13	चातुर्यामि	चातुर्यामि
638	9	०दादाभि०	०दादिभि०
638	11	इरिया	ईरिया०
640	5	संयमात्मनि	संयमात्मनो
641	9	ग्रहमैषणायां	ग्रहणैषणायां
642	5	विच्छिन्ने	वित्थिन्ने
643	24	प्रवर्तमानं	प्रवर्तमाना
644	25	०समरसिंहतः	०समरसिंहकः
645	21	वृत्तान्तमेतं	वृत्तान्तमेनं
646	25	विदेहि	विधेहि
647	3	माङ्गल्यद्वनि०	माङ्गल्यध्वनि०
647	26	सिद्धिभिःष्टा०	सिद्धिभिरऽष्टा०
652	6	दुर्दरं	दुर्दरं
656	20	महात्म्य०	माहात्म्य०
660	8	वेदाध्यातारं	वेदाध्येतारं

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
660	10	पशुवध०	पशुवध०
661	26	गृहीत्वावध०	गृहीत्वावध०
663	6	छूढ	छूढ
663	7	आह	Delete
664	5	खयिष्यामि	ख्यास्यामि
665	12	आपृच्छना	आप्रच्छना
665	14	निश्वासौ	निःश्वासौ
669	15	तेः	Delete
669	18	रजनि०	रजनी०
673	15	त्ति(वि)	(वि) त्ति
675	9	कुष्टयादि	कुष्ट्यादि
680	22	दृष्टान्तेमाह	दृष्टान्तेनाह
681	4	विशेषण	विशेषण
681	28	छिन्नत्ति	छिनत्ति
682	7	खलुका	खलुङ्का
682	19	०प्रतिबुद्धो	प्रतिबुद्धो
682	24	०रूप०	०रूपै०
682	26	सा	स
683	24	संग्रहीताः	संगृहीताः
683	28	बह्व०	बह्व०
684	20	सुष्ट	सुष्ट
685	14	०गतत्वे०	०गतत्वे०
688	7	चरितं	चरित्तं
691	23	उगाहई	ओगाहई
692	15	ततः	तद्
695	16	पीड्य०	पीडय०
698	22	महाव्रतोपण०	महाव्रतारोपण०
699	7	प्रत्यमा०	प्रत्यहमा०
699	15	वेदनमसये०	वेदनसमये०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
701	4	सम्मत्तपरक्कमे	सम्मत्तपरक्कमे
701	4	भवगया	भगवया
701	14	तदध्यायन०	तदध्ययन०
702	14	संपुन्नया	संपन्नया
703	11	मित्यात्व०	मिथ्यात्व०
703	14	यस्मान्नेव	यस्मिन्नेव
705	25	०करेन	करणे०
707	12	वयद्धि०	वयच्छि०
711	8	कर्मो	कर्मणो
711	21	व्यञ्जन्ते	व्यज्यते
713	16	निवेश०	निवेस०
714	15	व्यवदानं	व्यवदाने
715	23	कर्तव्यानि०	कर्तव्यानी०
716	6	सदोद्यत्वेन वीर्चा०	सदोद्यत्वेन वीर्या०
717	1	रूपेणं	रूपेण
718	8	एकाग्र०	ऐकाग्र०
718	16	०परिज्ञानादिना	०परिज्ञादिना
718	22	सव्वदुख्खा०	सव्वदुक्खा०
719	23	संपन्नया	संपन्नयाए
719	24	माणुसाणं	माणसाणं
720	13	जणयइ	जिणइ
720	15	जनयति	जयति
720	20	जीवोऽर्थो	जीवाऽर्थे
722	8	मणगुत्ताए	मणगुत्तयाए
722	9	एकाग्र०	ऐकाग्र०
723	14	सम्यग्भेदारूपा	सम्यक्त्वभेदारूपा
724	1	जीवे किं?	जीवे किं जणयइ?
726	1	क्रोधविजये	क्रोधविजयो
726	4	सव्वगो	संव्वगो

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
726	9	सुयंतन्नो	सुयंतन्ने
726	16	स्वर्गस्तथा	शांबस्तथा
727	2	पिसायगस्स	पिसायस्स
729	12	०मंतराय	०मंतरायं
729	13	निरावणं	निरावरणं
729	22	अभ्युतिष्ठे	अभ्युतिष्ठते
730	4	आत्मन	आत्मनि
731	2	जीव्यापार०	जीवव्यापार
731	2	आनापान०	आनापाना०
731	5	उच्चार्यन्ते	उच्चार्यन्ते सः
731	25	०कथयेन	०कथनेन
732	7	क्षिप्यते	क्षप्यते
736	12	उमोयरिणं	ऊमोयरिणं
738	4	सङ्ख०	शङ्ख०
739	11	०वयस्थो	०वयःस्थो
739	19	उमचरओ	उउमचरओ
741	12	एवाभिधानं	एवमभिधानं
742	24	व्यावृत्तभावो	व्यावृत्तभावो
742	25	वैयावृत्त्वं	वैयावृत्त्यं
742	26	तथाप्युत्सर्गः	तथाव्युत्सर्गः
744	8	०रूपादि	०रूपाद्
744	12	०तदभ्यासे	०तदभ्याशे
745	10	०वत्तिणउ	०वत्तितणओ
748	5	चैतान्य०	वैतान्य०
749	3	यल	यत्नं
749	17	यदुक्तिम्	यदुक्तम्
750	14	धणुं	धणूं
751	5	जमइयं	जमईयं
752	4	०तस्य तेषु	०तस्य स्थानानि तेषु

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
752	13	कुर्वरी०	कर्वरी०
756	3	सीओसणि०	सीओसीण०
757	8	णेयाओयस्स	णेआउयस्स
757	12	तित्थभेयए य	तित्थभेए य
758	3	नियडुवहि	नियउवहि
758	4	सव्वं	सच्चं
759	14	विणओवयए०	विणओवए
760	15	दृष्टवा	दृष्ट्वा
763	6	घटामटाट्टीति	घटामटाटीति
763	10	०स्थित०	०स्थिति०
763	18	दुःखः	दुःखं
764	14	श्रुतपर्याय०	श्रुतपर्याया०
764	16	चरित्ते	चरित्ते अ
764	24	विवेगजोगं	विवेगजोगं
764	27	धान्या	धन्या
765	17	मोहययणं	मोहाययणं
766	3	मोहकारणमं	मोहकारणं
766	4	०वादित०	०वादितो०
766	12	तृण्याया	तृष्णाया
766	25	च	न
767	18	धर्मवनादहक०	धर्मवनदाहक०
768	27	पसत्थे	पसत्थो
769	9	दुरित०	दुरति०
770	8	एउवमा	एओवमा
771	1	गृहते०	गृह्यते०
771	24	यथैव	यथेव
774	27	०दुःख०	०दुःखा०
775	13	शब्दो ग्रहण०	शब्दः तं ग्रहण०
776	11	संपीडं	संपीडां

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
779	26	०तुप्त०	०तुप्ति०
780	8	विमोक्खई	विमुच्चई
782	13	विडिशं	वडिशं
783	8	विमोक्खई	विमुच्चई
783	18	स्पृशत	स्पृश्यते
786	6	रत्ताङ्कुर०	रत्ताङ्कुर०
786	12	०महीदेसे	०महीदेशे
786	23	तस्य विभीत्स० विचोभि०	तस्याः विभत्स० वचोभि०
787	12	तदनन्तराम्	तदन्तराम्
787	18	प्रावृष्टं	प्रावृषं
788	27	वेशे	वशे
789	3	०घोषत्यदः	०घोषयत्यदः
789	15	पृष्टि०	पृष्टि०
789	25	पृष्टा०	पृष्टा०
789	28	प्रायुङ्क	प्रायुङ्क्त
790	11	यावदम्	यावदिमौ
790	13	प्रोज्झय	प्रोज्य
791	14	प्रीतौ	प्रीतो
791	25	सकालं	सकलं
793	4	०मुपयात्यु०	०मुपयान्त्यु०
794	18	नस्तिस्मिन्	०वस्तस्मिन्
795	1	अमनोज्ञां	अमनोज्ञतां
795	13	कोऽसौ	काऽसौ
797	18	प्राधान्य०	प्राधान्या०
800	7	नवरक०	नरक०
801	10	अनन्तरायं	अन्तरायं
801	14	पुम०	पुन०
803	7	अनन्ययोन्य०	अन्योन्य०
803	14	उदहि०	उदही०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
804	7	०ममन्तभागवति०	०मनन्तभागवर्ति०
804	17	अनुपाता०	अनुपात्ता०
806	25	वणिज्जइ	वणिज्जइ
807	1	चञ्चुः	चञ्चुः
807	24	शुष्ठि-मिरिच-पिप्पलया	शुष्ठि-मिरिच-पिप्पल्या
807	26	०पक्कं	०पक्कं
808	16	सारमेयं	सारमेयः
810	6	०काषाय०	०काषाय०
810	8	०व्यापार	०व्यापाराः
810	27	सकपटी	सकपटः
811	22	पापभीलको	पापभीलुको
811	28	एयजोय०	एयजोग०
812	19	०दष्ट०	०दृष्ट०
813	2	०शाका०	०शाखा०
813	8	०मत्स०	०मुत्स०
814	2	पूर्वोत्तरसम्भव०	पूर्वोत्तरभव०
814	8	सागरोपमानि	सागरोपमाणि
814	17	पलियमसंखभागं	पलिओवम असंखभागं
814	24	तस्यां	तस्या
815	6	सुरः णेरइयाण	सुरणेरइयाण
815	16	सम्मूर्द्धित०	सम्मूर्द्धिम०
816	21	बृहत्तमा	बृहत्तमो
816	22	निकाद्वस्या०	निकायद्वयस्या०
818	6	अधर्मलेश्या	अधर्मलेश्याः
818	27	देव-तिरश्चां	-
819	6	०स्थित्व०	०स्थितत्व०
820	6	०सम्यक्तत्त्वै०	०सम्यक्तत्त्वै०
821	20	एगाउ	एगओ
822	11	क्षक्षणा०	क्षक्षणा०

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
822	24	गाथाद्वा०	गाथाद्व०
823	21	यादृश	यादृशः
824	2	०क्रमेणात्	०क्रमेणातः
824	17	स्वस्थि०	स्वस्ति०
824	27	पर्याय	पर्यायः
825	18	०टीकायामं	०टीकायां
827	3	तेसिं	तेसि
827	19	गत्युष०	गत्युप०
828	13	चैवावधारणे	चैवावधारणे
830	1	तदनन्त०	तदन्त०
830	22	गुरुया	गरुया
836	12	भवक्षयतस्त०	भवक्षयस्त०
837	4	पञ्चत्वा०	पञ्चचत्वा०
838	9	तत्पूरणओ	तप्पूरणओ
838	21	०युक्तया	०युक्ततया
845	1	शरीमेषा	शरीरमेषा
845	6	औषधयः	ओषधयः
845	12	वनस्पतिनां	वनस्पतीनां
845	13	आउठिइ	आउठीइ
845	19	०फतिका०	०फतिका०
845	21	केचिरं	केच्चिरं
846	1	उस्सप्परिणीओ	उस्सप्पिणीओ
846	1	अट्टाइज्जा	अट्टाइज्जा
846	11	०स्वाभावात्वात्	०स्वभावत्वात्
846	18	वाय्यवोश्च	वाय्वोश्च
848	23	घ्राणं ते	घ्राणं च ते
848	24	पञ्चमं	पञ्चमं च
853	9	क्षक्षण०	क्षक्षणः
853	24	युषेप्वेवेति	०युषेप्वेवेति

श्रुतसंविभाग - २०

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
856	2	गोणसाज०	गोनसाज०
858	11	०विवक्षित्वान्न	०विवक्षितत्वान्न
858	16	उण०	ऊण०
859	4	विविधा व्यन्तरा०	विविधान्यन्तरा०
860	27	०तन्नवासिनो	०तन्निवासिनो
863	6	उणतीसई	ऊणतीसई
863	24	ग्रहणामपि	ग्रहाणामपि
863	25	तस्यैवाद्धम्	तस्यैवार्द्धम्
864	21	०पालिय	०पालिया
864	25	द्रव्यतो	द्रव्यतो
865	9	०विगिट्टं	०विगिट्टुं
866	3	०नाद्यन्त०	०नाद्यन्त०
866	16	किव्विसियं	किव्विसियं
867	5	तत्त्वाभिनिवेशरूपं	तत्त्वाभिनिवेशरूपं
868	11	कालशयादि०	कालाशयादि०
869	22	किव्विसियं	किव्विसियं
871	19	०विप्पडी०	०विप्पडि०
871	21	यदाहु	यदाहुः
872	3	वर्णिताम्	०वर्णितान्
872	24	इति	इतिः
873	9	सूरियोग०	सूरिर्योग०
873	9	क्रमाच्छनः	क्रमाच्छः
873	13	कूणा०	कूष्मा०
874	24	उत्तराध्ययवृत्ति०	उत्तराध्ययनवृत्ति०
875	2	मुनीश्वरण	मुनीश्वरचरण०
875	10	श्रीखरतगच्छे	श्रीश्वरतरगच्छे
875	15	सञ्ज्ञान०	सज्ज्ञान०
875	18	जिमाणिक्य	जिनमाणिक्य०
875	19	सूरीश्वरणां	सूरीश्वराणां

६।१।३।५ यितन

364 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकः अभावः

/ त्रै.

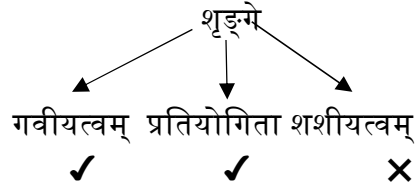
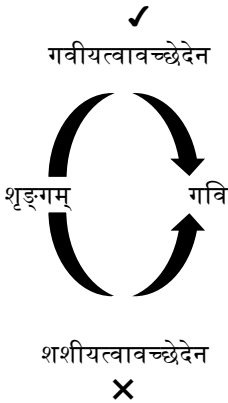
दर्शनान्तरेषु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अभावस्य विषये तत्र तत्र चर्चा परिदृश्यते, परं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकस्य अभावस्य तत्र नैवोल्लेखः। स्याद्वादे तु सोऽपि स्वीकृतोऽस्ति। इदानीं कैश्चिद् मित्रैः सह वार्तावसरे ज्ञातं यद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अभावस्य विषये तेषां काचिद् अस्पष्टताऽस्ति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकस्य अभावस्य विषये तु तैः इदम्प्रथमतयेदं ज्ञायते इत्युक्तम्। अतः उभयोरपि अभावयोः विषये किञ्चित् स्पष्टीक्रियते।

वयमेकं वाक्यं दृष्टान्तरूपेण स्वीकुर्मः - 'गवि शशशृङ्गं नाऽस्ती'-ति। अत्र गवि शृङ्गं तु समस्त्येव। परं तत् शृङ्गं गोसम्बन्धि एव, शशसम्बन्धिनः शृङ्गस्य तु गवि अभाव एव। तन्नाम गवि गोशृङ्गमस्ति, परं शशशृङ्गं तु नाऽस्ति। अत्र गवि सामान्यतः शृङ्गस्याऽभावः तु न, गोसम्बन्धिनः शृङ्गविशेषस्य अभावोऽपि न, परं शशसम्बन्धिनः शृङ्गविशेषस्यैव अभावः। वक्त्रा तदेव प्रतिपादयितुम् अभिप्रेतम्। गवि -

शृङ्गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावः	✗
गोशृङ्गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावः	✗
शशशृङ्गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावः	✓

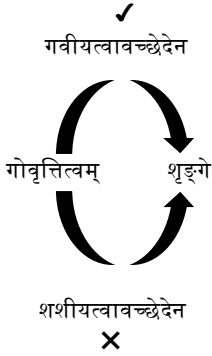
अत्र प्रथमे अभावे शृङ्गनिष्ठा या प्रतियोगिता, सा शृङ्गत्वेन अवच्छिन्ना। द्वितीये अभावे शृङ्गनिष्ठा या प्रतियोगिता, सा गवीयत्वेन अवच्छिन्ना। शृङ्गत्वं गवीयत्वं च, शृङ्गनिष्ठा या प्रतियोगिता, तस्याः समानाधिकरणौ धर्मौ। अत इमौ द्वावपि अभावौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकौ स्तः। परमत्र तृतीये अभावे शृङ्गनिष्ठा या प्रतियोगिता, सा शशीयत्वेन अर्थात् शशसम्बन्धित्वेन अवच्छिन्ना भवति। अथ च गवि यत् शृङ्गं, तत्र प्रतियोगिताऽस्ति, शृङ्गत्वमप्यस्ति, गवीयत्वम् अर्थाद् गोसम्बन्धित्वमप्यस्ति, परं शशीयत्वम् अर्थात् शशसम्बन्धित्वं तु नाऽस्ति। अतः गवि वर्तमानेन तादृशेन शृङ्गाभावेन निरूपिता या शृङ्गनिष्ठा प्रतियोगिता, सा येन धर्मेण अवच्छिन्ना भवति, स शशीयत्वरूपो धर्मः तस्या व्यधिकरणः, न तु समानाधिकरणः। अतोऽयम् अभावः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावः कथ्यते।

पश्यतु आकृतिः (१) →

प्रकारान्तरेण अनेकान्तवादे इदमेव तत्त्वमेवं कथ्यते - गवि गवीयत्वावच्छेदेन शृङ्गमस्ति, परं शशीयत्वावच्छेदेन शृङ्गं नाऽस्ति। गवि गोसापेक्षस्य शृङ्गस्य अस्तित्वं, परं शशसापेक्षस्य शृङ्गस्य नास्तित्वमिति

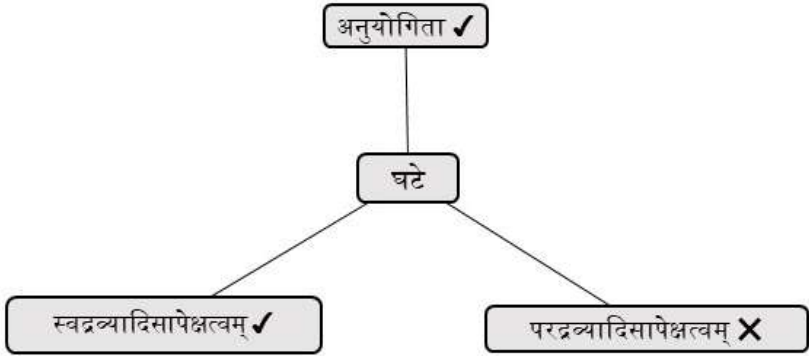
वक्त्रा अत्र प्रतिपादयितुम् अभिप्रेतम्। अत्र आकृतिः (२) उपरि दर्शिता अस्ति।

अथ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकस्य अभावस्य विषये चिन्त्यते। भङ्ग्यन्तरेण उपर्युक्तमेव तत्त्वं निरूप्यते चेत्, शृङ्गे गोवृत्तित्वम् अस्ति। अतः शृङ्गे गोवृत्तित्वनिरूपिता अनुयोगिता यद्यप्यस्ति, परं सा अनुयोगिता गवीयत्वेन अवच्छिन्ना अर्थाद् गोसम्बन्धित्वसापेक्षा। शश-सम्बन्धित्वसापेक्षं चिन्त्यते चेत्, शृङ्गे गोवृत्तित्वनिरूपिता अनुयोगिता नैवास्ति। उपरि या आकृतिः (१) अस्ति, तस्यां

प्रतियोगितास्थाने अनुयोगितानिवेशे इदं तत्त्वं स्फुटं भविष्यति। अर्थात् शृङ्गे गवीयत्वा-वच्छेदेन गोवृत्तित्वाभावो नास्ति, परं शशीयत्वावच्छेदेन गोवृत्तित्वा-भावः अस्ति। अत्र स्थितिद्वयेऽपि गोवृत्तित्वनिष्ठा या अभावनिरूपिता प्रतियोगिता, सा गोवृत्तित्वात्वेनैव अवच्छिन्ना, नास्ति तत्र किमपि अन्तरम्। परं प्रथमायां स्थितौ तद-भावनिरूपिता या अनुयोगिता, सा समानाधिकरणधर्मेण गवीयत्वेन अव-च्छिन्ना, अपरस्यां च व्यधिकरणधर्मेण शशीयत्वेन अवच्छिन्ना। शृङ्गनिष्ठा-या अनुयोगितायाः शशीयत्वेन अव-च्छिन्नत्वे सत्येव तत्र गोवृत्तित्वस्य अभावः प्राप्यते। सोऽयं स्याद्वादिनः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकः अभावः। अत्र आकृतिः (३) उपरि दर्शिता अस्ति।

कुत्राऽयम् अभावः उपयोगी भवतीति चेत्? सप्तभङ्ग्यां द्वितीय-
भङ्गे यद् अस्तित्वस्य अभावः निरूप्यते, तत्र अयं व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नानुयोगिताकः अभावोऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भाववद् ग्रहीतुं शक्यते एव। तथा हि – घटे अस्तित्वेन निरूपिता या
अनुयोगिता, सा स्वद्रव्यादिना अवच्छिद्यते। परं यदि सा परद्रव्यादिना
अवच्छिद्यते, तर्हि घटे अस्तित्वस्य अभाव एव प्राप्यते। अयम् अस्तित्वस्य
अभावः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक एव। अत्र आकृतिः (४) –

* * *

365 अनेकान्तवादे सम्मतं व्याप्तेः स्वरूपम्

त्रै.

व्याप्तिर्नाम साध्य-साधनयोः प्रतिनियतः सम्बन्धः। स च द्विधा व्याख्यातुं शक्यते - १. यदा यदा साधनस्य सत्त्वं, तदा तदा साध्यस्य सत्त्वम् २. यत्र यत्र साधनस्य सत्त्वं, तत्र तत्र साध्यस्य सत्त्वम्। प्रथमः प्रकारः साध्य-साधनयोः एककालाश्रितत्वे सति सम्भवति, द्वितीयः च तयोः एकदेशाश्रितत्वे सति। न इमौ उभावपि प्रकारौ निर्दुष्टौ। तथा हि -

अनुमित्यङ्गभूतयोः साध्य-साधनयोः सर्वासु अनुमितिषु एककालाश्रितत्वं नैव सम्भावनास्पदम्। पूर्वकालभाविना कृत्तिकोदयेन उत्तरकालभाविनः शकटोदयस्य अनुमितिरभ्युपगताऽस्ति। अत्र साधनीभूतस्य कृत्तिकोदयस्य साध्यस्य शकटोदयस्य च नैककालत्वं सम्भवति। एवम् अद्यतनेन रविवासरेण श्वस्तनस्य सोमवासरस्य अनुमितिः बहुशो जायमानाऽपि नैव साध्य-साधनयोः एककालत्वं धारयति। इदानीन्तनाया वृष्टेः भाविन्याः सस्यसम्पदः अनुमितावपि साध्य-साधनयोः एककालाश्रितत्वं नाऽस्त्येव। अन्यान्यपि बहूनि उदाहरणानि साध्य-साधनयोः एककालाश्रितत्वस्य खण्डने दातुं शक्यन्ते। तन्नाम न 'यदा यदा साधनस्य सत्त्वं, तदा तदा साध्यस्य सत्त्वम्' इति प्रकारः व्याप्तेः सम्भवति।

एवमेव साध्य-साधनयोः एकदेशाश्रितत्वपक्षेऽपि बहवः अपवादाः सन्ति। अन्येषाम् अनुमानानां वार्ता तु दूरे तिष्ठतु, प्रसिद्धानुमानेऽपि वह्निधूमयोः सर्वथा सामानाधिकरण्यम् अर्थाद् एकदेशाश्रितत्वं न सम्भवति। धूमो हि वायुना इतस्ततः नीयमानः गगनेऽपि परिदृश्यमानो भवेत्। वह्निः तु गगने नैव स्याद्, अपि तु स पर्वतोपत्यकायाम् एव। एवम् अधोदेशस्थेन

नदीप्रवाहेण अनुमीयमाना वृष्टिः पर्वतप्रदेशे उपरितनभागे एव भवति। किञ्च, प्राकृतजना अपि कासारगतं चन्द्रप्रतिबिम्बं साधनीकृत्य नभसि चन्द्रमण्डलम् अनुमिन्वन्ति एव। एतादृशानि बहूनि निदर्शनानि 'यत्र यत्र साधनस्य सत्त्वं, तत्र तत्र साध्यस्य सत्त्वम्' इति साध्य-साधनयोः एकदेशा-श्रितत्वनियमं भञ्जयन्ति एव।

तर्हि व्याप्तेः एककालाश्रितत्वम् एकदेशाश्रितत्वं वाऽतिरिच्य अन्य-स्या विधाया अभावाद्, व्याप्तेः सत्त्वमेव न सम्भवतीति चेत्?

अत्रैवं समादधति स्याद्वादराद्धान्तकोविदाः -

साध्य-साधनयोः 'व्याप्ति'पदेन निर्दिश्यमानः प्रतिनियतः सम्बन्धः स्वरूपाव्यभिचारलक्षणः अभ्युपगम्यतेऽस्माभिः। न वयं व्याप्तेः एककाला-श्रितत्वम् एकदेशाश्रितत्वं वा स्वीकुर्मः। ततः तत्खण्डनं न नः प्रतिकूलताम् आवहति।

अव्यभिचारः च हेतोरन्यथाऽनुपपन्नत्वमेव। अन्यथाऽनुपपत्तिः च द्विधा व्याख्यायते - १. साध्यं विना हेतोरनुपपत्तिः २. साध्ये सत्येव हेतोरुपपत्तिः। प्रथमा व्यतिरेकव्याप्तिः कथ्यते, अपरा अन्वयव्याप्तिः। यस्य साध्यस्य अभावः कुत्राऽपि न सम्भाव्यते, तादृशस्य केवलान्वयिनः साध्यस्य विधेयतायां व्यतिरेकव्याप्तिर्न सम्भवति। अतः तत्र अन्वयव्याप्तिः एकैव। अन्यत्र तु अन्वय-व्यतिरेकोभयव्याप्ती भवतः।

मीमांसकाः केवलान्वयिस्थले अनुमितिमेव न स्वीकुर्वन्ति। अतः ते अव्यभिचारं केवलेन साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपेण व्यतिरेकव्याप्तिमूल-भूतेन व्याख्यान्ति। जैनाः तु केवलान्वयिस्थलेऽपि अन्वयव्याप्तिं पुरस्कृत्य अनुमितेः सद्भावम् उररीकुर्वन्ति। अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वमित्येवमादि हेतुनिष्ठाया व्यतिरेकव्याप्तेः समर्थकं लक्षणजातं, हेतुमन्निष्ठ-अत्यन्ताभावा-

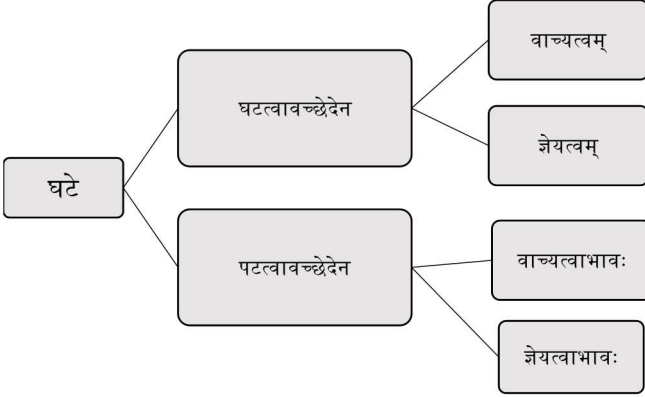
प्रतियोगित्वमित्येवमादिः साध्यनिष्ठाया अन्वयव्याप्तेः सन्दीपकः लक्षण-
समूहः। साध्याभाववति हेतोरवर्तनं व्यतिरेकव्याप्तेः मूलभूतम्। हेतोः सर्वे-
ष्वपि अधिकरणेषु साध्यस्य सत्त्वम् अन्वयव्याप्तेः निदानम्। आपाततः
व्यतिरेकव्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः च क्रमशः हेतुनिष्ठा साध्यनिष्ठा चैव प्रतीयते,
तथाऽपि उभये अपि व्याप्ती उभयनिष्ठे भवत इति ध्येयम्।

वस्तुतः स्याद्वादे केवलान्वयिस्थलेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिः अङ्गीकृता
अस्ति²⁰। तथा हि - 'इदं वाच्यं, ज्ञेयत्वाद्' इत्यादौ साध्याभावस्य
अप्रसिद्ध्या, साध्याभाववदवृत्तित्वादि-व्यतिरेकव्याप्तेः अभावः नैयायिका-
दयः कथयन्ति, परं न तत् सम्यक्। यतः स्याद्वादे सर्वेऽपि धर्माः अव्याप्य-
वृत्तिनः। अतः विधि-निषेधावुपादाय प्रवर्तमाना सप्तभङ्गी धर्ममात्र-
व्यापित्वात्, केवलान्वयित्वेन अभ्युपगतं वाच्यत्व-ज्ञेयत्वादिकमपि क्रोडी-
करोत्येव।

यथा घटः प्रतिनियतेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतेन घटत्वेनैव वाच्यः।
धर्मान्तरेण पटत्वादिना तु स अवाच्य एव। एवं घटे यः यः धर्मः तद्विशेषण-
तया भासते, तेन धर्मेण (अर्थात् तद्धर्मावच्छेदेन) तस्य ज्ञेयत्वेऽपि, तत्र ये
धर्माः अविद्यमानाः, तैर्धर्मैः (-तद्धर्मावच्छेदेन) तस्य अज्ञेयत्वमेव। इत्थं च
घटे वाच्यत्व-ज्ञेयत्वयोः अवच्छेदकीभूतधर्मभ्यो भिन्नान् धर्मान् अवच्छे-
दकीकृत्य विचारणायां वाच्यत्वाभावस्य ज्ञेयत्वाभावस्य च सम्भवात्, कुतः
तदभावस्य अप्रसिद्धिः? कथं वा वाच्यत्व-ज्ञेयत्वयोः केवलान्वयित्वमिति?

²⁰ वस्तुतः एवं वक्तव्यं भवति - स्याद्वादे केवलान्वयिनः धर्मस्यैव असम्भवात्,
सर्वेष्वपि धर्मेषु अन्वयव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेः चोभयोरपि सद्भावः। कुतः केवला-
न्वयिनः असम्भवः तदनन्तरमेव निरूपितमस्ति।

अत्र इदं सावधानं निरूपणीयं भवति -

अत्र इदं तु स्यात् - घटः कथञ्चिद् वाच्यत्वाभावाधिकरणम् अस्ति। तत्र कथञ्चिद् ज्ञेयत्वमपि वर्तते इति साध्याभाववति वृत्तित्वमेव हेतौ आगतं, न तु अवृत्तित्वमिति कुतोऽव्यभिचारः?

अत्र एवं समादधति जैनन्यायविदः - घटः पटत्वावच्छेदेन वाच्यत्वाभावाधिकरणम् अस्ति। ज्ञेयत्वस्वरूपो हेतुः तु तत्र घटत्वावच्छेदेन वर्तते इति कुतः अव्यभिचाराभावः? एकावच्छेदेनैव साध्याभाव-हेत्वोः एकस्मिन् अधिकरणे वृत्तौ व्यभिचारः प्राप्यते। नैवमत्र। यदवच्छेदेन घटे साध्याभावः, तदवच्छेदेन तु तत्र हेतोः अभाव एव। यदवच्छेदेन च घटे साध्यसद्भावः, तदवच्छेदेन च हेतोरपि तत्र सद्भावः। एवं केवलान्वयित्वेन अभ्युपगतेऽपि वाच्यत्व-ज्ञेयत्वादौ तदनवच्छेदक-धर्मेण तयोः असद्भावं गृहीत्वा, तत्र व्यतिरेकव्याप्तेः अभ्युपगमः शोभन एव।

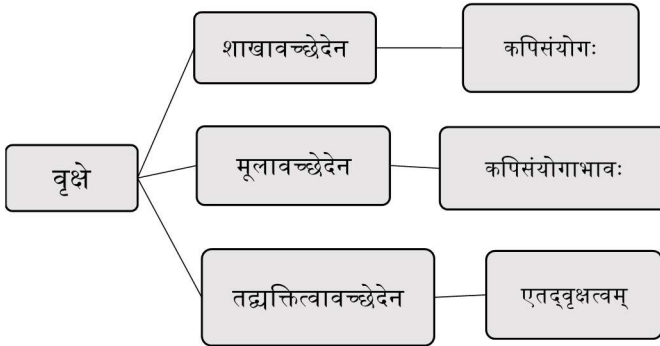
*

श्रुतसंविभाग - २०

एवम् स्याद्वादे अव्यभिचारस्य निर्वचनम् एवं फलितं भवति -
यदवच्छेदेन साध्याभावस्य अधिकरणत्वं, तदवच्छेदेनैव हेतौ साध्याभावा-
धिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्य अभावो व्याप्तिः।

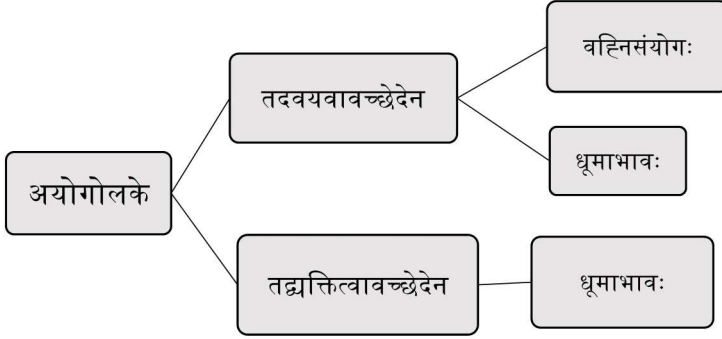
प्रसिद्धानुमानेऽपि पर्वते वह्निः केवलं नितम्बावच्छेदेनैव, शिखरा-
वच्छेदेन तु तस्य अभाव एव। धूमः तु तत्र नितम्बावच्छेदेनाऽपि भवेत्,
शिखरावच्छेदेनाऽपि भवेदिति शिखरावच्छेदेन वह्न्यभावाधिकरणे पर्वते
शिखरावच्छिन्नधूमस्य सद्भावाद्, भवत्येव व्यभिचारः। परं वस्तुगत्या तत्र
नितम्बावच्छिन्नत्वविशिष्टो धूम एव वह्निव्याप्यत्वेन स्वीक्रियते इति
शिखरावच्छेदेन वह्न्यभावाधिकरणे पर्वते शिखरावच्छेदेन नितम्बा-
वच्छिन्नत्वविशिष्टस्य धूमस्य असत्त्वाद् भवति व्याप्तिः। परमते सर्वोऽपि
धूमः वह्निव्याप्यत्वेन स्वीक्रियते इति जागर्त्येव व्यभिचारसम्भावना।
प्रमाणराजीभूते स्याद्वादे तु धूमभेदान् विविच्य नितम्बावच्छिन्नत्वविशिष्ट
एव धूमः तत्र वह्निव्याप्यत्वेन उररीक्रियते इति नैव व्यभिचारसम्भावना-
लेशोऽपि। तदिदम् अनेकान्तवादमाहात्म्यम्।

एवंनिर्वचने च 'अयं कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वाद्' इत्यादौ लोक-
प्रतीत्याऽपि अव्याप्यवृत्ति-साध्यकानुमाने न भवत्यव्याप्तिः। तथा हि -

अत्र वृक्षे मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्य अभावः। परं तदवच्छेदेन हेतोः एतद्वृक्षत्वस्य नैव सत्त्वम्। यतः तत्र एतद्वृक्षत्वं तु सर्वावयवावच्छेदेन समस्ति। अतः वृक्षगतं तद्व्यक्तित्वमेव एतद्वृक्षत्वस्य अवच्छेदकी-भवति। ततः मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति वृक्षे मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षत्वस्य अभावात् तन्नाम मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववद्-वृक्ष-निरूपितवृत्तित्वस्य हेतूभूते एतद्वृक्षत्वे अभावाद् भवति व्याप्तिः।

‘अयोगोलको धूमवान्, वह्नेः’ इत्यादौ हेत्वाभासस्थले एवम् -

अयोगोलके वह्निः संयोगसम्बन्धेनैव वर्तेत। अतः अव्याप्यवृत्ति-त्वेन तस्य सर्वावयवावच्छेदेन तद्व्यक्तित्वावच्छेदेन वा वृत्तेरसम्भव एव। तदवयवावच्छेदेनैव वह्नेः तत्र वृत्तिर्निर्दिश्यते। अथ च धूमाभावः तत्र व्याप्यवृत्तिरेवेति तद्व्यक्तित्वावच्छेदेनाऽपि तत्र धूमाभावः, तदवयवावच्छेदेनाऽपि धूमाभाव इति यदवच्छेदेन साध्यस्य तत्र अभावः = तदवयवावच्छेदेन धूमस्य तत्र अभावः, तदवच्छेदेनैव वह्नेः तत्र सत्त्वाद् भवति अव्याप्तिः।

*

ननु धूमाभावस्य अयोगोलके सर्वात्मना वृत्तेः कुतः तदवयवानां तस्य अवच्छेदकत्वम्? सत्यम्। परं तदवयवानां धूमस्य अनवच्छेदकत्वाद्, 'प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्व'मिति नयविशेषसम्मतं नियमम् अनुसृत्य तेषां धूमाभावस्य अवच्छेदकत्वम् अनुसन्धीयते। तदवयवाः वह्निनिष्ठवृत्तितायाम् अवच्छेदकीभवन्तीति तु सर्वसम्मतमिति भवति साध्याभावावच्छेदकानां हेतुवृत्त्यवच्छेदकत्वम्।

नन्वेवं पूर्वस्मिन् उदाहरणे वृक्षनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं कपिसंयोगस्य अनवच्छेदकमेव, कपिसंयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वात्। अथ च 'प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्व'मिति नियमम् अनुसृत्य तत् कपिसंयोगाभावस्य अवच्छेदकं भवति। यथा च पूर्वं दर्शितं तथा वृक्षनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं हेतोः एतद्वृक्षत्वस्य तु अवच्छेदकं समस्त्येव, एतद्वृक्षत्वस्य तत्र व्याप्यवृत्तित्वात्। ततः तद्व्यक्तित्वावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति वृक्षे तदवच्छेदनैव हेतोः एतद्वृक्षत्वस्य वर्तनाद् अव्याप्तिः आगतैवेति चेत्?

न, अवधार्यतामेतत् - धर्मिणि धर्मस्य वृत्तिः द्विधा सम्भवति - १. देशविशेषं क्रोडीकृत्य (यथा पर्वते धूमस्य) २. देशविशेषम् अक्रोडीकृत्य (यथा पर्वते पर्वतस्य)। तत्र वृत्तिद्वैविध्ये सति तदवच्छेदने इयं व्यवस्था अभ्युपगमनीया भवति -

१. यत्र देशविशेषं क्रोडीकृत्यैव धर्मस्य वृत्तिः, तत्र तत्तदवयवानाम् एव तद्वृत्तेः अवच्छेदकत्वं सम्भवेद्, न तु तद्व्यक्तित्वस्य। परं सत्यप्येवं, तद्व्यक्तित्वस्य तत्र तस्य धर्मस्य वृत्तौ अनवच्छेदकत्वेऽपि, तद्व्यक्तित्वस्य धर्माभावस्य अवच्छेदकत्वं नैव स्वीक्रियते। तत्र धर्मस्य मूलत एव अव्याप्यवृत्तित्वात्, तस्य वृत्तौ अभावे चोभयत्र तत्तदवयवानाम् एव अवच्छेदक-

त्वात्। एतादृशस्थले तद्व्यक्तित्वम् उदासीनभावम् एव भजते। सेयम् प्रतीत्यनुरोधेन अनुल्लङ्घनीया मर्यादा।

२. यत्र च देशविशेषम् अक्रोडीकृत्यैव धर्मस्य वृत्तिः, तत्र सर्वात्मना धर्मस्य वृत्तित्वात्, तद्व्यक्तित्वमपि तत्र अवच्छेदकं भवति, सर्वे तदवयवाः चाऽपि अवच्छेदकीभवन्ति। विनिगमनाविरहाद् उभयथाऽपि अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियते।

सङ्क्षेपेण उच्यते चेद्, व्याप्यवृत्तिस्थले तद्व्यक्तित्वस्याऽपि वृत्तौ अवच्छेदकत्वं, तत्तदवयवानामपि अवच्छेदकत्वम्। अव्याप्यवृत्तिस्थले केवलं केषाञ्चित् तदवयवानाम् एव वृत्तौ अवच्छेदकत्वम्। अन्येषाम् अवयवानां च तदभावस्य अवच्छेदकत्वमिति। तद्व्यक्तित्वं तत्र नैव प्रतियोगिनः, नैव च तदभावस्य वा अवच्छेदकभावं भजति।

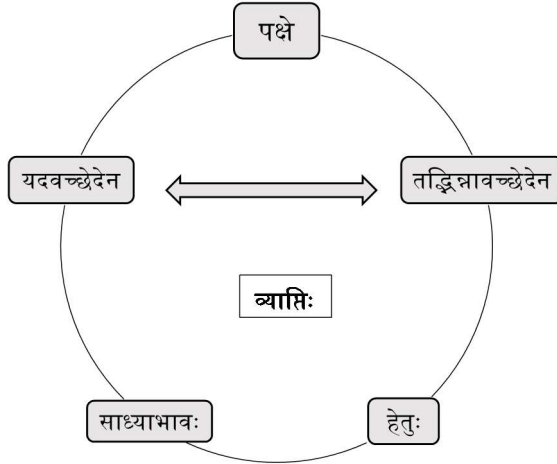
एतस्यां वस्तुस्थितौ, अयोगोलके साध्याभावरूपस्य धूमाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्, तद्व्यक्तित्वस्याऽपि तत्र अवच्छेदकत्वं, तदवयवानामपि च तत्र अवच्छेदकत्वं प्रमाणीक्रियते। तेषु साध्याभावस्य अवच्छेदकीभूतेषु सर्वेषु अवयवेषु केषाञ्चिद् अवयवानां हेतूभूतस्य वह्नेः वृत्तितायामपि अवच्छेदकत्वाद् भवति अव्याप्तिः, तस्य हेतोः च हेत्वाभासता।

परमेवं सति वृक्षे साध्याभावरूपस्य कपिसंयोगाभावस्य अव्याप्य-वृत्तित्वाद्, वृक्षस्थानां शाखादीनां केषाञ्चिद् अवयवानां तत्र अवच्छेदकत्वं, मूलादीनां केषाञ्चिद् अवयवानां तु तत्र अनवच्छेदकत्वं भवति। तद्व्यक्तित्वं तु कपिसंयोगाभावस्य अवच्छेदकत्वे अनवच्छेदकत्वे वा औदासीन्यम् एव भजते। अथ च तत्र एतद्वृक्षत्वं हेतुः तु व्याप्यवृत्तिः। अतः तत्र तद्व्यक्तित्व-स्याऽपि अवच्छेदकत्वं, सर्वेषां तदवयवानामपि च तत्र अवच्छेदकत्वं भवति। एवं मूलादीनाम् अवयवानां साध्याभावरूपस्य कपिसंयोगाभावस्य

एतद्वृक्षत्वरूपस्य हेतोः – उभयस्य अवच्छेदकत्वाद्, यदवच्छेदेन साध्या-
भावः, तदवच्छेदेनैव हेतुः इति भवत्येव अव्याप्तिः।

अतः तन्निवारणाय व्याप्तेर्लक्षणमेवं परिष्करणीयं भवति –

साध्याभावस्य यद् अवच्छेदकं, तद्विन्नावच्छेदेन साध्याधिकरण-
निरूपितवृत्तित्वं हेतुनिष्ठा व्याप्तिः। अत्र साध्याभावस्य अवच्छेदकं मूलम्।
तद्विन्नं तद्व्यक्तित्वम्। तदवच्छेदेन साध्याधिकरणे एतद्वृक्षत्वं वर्तते इति
भवति व्याप्तिः। पूर्वतने उदाहरणे साध्याभावस्य अवच्छेदकं अयोगोलकस्य
अवयवाः। तदवच्छेदेनैव अयोगोलके वहनेः सत्त्वात् तस्य हेत्वाभासत्वम्।
प्रसिद्धे अनुमाने तु शिखरावच्छेदेन वहनेः अभावः। तद्विन्न-नितम्बा-
वच्छेदेन हेतोः नितम्बावच्छिन्नत्वविशिष्टवहनेः सत्त्वमिति भवति सर्वत्रा-
ऽपि लक्षणसमन्वयः।

परं परिष्कारोऽयं साक्षाद् इङ्गितरूपेण वा शास्त्रे कुत्राऽपि न दृष्ट
इति एष उचितो न वेति न्यायनिष्णाता एव निर्णेतुम् अर्हन्ति।

ननु पर्वते नितम्बावच्छेदेन वह्नेः सत्त्वेऽपि, महानसीयवह्नेः तु तत्र अभाव एव। एवं वह्नि-घटोभयाभावस्याऽपि तत्र सद्भावः। तदवच्छेदे-
नैव पर्वते धूमस्याऽपि सद्भाव इति भवति प्रसिद्धानुमानेऽपि अव्याप्तिरिति
चेत्?

न, नितम्बावच्छेदेन यो महानसीयवह्नेः वह्नि-घटोभयस्य वा
अभावः, तस्य प्रतियोगिता न केवलेन साध्यतावच्छेदकेन वह्नित्वेन
अवच्छिन्ना, अपि तु तत्र क्रमशः महानसीयवह्नित्वस्य वह्नि-घटोभय-
त्वस्य वाऽवच्छेदकत्वम्। अतः पूर्वोक्ताया अव्याप्तेर्वारणाय साध्याभाव-
निरूपितायां साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-व्यतिरिक्तधर्मेण
अनवच्छिन्नत्वं निवेशनीयं भवति। महानसीयवह्नित्वं वह्नि-घटोभयत्वं
च साध्यतावच्छेदक-व्यतिरिक्तधर्मौ इति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावो
नैव साध्याभावत्वेन ग्रहीतुं शक्यते। अतः नितम्बावच्छेदेन तादृशाभावस्य
सत्त्वेऽपि, नैव अव्याप्तिः।

अत्र एवं परिष्कारः तु नैयायिकादिभिरपि क्रियते। जैनमते तु अयं
विशेषः - यथा पूर्वं दर्शितं तथा, वाच्यत्वादिधर्माणां केवलान्वयित्वेन
अभिमतानां साध्याभाववदवृत्तित्वादि-अव्यभिचारित्वसम्पादनाय साध्य-
तावच्छेदकातिरिक्तेन व्यधिकरणधर्मैव तदभावः कल्पनीयो भवति।
साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-व्यतिरिक्तधर्मेण अनवच्छि-
न्नत्वे निविष्टे सति, तादृशस्य अभावस्य कल्पनम् अशक्यमेव। अतः स्याद्वादे
विशिष्टाभाव-उभयाभावादिकमादाय अव्याप्तेर्वारणाय उपरोक्तपरिष्कारे
साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-व्यतिरिक्त-समानाधिकरण-
धर्मेण अनवच्छिन्नत्वं निवेश्यते। तथा च, महानसीयवह्नित्वस्य वह्नि-
घटोभयत्वस्य च वह्नित्वस्य समानाधिकरणधर्मतया तदतिरिक्ततया च न

तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावः साध्याभावत्वेन धर्तुं शक्यते। 'इदं वाच्यं, ज्ञेयत्वाद्' इत्यादौ च घटे पटत्वेन वाच्यत्वाभावः पुनः साध्याभाव-त्वेन ग्रहीतुं शक्यते एव। यतः तदभावीयप्रतियोगिता यद्यपि साध्यता-वच्छेदक-वाच्यत्व-व्यतिरिक्तेन पटत्वेन अवच्छिन्ना अस्ति, तथाऽपि पटत्वं न घटनिष्ठवाच्यतायाः समानाधिकरणमिति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावः साध्याभावरूपेण ग्रहीतुं सुशक इति।

एवं विशिष्टाभाव-उभयाभावादिकमादाय हेत्वाभासेऽपि साध्या-भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्य अभावः सम्पादयितुं शक्यते एव। अतः तत्र व्याप्तिलक्षणस्य अतिव्याप्तिः। तन्निवारणार्थं तत्राऽपि तादृशवृत्तित्व-व्यतिरिक्त-समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन तादृशवृत्तित्वनिष्ठा प्रतियो-गिता विशेषणीया भवति।

उभयत्र परिष्कारे समानाधिकरणत्वनिवेशेन व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभाव-वृत्तित्वाभावौ आदाय केवलान्वयि-स्थलेऽपि लक्षणसमन्वयः भवतीति ध्येयम्।

'प्रतियोगिनि अवर्तमानो धर्मः तन्निष्ठ-प्रतियोगिताया अवच्छेदको न भवती'ति नैयायिकमते स्वीकृतो नियमः स्याद्वादे अमान्य एव। प्रतीति-रेव अत्र प्रमाणभावं भजते।

*

हेतुसमानाधिकरणो यः अत्यन्ताभावः, तन्निरूपितायाः प्रतियोगि-ताया अनवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं, तदवच्छिन्नेन साध्येन हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति अव्यभिचारस्य सिद्धान्तलक्षणेऽपि स्याद्वाद-मर्यादया यदवच्छेदेन हेत्वधिकरणत्वं, तदवच्छेदेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वम् अभावे विवक्षणीयं भवति।

नितम्बावच्छेदेन धूमाधिकरणीभूते पर्वते नितम्बावच्छेदेन वह्न्य-
भावस्य अभावात्, साध्यतावच्छेदकीभूतस्य वह्नित्वस्य हेत्वधिकरणवृत्ति-
अभावीयप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वाद् भवति प्रसिद्धानुमाने लक्षण-
समन्वयः।

‘अयोगोलकः धूमवान्, वह्ने’रित्यत्र अयोगोलकावयवावच्छेदेन
वह्नेः धूमाभावस्य च सत्त्वाद् लक्षणसमन्वयाभावाद् भवति अतिव्याप्ति-
निरासः।

‘अयं वृक्षः, कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वा’दित्यादौ लोकप्रतीत्याऽपि
अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले तद्वृत्तित्वावच्छेदेन एतद्वृक्षत्ववति वृक्षे तदव-
च्छेदेन कपिसंयोगाभावाभावाद् भवति व्याप्तिलक्षणसङ्गमना।

*

व्यतिरेकव्याप्तेः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्या-
दिरूपता स्याद्वादेऽपि कथञ्चिद् मान्यैव। परमताद् अत्र केवलोऽयं विशेषः –
परमते व्यतिरेकव्याप्तिः वस्तुतः साध्य-साधनयोः अभावयोः अन्वयव्याप्ति-
रेव। सा च साक्षात् साध्याभाव-हेत्वभावसम्बद्धाऽपि परम्परया साध्य-
साधनयोः सम्बद्धा सती व्यतिरेकव्याप्तिरित्या आख्यायते। उपचाराश्रयणेन
एवं क्रियमाणे सति न काऽपि दोषता।

परं स्याद्वादे तु वस्तुनो भावाभावोभयस्वभावत्वेन, धूमस्य यथा
‘वहनौ सत्येव सत्त्व’मिति विधिस्वभावः, तथा ‘वहनौ असति असत्त्व’मिति
निषेधस्वभावोऽपि। ततः च, साक्षादन्वयव्याप्तिवद् व्यतिरेकव्याप्तिरपि
साक्षादेव साध्य-साधनयोः सम्भवति। अत एव स्याद्वादे ‘असति वह्नौ
धूमोऽनुपपन्न’ इत्येवमेव व्यतिरेकव्याप्तिः प्रयुज्यते, न तु परमते इव ‘धूमा-
भावे सत्येव वह्न्यभाव उपपन्न’ इत्यादिरिति मनसि करणीयम्।

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

અસ્યાં વિચારણાયાં યઃ કોઽપિ સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મો વા દોષઃ દૃશ્યતે ચેત્, તં સંસૂચ્ય અનુગ્રાહ્યોઽયં જન ઇતિ નિવેદ્યતે વિદુષાં ચરણકમલયોઃ।

અસ્યાં વિચારણાયામ્ આધારીભૂતં શાસ્ત્રમ્ - અનેકાન્તતત્ત્વમીમાંસા - સ્વોપજ્ઞ-અનેકાન્તમીમાંસાપ્રભાવૃત્તિ-સહિતા - વિભાગઃ ૨, સૂત્રમ્ - ૨.૨.૧૦, પૃષ્ઠક્ર. - ૪૨૫-૪૩૧, પ્રણેતા - શ્રીવિજયનેમિસૂરીશ્વરાઃ

* * *

Σ 174 (13.30) પાયપુંદ્રજ્ઞ શબ્દના વિવિધ ઉલ્લેખો - આ લેખમાં જે વિગત ચર્ચવામાં આવી છે, તે અંગે એક સરસ લેખ પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજે વર્ષો પૂર્વે નિબંધનિયમ નામના ગ્રંથમાં લખેલો. આ સંપૂર્ણ લેખનો ઉતારો પત્રચર્યામાં પ્રકાશિત કરવા માટે મુનિ શ્રીશીલયન્દ્ર-નિર્ગન્થયન્દ્રવિજયજીએ મોકલ્યો છે. અત્રે એ પ્રકાશિત કરવાને બદલે મિત્ર મુનિવરોને પુસ્તકમાંથી જ એ લેખ વાંચી લેવા અનુરોધ છે.

આ સંદર્ભે એક સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી લાગે છે. મેં આ લેખ એકાધિક સાક્ષીપાઠો સાથે લખવાની શરુઆત કરી દીધી હતી અને ઘણોખરો લખાઈ પણ ગયો હતો. પછી મને પ્રસ્તુત લેખ અંગે જાણ થઈ. આ લેખમાં જે વીરગણિવાળો પાઠ છે, તે મારા ધ્યાનમાં ન હતો. પરંતુ બંને લેખનો નિષ્કર્ષ તો એકસરખો જ હતો. એટલે નવેસરથી આખો લેખ મેં એવી રીતે લખ્યો કે બંને લેખની વાત એકસાથે સમાઈ જાય. મિત્રો જોઈ શકશે કે એવા અનેક અનેક સંદર્ભો મારા લેખમાં છે કે જે પૂર્વ લેખમાં નથી. મારી એક ભૂલ ચોક્કસ છે કે મારે મારા લેખમાં ઉપરોક્ત લેખનો ઉલ્લેખ કરીને કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવી જ જોઈતી હતી, જે નથી કરી. પણ એમાં આશયની મલિનતાને સ્થાને પ્રમાદ જ જવાબદાર છે એટલું પ્રામાણિકપણે કહું. તેમ છતાં, એ ભૂલ માટે હું ક્ષમાયાચના કરું છું. અને હવે પછી આપું ન થાય તેનો પૂરતો પ્રયાસ રહેશે તેની ખાતરી આપું છું. - ત્રૈ.

૩૬૬ પ્રમાણસંખ્યા-વિપ્રતિપત્તિ

/ મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી

શ્રીઉમાસ્વાતિજી ભગવંતે શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં કહ્યું કે, “સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ નિસર્ગથી અથવા તત્ત્વના અધિગમથી થાય” અને પછી સ્વયં અધિગમના ઉપાય દર્શાવતા કહે છે કે, પ્રમાણનયૈરધિગમઃ પ્રમાણ અને નય વડે પદાર્થનો બોધ થઈ શકે છે.

અહીં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે ‘પ્રમાણ એટલે શું?’ આ શબ્દની વ્યાકરણથી વ્યુત્પત્તિ આમ થશે – પ્રમીયતે અનેન ઇતિ પ્રમાણમ્ જેના દ્વારા યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ. અર્થાત્ પ્રમાણ જે કરણ, તે પ્રમાણ.

પરંતુ પ્રત્યેક દર્શન પાસે આ પ્રશ્ન રહ્યો કે, પ્રમાણ કરણ અર્થાત્ પ્રમાણમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક કોણ છે? પ્રત્યેક દર્શને એની ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યા કરી છે.

નૈયાયિક – અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્ બૌદ્ધ – અવિસંવાદિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ ભાટ્ટ મીમાંસક – અનધિગત-તથાભૂતાર્થનિશ્ચાયકં પ્રમાણમ્ જૈન – સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં પ્રમાણમ્.

પરંતુ પ્રમાણના સામાન્ય લક્ષણની જેમ પ્રમાણના સંખ્યાદિ વિષયોમાં પણ વિપ્રતિપત્તિ છે. ચતુર્વિધા ચાઝ વિપ્રતિપત્તિઃ સંખ્યા-લક્ષણ-ગોચર-ફલવિષયા। (ન્યાયબિન્દુ – સૂત્ર - ૧ ધર્મોત્તરકૃત ટીકા)

તેમાંથી પ્રથમ સંખ્યા-વિપ્રતિપત્તિ વિષય પર આ લેખમાં કંઈક સંકલનાત્મક વિચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘પ્રમાણની સંખ્યા કેટલી?’ એ વિષયમાં કેટલાક ચાર્વાકોનો મત એવો છે કે પ્રમાણસંખ્યાનો નિયમ કરવો અશક્ય છે. અશક્ય એવ પ્રમાણસંખ્યાનિયમ ઇતિ સુશિક્ષિતચાર્વાકાઃ। (જયન્તભટ્ટકૃત ન્યાયમંજરી)

તે વિષયમાં ન્યાયમંજરીમાં ત્રણેક દૃષ્ટાંત દર્શાવાયાં છે – ૧. અંધકારમાં નેત્ર બંધ હોય ત્યારે વ્યક્તિને પોતાની આંગળી વક્ર થયેલી કે તૂટી ગયેલી જણાય

છે, તે પ્રત્યક્ષથી તો શક્ય નથી. કારણ કે જેમ ચક્ષુ પોતાના ગોલકનું પ્રત્યક્ષ ન કરી શકે, તેમ હસ્તસ્થ ત્વચાનો વિષય ત્વગિન્દ્રિય ન થઈ શકે. ૨. રાત્રિમાં દૂરથી દીપ-શિખા જોઈને ત્યાં આજુબાજુ પ્રભાનો બોધ થાય છે. ૩. વાયુથી કંપતા કમળ-સમૂહને જોઈને દૂર રહેલ ગંધનું જ્ઞાન થાય છે.

માટે આવાં સર્વ સ્થાનોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણો માનવાં પડશે. પરંતુ ન્યાયમંજરીકાર કહે છે કે આ સર્વ દૃષ્ટાંતો પ્રત્યક્ષાદિમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જશે - વક્રાંગુલિનો બોધ તો ત્વગિન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ જ માનીશું અને અંગુલ્યભાવનો બોધ પણ પ્રત્યક્ષથી જ થશે. યો ગુણો યેનેન્દ્રિયેણ ગૃહ્યતે, તદ્વતા જાતિઃ તદભાવઃ ચ તદિન્દ્રિયગ્રાહ્યૌ. અને બાકીનાં બે દૃષ્ટાંતો તો અનુમાનપ્રમાણથી જ સિદ્ધ થશે. માટે, પ્રમાણની સંખ્યા નિયત માનવી જોઈએ. પરંતુ અહીં ફરી એ જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે પ્રમાણની સંખ્યા નિયત માનવી, પરંતુ કેટલી?

તંત્રસિદ્ધાંતરત્નાવલી માં વિભિન્ન દર્શનોમાં માત્ર પ્રમાણસંખ્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે -

ચાર્વાકાઃ તાવદેકં દ્વિતયમપિ પુનર્બૌદ્ધ-વૈશેષિકૌ દ્વૌ,
ભાસર્વજ્ઞઃ ચ સાઙ્ખ્યઃ ત્રિતયમુદયનાદ્યાઃ ચતુષ્કં વદન્તિ।
પ્રાહુઃ પ્રાભાકરાઃ પશ્ચકમપિ ચ વયં તેઽપિ વેદાન્તવિજ્ઞાઃ,
ષટ્કં પૌરાણિકાઃ ત્વષ્ટકમભિદધિરે સમ્ભવૈતિહ્યયોગાત્॥

૧. ચાર્વાક - ૧. પ્રત્યક્ષ

૨. બૌદ્ધ - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચેતિ। (ન્યાયબિન્દુ

- સૂત્ર - ૩)

૩. વૈશેષિક - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન તદેવં પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચેતિ સિદ્ધં દ્વયમેવ પ્રમાણમિતિ। (વૈશેષિકસૂત્રોપસ્કાર - ૯.૨.૪)

૪. ભાસર્વજ્ઞ (નૈયાયિક) - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન ૩. શબ્દ ત્રિવિધં પ્રમાણં - પ્રત્યક્ષમનુમાનમાગમ ઇતિ। (ન્યાયસાર)

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

5. સાંખ્ય - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન ૩. શબ્દ દૃષ્ટમનુમાનમાત્રવચનં
ચ (સાંખ્યકારિકા)

6. નૈયાયિક - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન ૩. ઉપમાન ૪. શબ્દ પ્રત્યક્ષાનુ-
માનોપમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ (ન્યાયમંજરી-આલિનક - ૧) (ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૩)

7. મીમાંસક (પ્રભાકર) - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન ૩. શબ્દ ૪. ઉપમાન
૫. અર્થોપપત્તિ

8. મીમાંસક (ભટ્ટ) - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન ૩. ઉપમાન ૪. શબ્દ
૫. અર્થોપપત્તિ ૬. અભાવ પ્રમાણષટ્કં પ્રવિભજ્ય ભાષ્યે। (શ્લોકવાર્તિક-અભાવ-
પ્રમાણ્યવાદ - ૫૭)

9. વેદાન્તી - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન ૩. ઉપમાન ૪. શબ્દ ૫.
અર્થોપપત્તિ ૬. અભાવ

10. પૌરાણિક - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. અનુમાન ૩. ઉપમાન ૪. શબ્દ ૫.
અર્થોપપત્તિ ૬. અભાવ ૭. ઐતિહ્ય ૮. સંભવ

*

અહીં જણાવ્યું છે કે ચાર્વાક દર્શન સિવાય સર્વ દર્શનોને પ્રત્યક્ષ અને
અનુમાન - બે પ્રમાણ તો માન્ય જ છે. માટે તે સિવાયના પ્રમાણોનો અન્ય
પ્રમાણોમાં અન્તર્ભાવ દાર્શનિકો દ્વારા કઈ રીતે કરાય છે તે સામાન્યથી જોઈએ.

પ્રાયઃ સર્વદર્શનને માન્ય તેવા શબ્દ-પ્રમાણનો બૌદ્ધો અને વૈશેષિકો
અનુમાનમાં જ અન્તર્ભાવ કરે છે. તેના ખંડન-મંડનની ચર્ચા અન્ય ગ્રંથોના આધારે
કરતાં પૂર્વે સંક્ષેપથી ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી-કિરણાવલીની ચર્ચા સમજીએ -

દળેન 'ગામાનયે'ત્યાદિલૌકિકપદાનિ 'યજેતે'ત્યાદિવૈદિકપદાનિ
વા, તાત્પર્યવિષયસ્મારિતપદાર્થસંસર્ગપ્રમાપૂર્વકાણિ, આકાંક્ષાદિમત્પદ-
કદમ્બકત્વાદ, 'ઘટમાનયે'ત્યાદિપદકદમ્બવત્।

કોઈક શ્રોતા વક્તાને સાંભળે છે અને અનુમાન કરે છે કે, ‘આ પદો, વક્તાના તાત્પર્યના વિષયથી સ્મરણ કરાયેલ પદાર્થના સંસર્ગથી થયેલ યથાર્થજ્ઞાન પૂર્વકનાં છે. આકાંક્ષાદિવાળા પદનો સમૂહ હોવાથી’.

પરંતુ અહીં શંકા થવી સ્વાભાવિક છે કે, શાબ્દબોધમાં વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે, જ્યારે અહીં પદજ્ઞાન જ થાય છે’. માટે વૈશેષિકો બીજું અનુમાન આપે છે -

एते पदार्थाः मिथः संसर्गवन्तः, योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात्।

અર્થાત્ શ્રોતા અનુમાન કરે છે કે, ઘટ-કર્મત્વ-આનયનાદિ પદાર્થો પરસ્પર સંસર્ગવાળા છે. અર્થાત્ આ પદાર્થો આધેયતા, નિરૂપકતા વગેરે સંબંધથી યુક્ત છે. કારણ કે તે પદાર્થો યોગ્યતાદિવાળા પદોથી ઉપસ્થાપિત છે.

અહીં ફરી શંકા કરાઈ કે, અહીં દૃષ્ટાંત કયું અપાશે? જે પણ દૃષ્ટાંત અપાશે, તે દૃષ્ટાંતની પણ સાધ્યસિદ્ધિ દૃષ્ટાન્તાન્તરથી કરવી પડશે, માટે અનવસ્થા થશે. ધૂમ દ્વારા વલ્લિની અનુમિતિમાં તો પૂર્વે પ્રત્યક્ષથી ધૂમ અને વલ્લિની વ્યાપ્તિ સિદ્ધ છે, જ્યારે અહીં તો વાક્ય અને વાક્યાર્થના સંબંધ માટે પ્રત્યેક વખતે અનુમાન જ કરવું પડે છે. ત્યારે વૈશેષિકો કહે છે કે, ભૂતલે ઘટઃ કહી કોઈકે ભૂતલ પર ઘટ પ્રત્યક્ષથી દેખાડ્યો. માટે ભૂતલઅસ્તિત્વવિશિષ્ટ ઘટાત્મક એવા પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ. અને આ દૃષ્ટાન્તથી સર્વત્ર અનુમાન થઈ જશે અને અનવસ્થા પણ નહીં રહે.

સાંખ્યો વૈશેષિકો અને બૌદ્ધોના આ મતનું ખંડન કરતાં જણાવે છે કે, ગૌઃ અસ્તિત્વવાન્, સ્વધર્મિકાસ્તિત્વાન્વયબોધાનુકૂલાકાઙ્ક્ષાદિમત્પદસ્મારિત્ત્વાત્ આવા કોઈપણ અનુમાનથી વાક્યાર્થબોધ શક્ય નથી. કારણ કે, વાક્યાર્થો હિ પ્રમેયઃ, ન તુ તદ્ધર્મો વાક્યં, યેન તત્ર લિઙ્ગં ભવેત્ ધૂમ તે વલ્લિનો ધર્મ છે, માટે તે વલ્લિની અનુમિતિ કરવા માટે હેતુ બની શકે. પરંતુ વાક્ય તે વાક્યાર્થનો ધર્મ નથી, માટે તેને લિંગ બનાવી તમે અનુમાન ન કરી શકો. વાક્ય ફક્ત વાક્યાર્થ જાણવા માટે સાધનરૂપ છે, વાક્યાર્થનો ધર્મ નથી. અને જેમ ધૂમથી વલ્લિની

અનુમિતિ કરવા માટે મહાનસાદિમાં ગ્રહણ કરેલ વ્યાપ્તિજ્ઞાન કારણ છે, તેમ વાક્યાર્થજ્ઞાનમાં બનતું નથી. અહીં વ્યાપ્ય-વ્યાપક સંબંધ જ બનતો નથી.

દૃષ્ટાંત તરીકે, અભિનવ કવિ વડે રચાયેલ વાક્ય જે અદૃષ્ટપૂર્વ છે, અનુભવાયું પણ નથી, છતાં ત્યાં વાક્યાર્થબોધ થાય છે. અર્થાત્ વાક્ય અને વાક્યાર્થના સંબંધના ગ્રહણ વિના પણ વાક્યાર્થબોધ થાય છે. માટે અહીં અનુમિતિ માનવી શક્ય નથી.

આ વિષયમાં જૈનાચાર્યોએ આપેલ સમાધાન વધુ ઉચિત જણાય છે - જેમ સાચા કે ખોટા સિક્કાનું જ્ઞાન ચક્ષુ દ્વારા જોવા સાથે જ થઈ જાય છે, તેમ સમ્યક્ ઉચ્ચારેલ ધ્વનિ સાંભળવા સાથે જ અર્થનું સંવેદન થાય છે. તેના માટે વ્યાપ્તિજ્ઞાનની આવશ્યકતા જ નથી. જો એમ કહો કે “નાલિકેરદ્વીપવાસી મનુષ્ય ‘પનસ’ શબ્દ સાંભળીને અર્થબોધ કરી શકતો નથી. માટે પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ વ્યાપ્તિથી જ બોધ થાય છે”. તો પછી સિક્કો સાચો છે કે ખોટો તેના જ્ઞાન પૂર્વે ઉપદેશકાદિ દ્વારા જાણેલ લિંગ અને તેના દ્વારા થતી વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ આવશ્યક બની રહે છે. માટે પ્રત્યક્ષનો પણ અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ કરવાની આપત્તિ આવશે.

માટે જે કાર્પાણજ્ઞાનમાં વ્યાપ્તિગ્રહણ જરૂરી છે તથા જે વાક્યાર્થ-બોધમાં વ્યાપ્તિગ્રહણ જરૂરી છે, ત્યાં અનભ્યસ્તદશા છે. જ્યારે અભ્યસ્તદશામાં વ્યાપ્તિગ્રહણ જરૂરી નથી. અને કહેવાયેલ શાબ્દબોધમાં તે અભ્યસ્તદશામાં થતા વાક્યાર્થજ્ઞાનની જ વિવક્ષા છે, માટે તે અનુમાનથી ભિન્ન છે. (જુઓ - શ્રીરત્ન-પ્રભાચાર્યકૃત શ્રીરત્નાકરાવતારિકા - સૂત્ર ૪.૨)

*

મીમાંસકાદિને માન્ય અર્થાપત્તિ તથા પૌરાણિકોને માન્ય સંભવ પ્રમાણનો તો અનુમાનમાં જ અન્તર્ભાવ કરાય છે.

જ્યારે ઐતિહ્યને જો નિશ્ચયાભાવવાળું હોય તો તેનો અપ્રમાણ અને નિશ્ચયાત્મક હોય તો આપ્તવચનરૂપ આગમપ્રમાણમાં અન્તર્ભાવ કરવો અન્ય દાર્શનિકોને સંમત છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

અભાવપ્રમાણનો સામાન્યથી પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, જ્યારે બૌદ્ધો તેનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ કરે છે.

આ સિવાય આર્ષ સિદ્ધદર્શનં ચ ધર્મેભ્યઃ॥૧.૨.૧૩॥ સૂત્ર દ્વારા વૈશેષિકો પ્રાતિભ નામના અન્ય પ્રમાણની વિચારણા કરે છે. પરંતુ વૈશેષિકસૂત્ર-ઉપસ્કાસ્માં જ પ્રશસ્તાચાર્યના મતે તેને પ્રમાણાન્તર ન ગણવું વગેરે ચર્ચા છે. અર્થાત્ યોગીઓને થતું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષમાં જ સમાવિષ્ટ કરવું, પરંતુ જો ગ્રહાદિ-લિંગથી થતું હોય, તો તેને અનુમાનમાં સમાવિષ્ટ કરવું.

જ્યારે ભાટ્ટ મીમાંસકો આ પ્રાતિભ જ્ઞાનને અપ્રમાણરૂપ કહે છે -

લૌકિકી પ્રતિભા યદ્વત્, પ્રત્યક્ષાદ્યનપેક્ષિણી।

ન નિશ્ચયાય પર્યાપ્તા, તથા સ્યાદ્ યોગિનામપિ॥

(શ્લોકવાર્તિક - પ્રત્યક્ષસૂત્ર - ૩૨)

હવે, પ્રશ્ન થશે કે જૈન દર્શન સ્વયં કેટલાં પ્રમાણ માને છે? અને અન્ય પ્રમાણોનો અન્તર્ભાવ શી રીતે કરે છે? તેમાં ત્રણેક પ્રકારે વિવક્ષા છે -

શ્રીભગવતીજી તથા શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રમાં પ્રત્યક્ષાદિ ચાર પ્રમાણો જણાવાયાં છે - પમાણં ચઽઽવિહં પણ્ણત્તાં। તં જહા - પઞ્ચક્કલં અણુમાણં ઓવમ્મે આગમં જહા અણુઓગહારો તહા ણેયવ્વં પમાણં॥ શ્રીઅનુયોગદ્વાસ્માં પણ આ ચાર પ્રમાણો બતાવાયાં છે.

શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં બે પ્રમાણ કહ્યાં છે - ૧. પ્રત્યક્ષ ૨. પરોક્ષ. અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ તે ત્રણ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે, તથા મતિ અને શ્રુત તે પરોક્ષપ્રમાણ છે.

અહીં સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં શ્રીઉમાસ્વાતિજી ભગવંત સ્વયં પ્રશ્ન અને સમાધાન કરે છે - અનુમાનોપમાનાગમાર્થાપત્તિસમ્ભવાભાવાનપિ ચ પ્રમાણા-નીતિ કેચન મન્યન્તે, તત્ કથમેતદિતિ? અત્રોચ્યતે, સર્વાણ્યેતાનિ મતિ-

શ્રુતયોરન્તર્ભૂતાનિ, इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात्। किञ्चाऽन्यत् - अप्रमाणान्येव वा। कुतः? मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद् विपरीतोपदेशात् च। (૧.૧૨)

ટૂંકમાં, અન્ય દાર્શનિકોએ માનેલ સર્વ પ્રમાણોનો મતિ-શ્રુતમાં જ અન્તર્ભાવ થશે. (આ વાત શબ્દનયની અપેક્ષાથી સમજવી.) અથવા એ સર્વ પ્રમાણો અપ્રમાણભૂત જ છે, મિથ્યાદર્શનથી ગૃહીત હોવાથી તથા વિપરીત ઉપદેશવાળા હોવાથી.

શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી વગેરે પરવર્તી આચાર્યોએ આ રીતે પ્રમાણો પ્રરૂપ્યાં છે - પ્રમાણ બે છે - પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. જે સ્પષ્ટ છે, તે પ્રત્યક્ષ અને જે અસ્પષ્ટ છે, તે પરોક્ષ. પરોક્ષના સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ એમ કુલ પાંચ ભેદ થશે. માટે આ મત મુજબ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ સંખ્યાદૃષ્ટિરૂપે યથાવત્ રહેશે. જ્યારે નૈયાયિક અને મીમાંસાકોના ઉપમાનનો પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થશે. શેષ સર્વ પ્રમાણોનો અન્તર્ભાવ પૂર્વવત્ સમજી શકાય. પરંતુ સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને તર્ક તે ફક્ત જૈન દર્શનને માન્ય પ્રમાણો થશે.

* * *

श्रुतसाहाय्यम्

367 अपवाद्यपदे धनारी विराधनाथी ज्ञान्य निर्जरा

/ त्रै.

(द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशिका - १, दानद्वात्रिंशिका, श्लोक - ३१ स्वोपज्ञ वृत्तिनो

अेक अंश, कर्ता - मछोपाध्याय श्रीयशोविजयञ्ज)

जा जयमाणस्य भवे, विराहणा सुत्त-विहिसमग्गस्स।

सा होइ णिज्जरफला, अज्झत्थविसोहिजुत्तस्स॥ (ओ.नि.)

अत्र हि अपवादपदप्रत्ययाया विराधनाया व्याख्यानात् फलभेदौप-
यिको ज्ञानपूर्वकत्वेन क्रियाभेद एव लभ्यते। यत्तु 'वर्जनाभिप्रायजन्यां
निर्जरां प्रति जीवघातपरिणामाजन्यत्वेन जीवविराधनायाः प्रतिबन्धका-
भावत्वेनैवाऽत्र हेतुत्व'मिति कश्चिदाह साहसिकः; तस्याऽपूर्वमेव व्याख्यान-
मपूर्वमेव चाऽऽगमतर्ककौशलं, केवलायाः तस्याः प्रतिबन्धकत्वाभावात्।
जीवघातपरिणामविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वे च विशेषणाभावप्रयुक्तस्य
विशिष्टाभावस्य शुद्धविशेष्यस्वरूपत्वे, विशेष्याभावप्रयुक्तस्य तस्य शुद्ध-
विशेष्यरूपस्याऽपि सम्भवाद् जीवघातपरिणामोऽपि देवानांप्रियस्य
निर्जराहेतुः प्रसज्येत।

अथ वर्जनाभिप्रायेण जीवघातपरिणामजन्यत्वलक्षणं स्वरूपमेव
विराधनायाः त्याज्यते, अतो नेयमसती प्रतिबन्धिकेति चेत्; किमेतद् विरा-
धनापदप्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणं वा? आद्ये प्रवृत्तिनिमित्तं नाऽस्ति, पदं
चोच्यते इत्ययमुन्मत्तप्रलापः। अन्त्ये चोक्तदोषतादवस्थ्यमिति शिष्यध्य-
न्धनमात्रमेतत्।

અથ 'યદ્ધર્મવિશિષ્ટં વસ્તુ નિજસ્વરૂપં જહાતિ, સ ધર્મઃ તત્રોપાધિ'-
રિતિ નિયમાદ્ વર્જનાભિપ્રાયવિશિષ્ટા હિ જીવવિરાધના જીવઘાતપરિણામ-
જન્યત્વં સંયમનાશહેતું પરિત્યજતીતિ ભાવાર્થપર્યાલોચનાદ્ અનુપહિતવિરા-
ધનાત્વેન પ્રતિબન્ધકત્વં લભ્યતે इत्यુપહિતાયાઃ તસ્યાઃ પ્રતિબન્ધકાભાવત્વમ્
અક્ષતમિતિ ચેત્;

ન, પ્રકૃતવિરાધનાવ્યક્તૌ જીવઘાતપરિણામજન્યત્વસ્યાઽસત્ત્વેન
ત્યાજયિતુમ્ અશક્યત્વાત્। અત એવ તત્પ્રકારપ્રમિતિપ્રતિબન્ધરૂપસ્યાઽપિ
તદ્ધાનસ્યાઽનુપપત્તિઃ।

સ્યાદેતત્ - વર્જનાભિપ્રાયાભાવવિશિષ્ટવિરાધનાત્વેન પ્રતિબન્ધક-
ત્વે ન કોઽપિ દોષઃ, પ્રત્યુત વર્જનાભિપ્રાયસ્ય પૃથક્કારણત્વાકલ્પનાદ્ લાઘવ-
મિતિ; મૈવમ્। વિશેષણ-વિશેષ્યભાવે વિનિગમનાવિરહાદ્, અન્યથા દોષા-
ભાવવિશિષ્ટબાધત્વેનૈવ દુષ્ટજ્ઞાને પ્રતિબન્ધકત્વપ્રસંગાદ્, વિશેષ્યાભાવસ્થલે-
ઽતિપ્રસંગાત્ ચ। તસ્માદ્ વર્જનાભિપ્રાયસ્યૈવ ફલવિશેષે નિશ્ચયતો હેતુત્વં,
વ્યવહારેણ ચ તત્તદ્વ્યક્તીનાં ભાવાનુગતાનાં નિમિત્તત્વમિતિ સામ્પ્રતમ્।
વિપશ્ચિતં ચેદમન્યત્રેતિ નેહ વિસ્તરઃ।

(આ પાઠનો ભાવાર્થ -)

ઓધનિર્યુક્તિની ઉપરોક્ત ગાથામાં એમ જણાવ્યું છે કે, સૂત્રોક્ત વિધિમાં
સમગ્રતાથી ઉપયુક્ત, અધ્યાત્મની વિશુદ્ધિથી યુક્ત અને યતનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરના-
રને જે વિરાધના થાય છે, તે વિરાધના પણ નિર્જરા કરાવનારી જ બને છે.

આમાં જે નિર્જરારૂપ ફલ આપનારી વિરાધનાની વાત છે, તે અંગે મહો-
પાધ્યાયજી સ્પષ્ટતા કરતા કહે છે કે, અત્ર હિ અપવાદપદપ્રત્યયાયા વિરાધનાયા
વ્યાખ્યાનાત્ અત્રે ગમે તે વિરાધનાનું ગ્રહણ નથી કરવાનું, પરંતુ અપવાદપદે

થનારી વિરાધનાનું જ ગ્રહણ સમજવાનું છે. ભાવ એ છે કે, આધાર્કર્મનું ગ્રહણ, નદી ઉતરવી વગેરે ક્રિયાઓમાં જીવહિંસાત્મક વિરાધના થવાની છે, તે ખબર જ હોય છે. અને તેમ છતાં, સંયમની રક્ષા, જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ જેવા શુભ આશયથી અપવાદપદે આભોગપૂર્વક (સમજણપૂર્વક, અજાણતાં નહીં) એ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિ વિરાધનારૂપ હોવા છતાં નિર્જરા કરાવે અને અન્ય વિરાધનાઓ નિર્જરા ન કરાવે તેમાં કારણભૂત બે વિરાધના વચ્ચેનો સ્વરૂપભેદ જ છે. ફલભેદૌપયિકો જ્ઞાનપૂર્વકત્વેન ક્રિયાભેદ એવ લખ્યતે જેમ અહિંસાનું પાલન હિંસાથી ભિન્ન ક્રિયા હોવાને લીધે નિર્જરા કરાવે છે, તેમ આવી વિરાધના પણ અન્ય વિરાધનાઓથી સ્વરૂપતઃ ભિન્ન હોવાથી સાક્ષાત્ નિર્જરાનું કારણ બને છે.

મહોપાધ્યાયજીનો મત -

વિરાધના $\implies$ નિર્જરા ✓
 ↑
 વર્જનાભિપ્રાય + સંયમરક્ષાદિ ઉદ્દેશ ✓

વિરાધના $\implies$ નિર્જરા ✗
 ↑
 વર્જનાભિપ્રાય + સંયમરક્ષાદિ ઉદ્દેશ ✗

આમાં વિરાધનાને અન્ય વિરાધનાઓથી વિલક્ષણ હોવારૂપે સાક્ષાત્ નિર્જરાનું કારણ કહી છે. જ્યારે અન્ય જૈનાચાર્યો અત્રે વિરાધનાને પ્રતિબંધકાભાવરૂપે નિર્જરાનું કારણ માને છે. તે પૂર્વપક્ષી આચાર્યોના મત પર ચર્ચા કરવા ઇચ્છતા ઉપાધ્યાયજી સૌપ્રથમ તેમનો મત દર્શાવતા કહે છે - યત્તુ 'વર્જનાભિપ્રાયજન્યાં નિર્જરાં પ્રતિ જીવઘાતપરિણામાજન્યત્વેન જીવવિરાધનાયાઃ પ્રતિબન્ધકાભાવત્વેનૈવાઽત્ર હેતુત્વ'મિતિ કશ્ચિદાહ સાહસિકઃ। અત્રે કેટલાક સાહસિક જીવો આવું કહે છે કે, આપવાદિક વિરાધનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં પણ જે નિર્જરા થાય છે તે નિર્જરા સાક્ષાત્ તે વિરાધનાથી નહીં, પણ એ વિરાધના કરતી વખતે પણ ઊભા રહેલા વર્જનાભિપ્રાયથી (-હું વિરાધના ન કરું તેવા આશયથી) જન્ય હોય

છે. અને તે નિર્જરા પ્રત્યે વિરાધના પોતે તો પ્રતિબંધકાભાવરૂપે કારણ છે. કારણ કે, જીવઘાતના પરિણામથી જન્ય વિરાધના નિર્જરા પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે. અને પ્રતિબંધકનો અભાવ હમેશાં કાર્ય પ્રત્યે કારણ બનતો હોય છે. તેથી તેવા જીવઘાતના પરિણામથી રહિત વિરાધના નિર્જરા પ્રત્યે પ્રતિબંધકાભાવરૂપે કારણ બને જ.

અન્ય આચાર્યોનો અભિપ્રાય -

* વર્જનાભિપ્રાય $\Rightarrow$ નિર્જરા ✓

* વર્જનાભિપ્રાય $\Rightarrow$ નિર્જરા ✗

$\Uparrow$ $\leftarrow$ વિશિષ્ટમાં પ્રતિબંધકતા

જીવવિરાધના (વિશેષ્ય) ✓ $\leftarrow$ જીવઘાતનો પરિણામ (વિશેષણ) ✓

* વર્જનાભિપ્રાય $\Rightarrow$ નિર્જરા ✓

$\Uparrow$ $\leftarrow$ વિશિષ્ટાભાવમાં પ્રતિબંધકતાભાવ

જીવવિરાધના (વિશેષ્ય) ✗ અથવા $\leftarrow$ જીવઘાતનો પરિણામ (વિશેષણ) ✗

હવે ઉપાધ્યાયજી આ મતનું નિરસન કરતા કહે છે કે, આ અન્ય મતવાળા આચાર્ય જીવવિરાધનાને શુદ્ધરૂપમાં તો પ્રતિબંધક માની શકે તેમ નથી. કેમ કે, કેવલાયા: તસ્યા: પ્રતિબંધકત્વાભાવાત્ જીવવિરાધના તો અપવાદપદે આચરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ હોય છે અને તેમ છતાં તે પ્રવૃત્તિઓથી નિર્જરા તો થતી જ હોય છે. જો વિરાધનામાત્ર પ્રતિબંધક હોય તો તો અહીં પણ તે નિર્જરામાં પ્રતિબંધક બને જ, પણ એવું તો નથી થતું. તેથી સમજાય છે કે કેવલ વિરાધના નિર્જરા પ્રત્યે પ્રતિબંધક નથી. જીવઘાતપરિણામવિશિષ્ટત્વેન પ્રતિબંધકત્વે ચ પરંતુ જો એ જીવ વિરાધનામાં જીવઘાતનો પરિણામ ઉમેરાય, તો જ એ પ્રતિબંધક બને છે. અને એવા પરિણામથી રહિત જીવવિરાધના પ્રતિબંધક નથી બનતી.

હવે, ઉપાધ્યાયજી આવું માનવામાં દોષ દર્શાવતા કહે છે કે, આનો અર્થ તો એ થયો કે આમાં જીવઘાતનો પરિણામ એ વિશેષણ છે અને જીવવિરાધના એ વિશેષ્ય છે. અને એ વિશેષણ-વિશેષ્ય ભેગા થાય ત્યારે વિશિષ્ટમાં પ્રતિબંધકતા આવે છે. હવે જ્યાં જ્યાં વિશિષ્ટમાં પ્રતિબંધકતા હોય ત્યાં ત્યાં એકલું વિશેષણ કે એકલું વિશેષ્ય પ્રતિબંધક ન બની શકે એમ જ માનવું પડે. જુઓ તમે પણ જ્યારે જીવઘાતનો પરિણામ એ વિશેષણ નથી, ત્યારે જીવવિરાધનારૂપ વિશેષ્ય હોવા છતાં પ્રતિબંધકતા નથી જ માની. તો એ જ રીતે જ્યારે જીવવિરાધનારૂપ વિશેષ્ય નહીં હોય અને જીવઘાતનો પરિણામ એ સ્વરૂપ એકલું વિશેષણ જ હશે, ત્યારે પણ તમારે તેની નિર્જરામાં પ્રતિબંધકતા નહીં માની શકાય. એટલે થશે એવું કે માનો કે કોઈ મનુષ્ય જીવવિરાધના નથી કરતો, પણ એના પરિણામ તો જીવઘાતના જ છે, તો પણ તમારા મતે પ્રતિબંધકનો અભાવ મોજૂદ હોવાથી, નિર્જરા થવાની આપત્તિ આવશે! વિશેષણાભાવપ્રયુક્તસ્ય વિશિષ્ટાભાવસ્ય શુદ્ધવિશેષ્યસ્વરૂપત્વે, વિશેષ્યાભાવપ્રયુક્તસ્ય તસ્ય શુદ્ધવિશેષ્યરૂપસ્યાઽપિ સમ્ભવાદ્, જીવઘાતપરિણામોઽપિ દેવાનાંપ્રિયસ્ય નિર્જરાહેતુઃ પ્રસજ્યેત્.

આમાં બે નિયમ યાદ રાખવાના છે - ૧. જે કાર્ય માટે જે વસ્તુ પ્રતિબંધક હોય, તેનો અભાવ તે કાર્યનું કારણ બને છે. જેમ કે, ચંદ્રકાંત મણિ હોય તો દાહ નથી થતો, તો તેનો અભાવ દાહનું કારણ બને છે. ૨. જો વિશિષ્ટ વસ્તુ પ્રતિબંધક બનતી હોય, તો એકલું વિશેષણ કે એકલું વિશેષ્ય પ્રતિબંધક ન બને એમ જ માનવું પડે. અને તો જે પ્રતિબંધક ન બને, તે પ્રતિબંધકાભાવરૂપે કારણ બનતું હોવાથી એકલા વિશેષણને કે એકલા વિશેષ્યને કારણ જ માનવું પડે. પ્રસ્તુતમાં જો જીવઘાતનો પરિણામ ન હોય, તો એકલી જીવવિરાધના નિર્જરામાં પ્રતિબંધક નથી

જ બનતી, એમ જો જીવવિરાધના ન હોય, તો એકલો જીવઘાતનો પરિણામ પ્રતિબંધક ન બને, પરંતુ નિર્જરાનું કારણ બની જાય!

(આમાં સ્વમતે આ દોષ કેમ નથી આવતો, તેની ચર્ચા નથી કરી. પણ આપણે તે સમજી શકીએ એમ છીએ કે સ્વમત મુજબ ચાર પરિસ્થિતિ શક્ય છે - ૧. સંયમરક્ષાદિ ઉદ્દેશ સહિત આરાધના (મૂળ માર્ગ) ૨. સંયમરક્ષાદિ ઉદ્દેશ રહિત આરાધના (વંચનાદિ) ૩. સંયમરક્ષાદિ ઉદ્દેશ સહિત વિરાધના (અપવાદપદ) ૪. સંયમરક્ષાદિ ઉદ્દેશ રહિત વિરાધના (સ્વચ્છંદ આચરણ). આમાં જ્યાં જ્યાં સંયમ-રક્ષાદિનો ઉદ્દેશ છે, ત્યાં ત્યાં નિર્જરા છે અને જ્યાં જ્યાં એવો ઉદ્દેશ નથી, ત્યાં ત્યાં નિર્જરા નથી. એમ આરાધના કે વિરાધનાનો નિર્જરા કે નિર્જરાભાવ સાથે સાક્ષાત્ જ કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકાર્યો છે. પ્રતિબંધકતાની કોઈ ચર્ચા જ નથી. તેથી પૂર્વોક્ત દોષ આવતો નથી.)

*

હવે પૂર્વપક્ષ આ દોષથી બચવા નવી દલીલ કરે છે - અથ વર્જનાભિ-પ્રાયેણ જીવઘાતપરિણામજન્યત્વલક્ષણં સ્વરૂપમેવ વિરાધનાયાઃ ત્યાજ્યતે, અતો નેયમસતી પ્રતિબન્ધિકેતિ ચેત્;

* વર્જનાભિપ્રાય $\Rightarrow$ નિર્જરા ✗

$\Uparrow$
જીવવિરાધના (પ્રતિબંધક) ✓ $\leftarrow$ જીવઘાતના પરિણામથી જન્યતા (સ્વરૂપ) ✓

* વર્જનાભિપ્રાય $\Rightarrow$ નિર્જરા ✓

$\Uparrow$
જીવવિરાધના (પ્રતિબંધકાભાવ) ✗ $\leftarrow$ જીવઘાતના પરિણામથી જન્યતા (સ્વરૂપ) ✗

અમારા મતે વિશિષ્ટમાં પ્રતિબંધકતા નથી કે જેના લીધે તમે આપેલો દોષ આવે. અમે તો એકલી જીવવિરાધનાને જ પ્રતિબંધક માનીએ છીએ. પણ આ

જીવવિરાધનાનું સ્વરૂપ જ ‘જીવધાતના પરિણામથી જન્ય હોવું’ એ છે. જ્યાં વર્જનાભિપ્રાય હોય છે, ત્યાં આવો પરિણામ તો સ્વાભાવિક રીતે જ ન હોય. અને એટલે એવા પરિણામ વગરની જીવવિરાધનાનું સ્વરૂપ જ નષ્ટ થઈ જવાથી સ્વરૂપ વગરની તે અસત્ જ થઈ જાય છે. તો તે પ્રતિબંધક અને કઈ રીતે? અને તેથી તે પ્રતિબંધકાભાવરૂપે નિર્જરાનું કારણ અને છે એમ કહેવાય છે.

ઉપાધ્યાયજી આનો પ્રતિવાદ કરતા જણાવે છે કે, કિમેતદ્ ‘વિરાધના’- પદપ્રવૃત્તિનિમિત્તં વિશેષણં વા? આદ્યે પ્રવૃત્તિનિમિત્તં નાઽસ્તિ, પદં ચોચ્યતે इत्ययमुन्મत्तપ્રलापः। અન્ત્યે ચોક્તદોષતાદવસ્થ્યમિતિ શિષ્યધ્યન્ધનમાત્ર-મેતત્। તમે જે જીવધાતના પરિણામને જીવવિરાધનાનું સ્વરૂપ કહો છો, તે ‘વિરાધના’શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે કે વિરાધનાનું વિશેષણ છે? વસ્તુનું સ્વરૂપ આ બેમાંથી જ કોઈ એક પ્રકારનું હોઈ શકે છે. જેમ કે, ઘટત્વ એ ‘ઘટ’પદનું પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત છે અને રક્તત્વ એ વિશેષણ છે.

હવે, જો તમે એમ કહેશો કે જીવધાતનો પરિણામ એ પ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત સ્વરૂપ છે, તો પ્રશ્ન એ આવશે કે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત હાજર ન હોવા છતાં તમે એ વસ્તુને ‘વિરાધના’શબ્દથી ઓળખો છો! આવું તો કેવી રીતે બને? અને જો આ સ્વરૂપને વિશેષણ માનો તો ફરીથી ઉપરનો વિશિષ્ટમાં પ્રતિબંધકતા માનવાનો દોષ ઊભો જ છે. માટે આ તમારો સ્વરૂપવાળો તર્ક પણ યોગ્ય નથી.

*

પૂર્વપક્ષી આ સંબંધે એક નવો જ તર્ક રજૂ કરે છે. અહીં એટલું ધ્યાન રાખવાનું છે કે પૂર્વપક્ષીને વિરાધનારૂપ ક્રિયા સાક્ષાત્ નિર્જરાનું કારણ બને તે વાત માન્ય નથી જ. એટલે તે જીવવિરાધનાને નિર્જરા પ્રત્યે પ્રતિબંધક માનીને અપવાદપટે થનારી જીવવિરાધના પ્રતિબંધક નથી બની શકતી, માટે અન્ય કારણથી

નિર્જરા થાય છે એમ સાબિત કરવા મથે છે. અને ઉપાધ્યાયજી એની વ્યવસ્થામાં જે વાસ્તવિક રીતે દોષ રહેલા છે તે દર્શાવીને, જીવવિરાધના કર્મબંધનું કે કર્મનિર્જરાનું સીધું કારણ બને છે તે સિદ્ધ કરી આપે છે.

પૂર્વપક્ષી હવે ઉપાધિનો વિકલ્પ રજૂ કરે છે -

અથ ‘યદ્ધર્મવિશિષ્ટં વસ્તુ નિજસ્વરૂપં જહાતિ, સ ધર્મઃ તત્રોપાધિ’-
રિતિ નિયમાદ્ વર્જનાભિપ્રાયવિશિષ્ટા હિ જીવવિરાધના જીવઘાતપરિણામ-
જન્યત્વં સંયમનાશહેતું પરિત્યજતીતિ ભાવાર્થપર્યાલોચનાદ્ અનુપહિતવિરા-
ધનાત્વેન પ્રતિબન્ધકત્વં લભ્યતે इत्यુપહિતાયાઃ તસ્યાઃ પ્રતિબન્ધકાભાવત્વમ્
અક્ષતમિતિ ચેત્;

ઉપાધિ એટલે એવી વસ્તુ કે જેના હોવાથી પદાર્થ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ગુમાવી દે. જેમ કે, જસૂદનું ફૂલ પાસે પડ્યું હોય તો એના સંસર્ગથી સ્ફટિક પોતાનું મૂળ નિર્મળ સ્વરૂપ ગુમાવીને લાલ દેખાય છે. તો જસૂદનું ફૂલ સ્ફટિક માટે ઉપાધિ કહેવાશે. જીવવિરાધના મૂલતઃ જીવઘાતના પરિણામથી જન્ય હોય છે, અને એ જન્યત્વરૂપ એવા સંયમના નાશમાં હેતુભૂત પોતીકા સ્વરૂપને લીધે જ તે કર્મ-નિર્જરામાં પ્રતિબંધક બને છે.

હવે જો એ જીવવિરાધનામાં વર્જનાભિપ્રાય ઉમેરાય તો તે વર્જનાભિ-પ્રાયને લીધે જીવવિરાધના પોતીકું જીવઘાતના પરિણામથી જન્ય હોવાપાણું ગુમાવી દે છે. માટે વર્જનાભિપ્રાય એ જીવવિરાધના માટે ઉપાધિ ગણાય છે. આવી ઉપાધિ હોજર હોય તો સ્વરૂપરહિત થયેલી જીવવિરાધના પ્રતિબંધક બની શકતી નથી અને પ્રતિબંધકાભાવને લીધે નિર્જરા થઈ શકે છે.

ટૂંકમાં, વર્જનાભિપ્રાયરૂપ ઉપાધિથી રહિત (-અનુપહિત) જીવવિરાધના જ નિર્જરામાં પ્રતિબંધક બને છે. અને જો એમાં ઉપાધિ ભળે તો તે પ્રતિબંધકા-ભાવરૂપે નિર્જરાનું કારણ બને છે. આકૃતિથી આ વાત જોઈએ -

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

* વર્જનાભિપ્રાય ✕ $\Rightarrow$ નિર્જરા ✕

જીવવિરાધના (પ્રતિબંધક) ✓ $\leftarrow$ જીવઘાતના પરિણામથી જન્યતા (સ્વરૂપ) ✓

* વર્જનાભિપ્રાય ✓ $\Rightarrow$ નિર્જરા ✓

જીવવિરાધના (પ્રતિબંધકાભાવ) ✕ $\leftarrow$ જીવઘાતના પરિણામથી જન્યતા (સ્વરૂપ) ✕

ઉપાધ્યાયજી પૂર્વપક્ષની આ વ્યવસ્થાને અયુક્ત જણાવતા કહે છે કે ન, પ્રકૃતવિરાધનાવ્યક્તૌ જીવઘાતપરિણામજન્યત્વસ્યાઽસત્ત્વેન ત્યાજયિતુમ્ અશક્યત્વાત્। અત્રે ઓધનિર્યુક્તિ વગેરેમાં અપવાદપદે આચરવામાં આવતી જે જીવવિરાધનાનો સંદર્ભ છે, તે મૂલતઃ જીવઘાતના પરિણામથી જન્ય હોતી જ નથી. જો એ જીવઘાતના પરિણામથી જન્ય હોત, તો એમ કહી શકાત કે જીવઘાતના પરિણામથી જન્યસ્વરૂપ એનું સ્વરૂપ હતું, પણ વર્જનાભિપ્રાયથી એ દૂર થયું, તેથી જીવવિરાધનાની પ્રતિબંધકતા નષ્ટ થઈ વગેરે વગેરે. પરંતુ જે સ્વરૂપ એનું છે જ નહીં, તે સ્વરૂપના આધારે પ્રતિબંધકતા કે પ્રતિબંધકાભાવની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ગોઠવી શકાય?

પૂર્વપક્ષી - સામાન્ય રીતે આપણને જીવવિરાધના અંગે 'આ જીવઘાતના પરિણામથી જન્ય છે' એવું પ્રમાત્મક જ્ઞાન થતું હોય છે. વર્જનાભિપ્રાય આવી પ્રમાથવા દેતો નથી. તો આવી પ્રમાનો પ્રતિબંધ થવારૂપ સ્વરૂપનો નાશ તો વર્જનાભિપ્રાયથી થાય છે એવું માન્ય કરી શકાય ને?

ઉપાધ્યાયજી - અત એવ તત્પ્રકારપ્રમિતિપ્રતિબન્ધરૂપસ્યાઽપિ તદ્ધાનસ્યાઽનુપપત્તિઃ। પહેલાં કહ્યું તેમ અપવાદપદે થનારી અને નિર્જરામાં હેતુ-

ભૂત એવી જીવવિરાધના મૂલતઃ જીવઘાતના પરિણામથી જન્ય હોતી જ નથી. તો એના વિશે ઉપરોક્ત પ્રમાત્મક જ્ઞાન થવાનો સંભવ જ ક્યાં છે કે જેથી વર્જનાભિપ્રાય તેવી પ્રમાનો પ્રતિબંધક બનીને જીવવિરાધનાના સ્વરૂપનો નાશ કરે છે એમ માની શકાય?

*

હવે પૂર્વપક્ષી આખી વ્યવસ્થા મૂળથી જ બદલી નાંખે છે. અત્યાર સુધી એવી વાત ચાલતી હતી કે વર્જનાભિપ્રાય એ નિર્જરાનું મૂળભૂત કારણ છે. આ નિર્જરામાં જીવવિરાધના સામાન્ય રીતે પ્રતિબંધક બનતી હોય છે. પરંતુ અપવાદ-પદે થનારી જીવવિરાધના પ્રતિબંધક ન હોવાથી, પ્રતિબંધકાભાવરૂપે તે નિર્જરાનું કારણ બને છે. હવે પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે, સ્યાદેતત્ - વર્જનાભિપ્રાયભાવ-વિશિષ્ટવિરાધનાત્વેન પ્રતિબંધકત્વે ન કોઽપિ દોષઃ, પ્રત્યુત વર્જનાભિપ્રાય-સ્ય પૃથક્કારણત્વાકલ્પનાદ્ લાઘવમિત્તિ; એકલી જીવવિરાધના પ્રતિબંધક હોતી જ નથી, પરંતુ જેમાં વર્જનાભિપ્રાય નથી, એવી જીવવિરાધના જ નિર્જરાની પ્રતિબંધક બને છે. અર્થાત્, જે જીવવિરાધનામાં વર્જનાભિપ્રાય હાજર છે, તે જીવવિરાધના નિર્જરાની પ્રતિબંધક ન બનતાં પ્રતિબંધકાભાવરૂપે નિર્જરાનું કારણ બનશે, અને જે જીવવિરાધનામાં વર્જનાભિપ્રાય નથી, તે જીવવિરાધના નિર્જરાની પ્રતિબંધક બનતાં તેવી જીવવિરાધના વખતે નિર્જરા નહીં થઈ શકે.

આમ માનવામાં	* જીવવિરાધના (પ્રતિબંધક) $\implies$ નિર્જરા ✗
જીવવિરાધના વખતના વર્જ-	↑
નાભિપ્રાયને નિર્જરા પ્રત્યે	વર્જનાભિપ્રાય ✗
સ્વતંત્ર કારણ નથી માનવો	* જીવવિરાધના (પ્રતિબંધકાભાવ) $\implies$ નિર્જરા ✓
પડતો તે પણ લાઘવ છે. કેમ	↑
કે, એને સ્વતંત્ર કારણ ન માનો	વર્જનાભિપ્રાય ✓

તો પણ, એની મોજુદગીથી જીવવિરાધના પ્રતિબંધક ન બનવાથી નિર્જરા સ્વયં થવાની જ છે. આની આકૃતિ ઉપર આપી છે.

ઉપાધ્યાયજી આનો જવાબ મૈવમ્! વિશેષણ-વિશેષ્યભાવે વિનિગમનાવિરહાદ્ એમ કહીને આપે છે. આશય એ છે કે, અહીં પ્રતિબંધકતા બે રીતે કલ્પવી શક્ય છે - ૧. વર્જનાભિપ્રાયથી રહિત જીવવિરાધનાને પ્રતિબંધક માનો અથવા ૨. જીવવિરાધનાવાળા વર્જનાભિપ્રાયના અભાવને પ્રતિબંધક માનો. હવે આમાંથી કોઈ એક ખરેખર પ્રતિબંધક છે અને બીજું નથી એમ નક્કી કરી શકાતું નથી. એટલે બંનેને પ્રતિબંધક માનવાની આપત્તિ આવે છે. આને જ કોણ વિશેષણ બને અને કોણ વિશેષ્ય બને તેમાં વિનિગમનાનો વિરહ કહેવાય છે. જ્યાં આવો વિરહ હોય ત્યાં દ્વિવિધ કારણતા કે પ્રતિબંધકતા થવાથી, જો બીજી કોઈ રીતે એકવિધ કારણતા કે પ્રતિબંધકતા નક્કી થઈ શકતી હોય તો, વિનિગમનાનો વિરહ ગૌરવદોષમાં પરિણમે છે.

હવે, પૂર્વપક્ષી કોઈ વિશેષ યુક્તિ વગર જ જો ‘વર્જનાભિપ્રાયથી રહિત જીવવિરાધના પ્રતિબંધક બને, પરંતુ જીવવિરાધનાવાળો વર્જનાભિપ્રાયનો અભાવ પ્રતિબંધક ન બને’ એમ કહી દે, તો બીજે જ્યાં વાસ્તવમાં દ્વિવિધ કારણતા કે પ્રતિબંધકતા માન્ય છે, ત્યાં પણ યુક્તિ વગર જ એકવિધ કારણતા કે પ્રતિબંધકતા માનવાનો પ્રસંગ આવી પડે. ઉપાધ્યાયજીએ આવી આપત્તિનું એક સ્થાન અન્યથા દોષાભાવવિશિષ્ટબાધત્વેનૈવ દુષ્ટજ્ઞાને પ્રતિબંધકત્વપ્રસંગાદ્²¹ કહીને દર્શાવ્યું

²¹ યથા ‘હ્રદો વહ્નિમાન્’ इति ज्ञानं प्रति ‘ह्रदो वह्न्यभाववान्’ इति ज्ञानं प्रति-बन्धकं भवति, तथा ‘श्वेतः शङ्खः’ इति ज्ञानं प्रति ‘न श्वेतः शङ्खः’ इति बाध-ज्ञानमपि प्रतिबन्धकं भवति। परमिदं बाधज्ञानं तु स्वयं दुष्टम्। अतः तत्र दोषज्ञाने सति तस्य प्रतिबन्धकता विनिवर्तते। ‘ह्रदो वह्न्यभाववान्’ इति ज्ञाने तु

છે. (આ આપત્તિ પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં બહુ ઉપયોગી ન હોવાથી નીચે ટિપ્પણમાં એનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ કર્યું છે.)

ઉપાધ્યાયજી અત્રે બીજી પાણ એક આપત્તિ આપે છે કે, વિશેષ્યાભાવ-સ્થલેઽતિપ્રસङ्ગાત્ ચ. આનો આશય એમ છે કે, તમે જો વર્જનાભિપ્રાયથી રહિત જીવવિરાધનાને જ પ્રતિબંધક માનશો અને એના અભાવને પ્રતિબંધકાભાવરૂપે નિર્જરાનું કારણ માનશો, પણ વર્જનાભિપ્રાયને નિર્જરા માટે સ્વતંત્ર જરૂરી કારણ નહીં માનો તો, જે દુષ્ટ પરિણતિવાળા જીવને વર્જનાભિપ્રાયનો સર્વથા અભાવ જ છે, પરંતુ કોઈપણ કારણસર એ જીવવિરાધના નથી કરી શકતો, એવા જીવને પણ તમારે નિર્જરાનો સદ્ભાવ માનવાની આપત્તિ આવશે. કેમ કે, ત્યાં જીવવિરાધના ન હોવાથી પ્રતિબંધકનો અભાવ તો છે જ. (અહીં વર્જનાભિપ્રાય-રહિતતા એ વિશેષણ છે અને જીવવિરાધના એ વિશેષ્ય છે. જેમ વિશેષણ ન હોય અને એકલું વિશેષ્ય જ હોય તો વિશિષ્ટાભાવ થવાથી પ્રતિબંધકતા નથી આવતી, એમ વર્જનાભિપ્રાયના અભાવરૂપ એકલું વિશેષણ હોય અને જીવવિરાધનારૂપ વિશેષ્ય ન હોય તો પણ વિશિષ્ટાભાવ થવાથી પ્રતિબંધકતા નહીં આવે અને નિર્જરા થશે. જે અમાન્ય છે, કેમ કે સિદ્ધાંતમાં તો વર્જનાભિપ્રાયનો અભાવ હોય અર્થાત્ જીવઘાતનો પરિણામ હોય તો પણ નિર્જરાનો સદ્ભાવ નથી માન્યો.

ન दोष-जन्यतेति तस्य प्रतिबन्धकता अक्षुण्णा एव तिष्ठति। ततः दोषाभावे बाधे चोभयत्र प्रतिबन्धकताङ्गतेति दोषाभावविशिष्टबाधत्वेनाऽपि बाधविशिष्टदोषाभावत्वेनाऽपि च 'हृदो वह्न्यभाववान्' इत्यादिज्ञानानां प्रतिबन्धकता अङ्गी-करणीया भवति। परं पूर्वत्र यदि युक्तिविरहे सत्यपि एकधैव प्रतिबन्धकता स्वी-कृता भवतीति चेदत्राऽपि तथा करणीयं भवेत्, तत् च नाऽनुकूलमितिह आशयः।

અમારા મતે તો વર્જનાભિપ્રાય નિર્જરા પ્રત્યે સ્વતંત્ર કારણ હોવાથી, તે ન હોય તો નિર્જરા નથી જ થતી અને એવું માનવામાં સિદ્ધાંતભંગ પાણ નથી થતો.

*

હવે ઉપાધ્યાયજી આ આખી વાતને વ્યવસ્થિતરૂપમાં સમજાવતા કહે છે કે, તસ્માદ્ વર્જનાભિપ્રાયસ્યૈવ ફલવિશેષે નિશ્ચયતો હેતુત્વં, વ્યવહારેણ ચ તત્તદ્વ્યક્તીનાં ભાવાનુગતાનાં નિમિત્તત્વમિતિ સામ્પ્રતમ્। તેથી, પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો વર્જનાભિપ્રાય જ નિર્જરા પ્રત્યે કારણભૂત બને છે. પરંતુ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ જે જે ક્રિયામાં વર્જનાભિપ્રાય રહેલો હોય, તે તે ક્રિયા સ્વયં આરાધનારૂપ હોય કે અપવાદપદે આચરવામાં આવતી નિર્જરારૂપ હોય, તે ક્રિયાથી નિર્જરા થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે.

અત્રે પ્રારંભમાં જ જે ઓઘનિર્યુક્તિનો પાઠ આપ્યો છે, તેમાં જે વિશિષ્ટ પ્રકારની વિરાધનાને જ સીધી નિર્જરારૂપ ફળ આપનારી કહી છે, તેમાં પણ પરમાર્થથી તો તેવી વિરાધના આચરતી વખતે આત્મિક વર્જનાભિપ્રાયથી જ નિર્જરારૂપ ફળ મળે છે, એમ સમજવાનું છે.

વિપશ્ચિતં ચેદમન્યત્રેતિ નેહ વિસ્તરઃ। આ તત્ત્વનો વિસ્તાર અન્યત્ર કરેલો છે, તેથી અહીં વિસ્તાર કરતાં નથી.

(પ્રસ્તુત વિવેચન લખવામાં પૂજ્યપાદ વિદ્વત્પૂર્વ આચાર્ય શ્રીઅભયશેખર-સૂરિજી મહારાજશ્રીના વિવેચનમાંથી ઘણી સહાય મળી છે, તેનું કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરું છું. આ સહાય વિના તો આ લેખ લખવો મારા માટે પ્રાયઃ અશક્ય જ હતો. બીજી એક વાત, ધર્મપરીક્ષણંથમાં આ જ મુદ્દો થોડો જુદી રીતે ચર્ચો છે. પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ બંને પ્રરૂપણાની સંગતિ કરવાનો સરસ પ્રયાસ કર્યો છે. ભવિષ્યમાં તે અંગે વિશેષ ચર્ચા કરવાની ભાવના છે.)

* * *

સાંપ્રત ચિંતન

૩૬૮ આપણામાંથી કો'ક તો જાગે...

✓ આચાર્ય શ્રીશ્રમણચન્દ્રસૂરિજી

(શાસનસમ્રાટ્ શ્રીવિજયનેમિસૂરિજી સમુદાયના પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયશ્રમણચંદ્ર-સૂરિજી મહારાજશ્રીની નિશ્રામાં છેલ્લા ૭ મહિના કરતાં વધુ સમયથી 'શાસનબોધ' નામની લેખમાળા ચાલે છે. રોજનું એક પાનાનું દૈનિકસ્પર્શી, મર્મોત્તેજક અને વિચારણા-પ્રેરક લખાણ આ લેખમાળાના માધ્યમથી પીરસાય છે. કોરોનાના કાળે જૈન શાસનને જે બહુ થોડાક અતિમૂલ્યવાન લાભો કરાવી આપ્યા, તેમાં આ લેખમાળાનો સમાવેશ અવશ્ય કરવો પડે. આ લેખમાળા ખૂબ વંચાઈ છે અને વહેંચાઈ છે. તેમાં શાસ્ત્ર, ધર્મ, અધ્યાત્મ, જીવન વગેરે વિષયોની સાથે સમયે સમયે સાંપ્રત બિંદુઓને પણ સ્પર્શવામાં આવ્યાં છે.

તા. ૨૬-૨-૨૦૨૧ ના દિવ્યભાસ્કર વર્તમાનપત્રમાં એક સમાચાર પ્રકાશિત થયા હતા : 'ચીનનો નવો પેંતરો : હોંગકોંગનો ૭ હજાર વર્ષ પ્રાચીન ઈતિહાસ મિટાવી ૭૨૬ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાને પાઠ્યપુસ્તકો ફરી લખાવ્યાં'. આ સમાચાર ખરેખર આપણને વિચારવા માટે મજબૂર કરી દે તેવા હતા. આને અનુલક્ષીને શાસનબોધ લેખમાળામાં તા. ૨૭-૨-૨૧ થી શરૂ કરીને ૪-૩-૨૧ સુધી છ લેખો લખાયા (લેખક. ૨૧૨-૭). આ લેખો ચિંતનની રીતે તો મહત્ત્વપૂર્ણ હતા જ. પણ તે સાથે જૈન યુવા મુનિઓ માટે માર્ગદર્શક બની શકે, દિશા ચીંધી શકે તેવું સત્ત્વ ધરાવતા હતા. તેથી આચાર્યશ્રીને વિનંતી કરીને તે છ લેખો અત્રે પ્રકાશિત કરવાની અનુમતિ માંગી. ઉદારતાથી તેની અનુમતિ આપવા માટે શ્રુતસંવિભાગ પરિવાર આચાર્યશ્રીનો ઋણી છે.

ખાસ, આ સંદર્ભે જેમને પણ કંઈક કરવું હોય, તે પોતાનાં સૂચનો, પોતાની સજ્જતા અને અનુકૂળતા મુજબ ચોક્કસ જણાવે. શ્રુતસંવિભાગ પરિવાર આમાં મધ્ય-સ્થ અને સહકારી સંસ્થા તરીકે પોતાની ભૂમિકા ચોક્કસ ભજવશે. કાર્ય તમારું, અગ્રેસરતા તમારી, યશ તમારો, બસ, એક સહકાર અમારો - આવી ભૂમિકા રહેશે. એક ચિનગારી પ્રગટી છે, મહાનલ બને એ જ આશા અને અરમાન સાથે... - ત્રૈ.)

તા. ૨૬-૨-૨૦૨૧ના “દિવ્યભાસ્કર” માં આવેલા આ સમાચાર છે. ધ્યાનથી વાંચજો. એક સરકાર આવતી પેઢીઓને પોતાની તરફેણમાં કરવા ઈતિહાસ બદલી રહી છે.

તમે એમ નહીં માનતા કે ‘ચીન’નો આ સ્વભાવ છે. માત્ર ચીન નહીં, વિશ્વમાં અનેક વાર એવું બન્યું છે કે સાચા ઈતિહાસને છુપાવાયો હોય, બદલી દેવામાં આવ્યો હોય. આવું બનવાનાં અનેક કારણો છે -

(૧) સત્તાધીશ જ્યારે આખો ઈતિહાસ પોતાની તરફેણમાં કરવા ઈચ્છે.

(૨) કોઈ જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય કે દેશ માટેના તીવ્ર રાગ કે દ્વેષથી પ્રેરાઈને ઈતિહાસ લખાય.

(૩) પ્રજા જ્યારે પોતાનો ઈતિહાસ જાણવાની, સમજવાની કે સાચવવાની ખૂબ ઉપેક્ષા કરે. આવું બને ત્યારે ઈતિહાસ નષ્ટ થતો જાય, અને અન્ય લોકો પોતાની વાર્તાને ચલાવવા માટે અથવા જેવો ઈતિહાસ બચ્ચો હોય તેવો જ પ્રસિદ્ધ થાય.

ભૂતકાળમાં જે કંઈ નષ્ટ થયું, બદલાયું, ખોટું રચાયું કે પ્રસિદ્ધ થયું તેમાં ઉપરનાં બે કારણોનો ઘણો ફાળો હતો. પૂર્વનાં બે કારણોથી ઘણા મંદિરો તૂટ્યાં, ગ્રંથભંડારો સળગ્યા. હજારો-લાખો જીવોને ખતમ કરાયા. ઐતિહાસિક પાત્રોની કથાઓ બદલી દેવામાં આવી. અનેક પેઢીઓને ખોટા ઈતિહાસો ભણાવાયા.

પણ, વર્તમાનકાળે જે નષ્ટ થઈ રહ્યું છે, તેમાં મુખ્યત્વે ત્રીજું કારણ છે. ભવ્ય ઈતિહાસના સેંકડો અવશેષો હાજર છે. સંશોધિત થયેલાં તારણો હાજર છે. ઐતિહાસિક ગ્રંથો વિદ્યમાન છે. પણ પ્રજાના ચિત્ત પર ઘોર ઉપેક્ષા છવાયેલી છે. મહેનત અને નિષ્ઠાપૂર્વક સત્ય ફંક્ષોળવું તે હવે બિનજરૂરી કામ ગણાય છે.

આપણી હાજરી છતાં તીર્થો કે જિનાલયો અન્ય સંપ્રદાયનાં બનતાં જાય. ધર્મપુરુષોને વિકૃત રીતે બતાવતાં પુસ્તકો છપાય. માત્ર “કોઈ જતું નથી” એવા કારણથી ભર્યા ભર્યા સંઘવાળા ગામમાં આપણાં મંદિરો અન્યનાં થઈ જાય. ઐતિ-

હાસિક પ્રતિમાજીઓ વેચાય. હોટલ કે બંગલાઓના સુશોભનમાં પ્રાચીન પ્રતિમા-જીઓ ગોઠવાય.

આમાં ઉપેક્ષા સિવાય બીજું શું છે? આ વાંચીને કદાચ કોઈને પીડા થાય, ને એમાંથી સંઘને થોડા નિષ્ઠાવાન વિદ્યાર્થીઓ ને કાર્યકર્તાઓ મળે એવી આશા સાથે આ લખ્યું છે.

*

ઈતિહાસ અંગે થોડાક વિચારો...

ગઈકાલે ઈતિહાસના નાશ, ઉપેક્ષા આદિની વાત કરી.

આજે ઈતિહાસને સાચવવાના નાના-મોટા ઉપાયની ચર્ચા માંડીએ. જે અમને સૂઝે છે, તે જણાવીએ. આમ તો ઈતિહાસ બહુ મોટો અને અઘરો વિષય છે. અનેક સાચી-ખોટી વાતોવાળો અને બહુ અટપટો વિષય છે. સામાન્ય માણસ માટે એ બહુ કઠિન ગણાય. આવા ટાણે પહેલો પ્રયત્ન કરવો પડે - વિષયને સરળ અને સીમિત બનાવવાનો. એટલે પહેલાં તબક્કે કોઈપણ ગામના વતનીઓ માત્ર એટલું નક્કી કરે કે અમે અમારા ગામની જૂની વાતોને ભેગી કરીશું, સંકલિત કરીશું. એની નોંધને સ્થાયીરૂપે સંઘના પ્રત્યેક ઘરમાં રાખીશું. દરેક મોટા પ્રસંગે નવી પેઢીને જૂની વાતોની માહિતી આપીશું.

આટલા સંકલ્પ પછી ગામના બે-ચાર નિષ્ઠાવાન માણસોએ વિદ્વાન ગુરુભગવંત કે અન્ય વ્યક્તિના માર્ગદર્શનપૂર્વક કેટલીક માહિતી એકઠી કરવાની અઘરી ગણાતી મહેનત કરવી પડે. જેમ કે -

(૧) ગામમાં જિનાલય, અન્ય ધર્મસ્થાનો કેટલાં?

(૨) તે તે જિનાલય આદિની પ્રતિષ્ઠા ક્યારે, ક્યા સંયોગોમાં, કોણે કરી-કરાવી?

(૩) જે તે સમયે બનેલા વિશિષ્ટ પ્રસંગો - ચમત્કારો.

(૪) પ્રતિમાજી નીચે લખેલા લેખો.

(૫) જે તે ગામ, પ્રદેશના વિશેષ રીતિ-રિવાજો.

(૬) ગામમાં થયેલા મહાપુરુષો.

(૭) પૂર્વમાં કોઈ વિદ્વાને જે તે ગામ કે તીર્થ વિષે રચેલું સાહિત્ય અથવા તે ક્ષેત્રમાં રહીને રચેલું સાહિત્ય.

આવી નોંધ ભૂતકાળમાં મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી જેવા વિદ્વાનોએ કે પછી વિદ્વાન શ્રાવકોએ ખંતપૂર્વક કરી છે. તેને નમૂનારૂપે રાખી પોતપોતાના ગામ-નગરનો આવો ઇતિહાસ નાનકડી પુસ્તિકારૂપે તૈયાર થાય તો લોકો ઇતિહાસના જાણકાર થાય. પોતાના ગામ-નગરના ભૂતકાળ માટે બહુમાન થાય. ભવિષ્યમાં ધરતીકંપ, ચોરી, પૂર આદિ કારણે કશું નષ્ટ થાય, ખોવાઈ જાય કે અન્ય સ્થાને પહોંચે ત્યારે એનો દસ્તાવેજ પુરાવો હાજર હોય, જે સાબિત કરે કે જે તે પુસ્તક-પ્રતિમાજી કે પદાર્થ ક્યાંના છે?

થોડી મહેનત ઘણું પરિણામ આપે.

જો તમારા ગામનો આવો ઇતિહાસ હાજર હોય તો વાંચો. ન હોય તો મહેનતની શરૂઆત કરો. જિનશાસનની-ભારતની સંસ્કૃતિની સુંદર સેવા થશે.

*

ઇતિહાસના ગૌરવ કાળે

ગઈકાલે ઇતિહાસના નાનકડા સંકલનની વાત કરેલી. મોટું કામ એકસાથે લેવું કદાચ ભારે પડે. પરંતુ આ રીતે નાનું નાનું કાર્ય સરળતાથી થાય અને સરવાળે બહુ મોટું થાય.

બીજો એક લોકમાનસને પ્રભાવિત કરે એવો પ્રયોગ વિચારીએ.

એક નાટક કંપનીના માલિકે કહેલું કે અમે જેટલાં નાટકો બનાવીએ, તે બધા મોટા ભાગે જૈનોના આધારે જ ચાલે છે. જે.જે.સી. કે જે.એસ.જી. જેવી સંસ્થાઓના ખૂબ બુર્કિંગ મળે. જો ખરેખર આવું હોય તો દરેક ગામ-તીર્થ આદિ સાથે જોડાયેલા લોકોમાં જે યુવાનો છે, તેમાંથી સંવાદ અને અભિનયની પ્રતિભાવાળા છોકરાઓ એકાદ-બે ગામ કે તીર્થના ઇતિહાસનાં રોચક સંવાદો-નાટકો તૈયાર

કરે. જરૂર પડે વ્યવસાયી લેખક કે દિગ્દર્શકની મદદ લઈ શકાય. એમાં નૃત્ય-ગીતો ઉમેરી શકાય. ચીલાચાલુ બનતાં નાટકોમાં હાસ્યનું પ્રમાણ વધુ પડતું અને નાટકના સ્તરને નીચું કરનારું હોય છે. એના બદલે પ્રભાવશાળી સંવાદો લખાય.

આવા પ્રયોગોને જૈન સંસ્થાઓ, મંડળો આદિનો પણ આવકાર મળે. નહીં તો જે તે ગામના સમાજનો તો આવકાર મળે જ. નાટકના માધ્યમે દસ્તાવેજ વિગતો પણ મૂકાય. આનાથી લોકમાનસમાં જૂની વાતો સ્થાપિત થાય છે.

રામાયણ સદીઓ સુધી પ્રસિદ્ધ રહી. એનું એક કારણ એ કે ગામેગામ એનાં નાટકો થતાં જ રહ્યાં. ટી.વી. તો પછી આવ્યું. વર્તમાનકાળે પણ શેઠ મોતીશા, જગડુશા આદિ પાત્રો નાટ્યપ્રયોગોથી ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. વળી, આ બહાને પ્રતિભાસંપન્ન યુવાનો વારંવાર ઈતિહાસ ગોખશે, બોલશે. આજે કેટલાક યુવાનો શત્રુંજય જેવા તીર્થ માટે નાટક કરે છે, તો સરસ પ્રતિસાદ મળે છે. આવું અનેક તીર્થો માટે થઈ શકે.

લોકજાગૃતિ પોતે જ અનેક પ્રકારની કાર્યસંપન્નતા કરાવનારી નીવડે છે. આ વિષયે આપના મનમાં કોઈ વિચાર હોય તો ખુશીથી અમને જણાવશો.

*

ઈતિહાસ-વક્તાઓની આવશ્યકતા

આપણે ત્યાં પ્રવચનમાં પ્રાયઃ ઉપદેશપ્રધાનતા હોય છે. એમાં કશું ખોટું પણ નથી. પરંતુ આ માધ્યમથી સમર્થ શ્રમણો દસ્તાવેજ ઈતિહાસને રોચક રીતે પીરસી શકે. એ ભૂતકાળની ખુમારી સંઘમાં જગાડી શકે. લોકના પ્રવાહને પણ આણજાણી પ્રાચીનતા તરફ વાળી શકે. ભલે સતત નહીં, પણ પ્રાસંગિક રીતે પણ આ કાર્ય આવશ્યક છે. વળી એ માત્ર વાર્તારૂપ ન બને. નક્કર માહિતી, પ્રેરણા અને પરિણામના લક્ષ્યને પૂર્ણ કરનાર બને એટલી સજ્જતા રાખવી પડે.

થોડા વર્ષોમાં વિવિધ કાર્યક્રમો વધ્યા છે અને તેમાં વક્તા તરીકે કોઈ ને કોઈ ગૃહસ્થ હોય છે. એમાં પણ મોટેભાગે બધા કેવલ સંવેદનાનું કથન કરે છે. ધીરે ધીરે એ કાર્યક્રમો પણ બીબાંઢાળ બનતા જાય છે. કોઈ નક્કર વિષય પર જ વાત

કરવી હોય તો પ્રાયઃ કોઈ વક્તા ન મળે. જો આ બાબતે જાગૃતિપૂર્વક થોડા યુવાનો અભ્યાસપૂર્ણ પરિશ્રમ કરે અને ૪૦-૫૦ મિનિટના રસાળ વક્તવ્યો તૈયાર કરે તો સંઘમાં નવા કાર્યક્રમો રચાય અને ભૂલાયેલી વાત માટે સુંદર વાતાવરણ રચાય.

છેલ્લાં વર્ષોમાં ‘પાહિણિદેવી’ જે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનાં માતા હતાં, તેમના પાત્રની રજૂઆતપૂર્વક હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ વિશે જે ૫૦-૬૦ મિનિટનું વક્તવ્ય સામિતય અપાય છે, તેણે પાહિણિદેવીને ખૂબ ગૌરવ અપાવ્યું છે. બોરીવલીનાં જ એક શ્રાવિકા બહુમાનપૂર્વક આ આ કાર્ય કરે છે. શ્રીસંઘમાં તીવ્ર યાદશક્તિવાળા યુવાનો ઘણા છે. તેઓ કોઈ ગ્રંથ, કોઈ પાત્ર, કોઈ ક્ષેત્ર આદિ વિષે તૈયારી કરી શકે. એટલી અપેક્ષા રહે કે પ્રત્યેક વાક્ય અભ્યાસપૂર્ણ હોય. નાનું હોય તો પણ ચાલે, નક્કર હોવું જોઈએ. અત્યારે જે વિશ્વપ્રસિદ્ધ TED નામે વક્તવ્યશ્રેણી ચાલે છે. તેમાં બધા ૧૮ થી ૨૫ મિનિટ જેટલું જ બોલે છે. પ્રભુનો સંઘ ગુણહીન કે સાવ સમજણહીન નથી. વિશેષ તૈયારીપૂર્વક મૂકાયેલું ઘણું આ સંઘ ઝીલે છે.

પણ, સંઘની વિચારધારાનું ઘડતર કરવાની જવાબદારી પણ આપણે વહેવી પડશે ને! બધા લોકો કદાચ જાગશે નહીં, પણ જાણશે તો ખરા.

* * *

અતીત પર નજર રાખનારાં

દિગંબર પરંપરામાં એક માસિકપત્ર ચાલે છે, પ્રાચીન તીર્થો વિષેનું. દર મહિને ભારતભરમાં મળેલા પ્રાચીન જૈન અવશેષો, પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ-દક્ષિણ એમ ચારે દિશાનાં પ્રાચીન તીર્થો, એ તીર્થોનાં જિર્ણોદ્ધારકાર્યો આદિ વિગતો આવે. લેખક રૂપે મોટાભાગે શ્રાવકવર્ગ. એ પત્ર જોઈએ ત્યારે એમની કાર્યનિષ્ઠા પ્રત્યે આદર જાગે, સાથે એક તીવ્ર ઝંખના જાગે કે આપણો સંઘ કેમ આવું ન કરે? કેમ ન કરી શકે? જવાબો ઘણા મળે પણ, સવાલ છેવટે ઊભો જ રહે.

ગુજરાતી ભાષામાં ‘જિપ્સી’ નામે એક સામયિક આવે છે. જ્યારે જ્યારે એ જોઈએ ત્યારે ત્યારે થાય છે કે લોકોને આટલું ચિન્તાકર્ષક અને એવું એક પરિપત્ર જિનશાસનનું હોય. સદીઓ જૂનાં શિલ્પો, હસ્તપ્રતો, દેશના ખૂણે-ખૂણેથી મળતા પ્રાચીન પુરાવાઓ, જિનધર્મની ઐતિહાસિકતા સાબિત કરતા અભ્યાસ લેખો – આ બધાંથી ભરેલું છતાં સૌંદર્યમદ્દયું રૂપ લઈને એક મૂલ્યવાન પરિપત્ર સંઘના હાથને શોભાવતું હોય.

પણ, ખબર છે કે એ માટે અભ્યાસુ વિદ્વાનોની ટીમ જોઈએ. પોતાની કળાને શાસન કાળે વાપરનારા પ્રતિબદ્ધ મિત્રો જોઈએ. ખૂણા-ખાંચરાના સ્થાન સુધી પહોંચનારા અધ્યયન અને અગવડની પ્રીતિવાળા વિદ્યાર્થીઓ પણ જોઈએ અને કશા પરિણામની અપેક્ષા વિના પણ ભગવાનના શાસનની સેવામાં સંપત્તિ વાપરીને સ્વયંને ધન્ય માનનારા ભાગ્યશાળીઓ જોઈએ. જો કે આ અશક્ય નથી જ, અઘરું ચોક્કસ છે. અત્યારે પણ કેટલાક યુવા મિત્રો ઈતિહાસની સુંદર ખેવના માંડીને બેઠા છે. પણ, એ સંખ્યા વધવી જોઈશે. થોડા પણ સમાન રુચિવાળા જીવો આમાં જોડાય તો કેટકેટલું બહાર આવે! હમણાં જ એક આચાર્ય મહારાજ દક્ષિણ ભારતનો વિહાર કરતા હતા. એમણે વિહારમાં જોયેલાં સ્થાનોની પ્રતિકૃતિ જ બતાવે છે કે પહાડોનાં શિલાખંડો પણ જૈન શિલ્પોથી ભર્યાભર્યા છે.

જો કે આવાં કાર્યો કરનારા મિત્રોની પીઠ થાબડવામાં, એમને નાની-નાની ચિંતાઓથી મુક્ત રાખવામાં સંઘ પાછો ન પડવો જોઈએ. અતીત પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરનારાનો વર્તમાન શ્રીસંઘે સાચવવો જ રહ્યો. પ્રોત્સાહનના અભાવે ને સમીક્ષકોના સમજ વગરના ડહાપણે કેટલીય નિષ્ઠાઓનું બાળમરણ નીપજવ્યું છે.

શાસનને સમજનારા જીવો પાસેથી ભરપૂર આશા સાથે આ થોડું લખ્યું. આરંભ કરી જાણજો...

*

અતીતનાં સંગ્રહાલયો...

ગુરુ મહારાજની આંગળીએ અમે મારવાડ કૃપા.

આખું મારવાડ જાણે મ્યુઝિયમ છે. રાજમહેલો, પ્રતિમાભંડારો, જાત-જાતનાં સંગ્રહાલયોનું જાણે ધામ. પોકરણના મહેલમાં જે કદનાં વાસણો છે, તે અમે જીવનમાં પહેલીવાર જોયા.

જૈસલમેરના મ્યુઝીયમમાં પાઘડીઓના પ્રકાર અને રંગોનું જે સામાજિક પ્રસંગોના આધારે કરાયેલું વર્ગીકરણ છે, તે કાબિલેદાદ છે. કેટલાંક સંગ્રહાલયો તો જાણે જૈન અવશેષોથી જ શોભે છે. ક્યાંક વળી પ્રાચીનતા ધૂળ ખાતી પડી છે. એક તીર્થની ધર્મશાળામાં રૂમ ભરીને પ્રાચીન પ્રતિમાજી ને પરિકરો જાણે વધારાની વસ્તુ મૂકી હોય એમ કોઈએ મૂક્યા'તાં.

આપણો અતીત અતિભવ્ય છે. જો પ્રભાવશાળી તીર્થોનાં વિશાળ પરિસરમાં ચિત્રરૂપે, વિશિષ્ટ શૈલીની રચનારૂપે, અવશેષોના સંગ્રહરૂપે મ્યુઝિયમ બને. એ પણ માત્ર વસ્તુના ઢગલારૂપે નહીં, વિશ્વકક્ષાનાં કહી શકાય એવા બને. ભલે ખર્ચાળ હોય, પણ આવનારને એ શાસનનું આકર્ષણ ઊભું કરી જ દે એવાં હોય. ત્યાં સુંદરતમ પ્રસ્તુતિ આપે એવો જ સ્ટાફ હોય. આનાથી આવનારનું ચિત્ત પ્રસન્નતા પામે જ.

અત્યારે અમારા એક મુનિરાજ અપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસનાં સુંદર ચિત્રો બનાવરાવે છે. એ ચિત્ર ઉપાશ્રયમાં એક દિવસ પણ પડ્યું હોય, તો એવું શોભે કે આવનારો દરેક માણસ તેને જોવા લલચાય.

કેટલાંક તીર્થો પાસે વિશાળ ભૂમિખંડ છે. જો થોડાક પુણ્યશાળીઓ શક્તિ ખર્ચે તો મોટું કામ થાય. શાસન માત્ર શક્તિસંપન્નતાથી નહીં, દૃષ્ટિ-સંપન્નતાથી ચાલે છે.

* * *

અમે વાંચ્યું, તમે પણ વાંચશો?

▲ 10. જ્ઞાનાંજલિ

/ મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી

સંપાદક - પં. શ્રીરમણીકવિજયજી મ., શ્રીભોગીલાલ સડિસરા વ.

પ્રકાશક - શ્રીસાગરગરદ્ધ જૈન ઉપાશ્રય, વડોદરા

પ્રકાશન વર્ષ - ઈ.સ. 1969

પૃષ્ઠ - ૫૮૨

પરમપૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મ.ના દીક્ષાપર્યાયની પશ્ચિપૂર્તિનો સમારંભ વિ.સં. ૨૦૨૪ માં વડોદરા ખાતે ઉજવાયો. આ સમારંભના કાયમી સંભારણા રૂપે જ્ઞાનાંજલિ ગ્રંથ પ્રગટ થયો. પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિશ્રીના પાંડિત્ય અને જ્ઞાનમય વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતા આ ગ્રંથ વિશે ૪-૬ પાનામાં અભિપ્રાય આપવો એ કૂટપટ્ટી લઈને મેરુપર્વત માપવા જેવું દુષ્કર કાર્ય ગણાશે. અહીં તો માત્ર આ ગ્રંથની બહુમૂલ્યતાને પ્રીછવાનો અને પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિશ્રીએ જ્ઞાનના ક્ષેત્રે જૈન સમાજ પર કરેલ મહાન ઉપકાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાનો યત્નકિંચિત્ પ્રયાસ કર્યો છે.

આ ગ્રંથ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. પ્રથમ વિભાગમાં પૂજ્ય આગમપ્રભાકરશ્રીની સર્વસ્પર્શી, મર્મગ્રાહી અને પારગામી વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આપતા તેમના લેખો અને પ્રસ્તાવનાઓનો સમાવેશ થયો છે. અને દ્વિતીય વિભાગમાં તેમના સંયમપૂત, ઉદાર અને સમભાવસભર વ્યક્તિત્વને દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોએ બિરદાવ્યું છે.

પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિશ્રીના ચિંતનાત્મક લેખોમાં તેમની સૂક્ષ્મગ્રાહી છતાં દૂરદર્શિતાયુક્ત વિચારધારા ઝળકે છે. પ્રથમ વિભાગના પહેલા લેખમાં પૂજ્યશ્રીએ જ્ઞાનપંચમી પર્વ વિશે મનનીય ચિંતન રજૂ કર્યું છે. પૂજ્યશ્રી તહેવારોનો અંતિમ ઉદ્દેશ દર્શાવે છે કે, “તે તે તહેવારને દિવસે મનુષ્ય પોતાના જીવનને ઉન્નત

બનાવવા માટે જુદી-જુદી રીતે વિચારો કેળવે અને તેને જીવનમાં ઉતારવા માટેનું આંતરબળ મેળવે.” પુસ્તકોને કાયમી નુકશાન ચોમાસાની મોસમથી જ થાય છે. પુસ્તકસંગ્રહમાં પેસી ગયેલ ભેજવાળી હવાને દૂર કરવા માટે સૌથી યોગ્ય સમય કાર્તિક માસ જ છે. માટે જ્ઞાનપંચમીના દિવસે ખરેખર તો પુસ્તકભંડારો તપાસવા, ભેજ લાગી ગયેલ પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, ઘોડાવજ વગેરેની પોટલીઓ બદલવી વગેરે કાર્યો દ્વારા જ્ઞાનભંડારનું સંરક્ષણ, સંવર્ધન થતું હતું. પરંતુ આપણે બાહ્ય આડંબરોમાં ખૂંચી જઈને મૂળ ઉદ્દેશોને કિનારે મૂકી દીધા છે. આ વાત પૂજ્યશ્રીએ પદ્ધતિસર રજૂ કરી છે. હાલના સમયમાં જૈન શ્રાવક-શ્રાવિકા વર્ગનો પુસ્તકો સાથેનો સંગ સતત ઘટી રહ્યો છે. આ લેખમાં પૂજ્યશ્રીએ દર્શાવેલ પદ્ધતિમાં સમયોચિત પરિવર્તન કરીને તે રીતે જો જ્ઞાનપંચમી તહેવાર ઉજવવાનું શરૂ થાય તો શ્રાવકવર્ગમાં, જ્ઞાનભંડારો સાથેના સીધા જોડાણને લીધે આપણા અમૂલ્ય જ્ઞાનવારસા પ્રત્યે ગૌરવની લાગણી જન્મશે અને પુસ્તકો સાથેનો સંપર્ક પણ વધશે.

પૂજ્ય મુનિશ્રીએ એક લેખમાં જ્ઞાનભંડારોની સમૃદ્ધિ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. આપણો હજારો વર્ષોનો અમૂલ્ય જ્ઞાનવારસો કેવી રીતે જ્ઞાનભંડારોમાં ધબકી રહ્યો છે તેનું માહિતીપ્રચુર છતાં રસાળ વર્ણન આ લેખમાં થયું છે. આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલ જૈનકથાસાહિત્ય વિશે મુનિશ્રી કહે છે કે, “આપણા કથાસાહિત્યનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અધ્યયન કરી નવીન દૃષ્ટિએ આલેખવામાં આવે તો પ્રજાજીવનના ઘડતર માટેની વિશિષ્ટ સામગ્રી તૈયાર થાય.” મુનિશ્રી પ્રાચીનતાના પ્રહરી હોવાની સાથે-સાથે ભવિષ્યના ધર્મનું પરિવર્તિત માળખું કેવું હોઈ શકે તે અંગેની પણ દીર્ઘદૃષ્ટિ ધરાવતા હતા - આ વાતની પ્રતીતિ પુસ્તક વાંચતી વખતે સતત થાય છે.

‘લીંબડી જ્ઞાનભંડારનું અવલોકન’ લેખની શરુઆતમાં જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને તેના રક્ષણ અંગે પરિચય અપાયો છે. ઈતિહાસપ્રમીઓ માટે આ પરિચય ઘણો જ્ઞાનવર્ધક છે. આ લેખમાં ‘સાંધેલાં પુસ્તકો’ શીર્ષક નીચે અપાયેલ જાણકારીથી આપણા પૂર્વાચાર્યોની પ્રતને પુનર્જીવિત કરવાની નિપુણતાનો અંદાજ આવે છે. પૂજ્ય મુનિશ્રીએ નોંધ કરી છે કે, “લીંબડીમાં આવનાર પુસ્તકપ્રેમીઓએ આ સાંધેલી પ્રતો અવશ્ય જોવી. નખપ્રાયઃ થઈ ગયેલ ૫ પ્રતોને ખરતરગચ્છીય

શ્રીજિનહર્ષસૂરિજી અને તેમના શિષ્યોએ એટલી નિપુણતાથી સાંધી છે કે આ ક્ષેત્રના નિષ્ણાત વ્યક્તિ પણ તેના પાનાને પ્રકાશ સામે રાખ્યા સિવાય પ્રતને ક્યાં સાંધેલી છે તે એકાએક ન કહી શકે અને સાંધ્યા પછી જે અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે તે પણ આબાદ પ્રથમના લેખકને મળતા જ છે.” પૂર્વાચાર્યોની આવી કળાઓને પીછાનવાની કળા પૂજ્ય મુનિશ્રી પાસે શ્રેષ્ઠ કક્ષાની છે.

‘આપણી અદૃશ્ય થતી લેખનકળા અને તેનાં સાધનો’ લેખમાં તાડપત્રો, કાગળ, કલમ, પીંછી, શાહી, પુસ્તકોના પ્રકાર, લહિયાઓના કેટલાક રિવાજ અને ટેવો આ દરેક વિષયની સર્વગ્રાહી જાણકારી મળે છે. આ લેખમાં ‘તાડપત્રના અંકો’ શીર્ષક હેઠળ અપાયેલ માહિતી હસ્તપ્રતોને ઉકેલવાની દિશામાં આગળ વધવા ઈચ્છુકોને ઘણી ઉપયોગી થઈ શકે છે. તેમાં તાડપત્રોનાં પાનાની ગણતરી માટે લખતા અંકો(આંકડા)ને ઓળખવાની પદ્ધતિ દર્શાવવામાં આવી છે.

“જૈન સાધુસંમેલન અને પંચાંગી આધારે પ્રશ્નોનો નિર્ણય” આ લેખ કોઈપણ વિચારક સાધુને શાસ્ત્રને સમજવા માટે નવી દૃષ્ટિ ઉઘાડી આપી શકે તેમ છે. હાલના સમયમાં ઉદ્ભવેલી અનેક સમસ્યાઓનાં સમાધાન મળી શકે તેવી દૂરદર્શી દૃષ્ટિ વિકસાવવામાં આ લેખ સક્ષમ છે. આ લેખમાં કોઈ સમસ્યાનો સીધો ઉકેલ તો નથી અપાયો, પણ ઉકેલ કેમ લાવવો તેની સમજણ આ લેખમાંથી અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂજ્ય મુનિશ્રીની આગમો પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને તુલનાત્મક અભ્યાસની ક્ષમતાનો ખરો પરિચય શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી જ થાય છે. “ઉપલબ્ધ માહિતીનું એ પ્રકારનું વિશ્લેષણ કરવું, જે કોઈ ઠોસ તથ્યો સુધી લઈ જાય” સંશોધનની આ વ્યાખ્યાને પૂજ્યશ્રીએ ચરિતાર્થ કરી છે. આ ઉપરાંત ‘શ્રીકલ્પસૂત્ર’ અને ‘શ્રીજીતકલ્પસૂત્ર’ની પ્રસ્તાવનાઓ પણ ઐતિહાસિક તથ્યો અને સંશોધનાત્મક પરામર્શોથી સુગ્રથિત છે.

આપણા સ્તુતિ-સ્તોત્ર વગેરે સાહિત્યમાં આવેલા પરિવર્તનને સમજવા માટે ‘સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ-સાહિત્યમાં ક્રમિક પરિવર્તન’ લેખ અત્યંત ઉપયોગી છે. એક સમય એવો હતો કે મહાપુરુષોના ચરિત્રને અને તેમના પવિત્ર ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારવો તે જ તેમની સ્તુતિ હતી. માટે શ્રીઆચારાંગસૂત્ર વગેરેમાં આવતી ઉપ-

ધાનશ્રુતાધ્યયન, વીરસ્તુત્યધ્યયન વગેરે સ્તુતિઓ પૂરતી હતી, જેમાં પ્રભુના જીવંત અને ભારોભાર ત્યાગમય જીવનનું યથાવત્ વર્ણન હતું. તે યુગના લોકો મહાવિભૂતિ-ઓના પુનિતપંથે વિચરીને જીવનને વાસ્તવિક સ્તુતિમય બનાવતા હતા. પરંતુ દેશ-કાળના પરિવર્તન સાથે આ ક્ષેત્રમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. એક કાળે સ્તુતિનું સ્વરૂપ પ્રભુના ચરિત્ર અને ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારવા સ્વરૂપ હતું, પછી મહાપુરુષના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ઝીણવટથી પરીક્ષા સ્વરૂપ આવ્યું. અર્થાત્ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા-બળથી ખસીને તર્કની સરાણે આપણે ચઢ્યા અને કાળાંતરે તત્ત્વજ્ઞાનની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાનું બુદ્ધિને કષ્ટદાયક કાર્ય દૂર મૂકી ભક્તિરસમાં ભળ્યા. આ આખો લેખ વાંચતી વખતે જાણે પરિવર્તનના તબક્કાઓમાંથી આપણે સ્વયં પસાર થઈ રહ્યા છીએ તેવો નાનકડો અનુભવ થાય.

‘જૈન સાધુ સંસ્થા અને શિક્ષણ’ લેખમાં પૂજ્ય મુનિશ્રીએ જ્ઞાનના ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાના ઉજ્જવળ ભૂતકાળને યાદ કરીને વર્તમાનમાં આ ક્ષેત્રમાં આવેલી થોડી ઝાંખપને ગંભીરતાથી દૂર કરવાની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. આ લેખમાં ક્યાંક-ક્યાંક પૂજ્યશ્રીનો પુણ્યપ્રકોપ પણ અનુભવાય છે. શ્રમણસંસ્થાના સર્વાંગી વિકાસની તેમની ખેવનાએ જ તેમને આ લેખ લખવા પ્રેર્યો હશે.

‘વિહારવર્ણન’ શીર્ષક હેઠળ પૂજ્યશ્રીએ પોતાના દાદાગુરુ અને ગુરુ-ભગવંતને પોતાની વિહારયાત્રાની જાણકારી આપતા ૩ પત્રો લખ્યા છે. અનુભવોથી સમૃદ્ધ અને અનેક નવી જાણકારીઓ આપતા આ ૩ પત્રો વિહારવર્ણનના સાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડનારા છે. આ પત્રો ઐતિહાસિક માહિતી અને તે તે જગ્યાના વિવિધ રીત-રિવાજો, સ્થાપત્યો વગેરેની વ્યવસ્થિત નોંધ આપનાર દસ્તાવેજ સ્વરૂપ છે. આ પત્રોમાં ક્યાંક-ક્યાંક પૂજ્યશ્રીની હળવી વિનોદશૈલી પણ ઝળકી ઊઠે છે. રાજસ્થાની પ્રજાનું વર્ણન કરતા પૂજ્યશ્રી કહે છે કે, “અહીંની પ્રજાનાં ખાન-પાન, પહેરવેશ, ભાષા, કંઠ આદિ જે જુઓ, તે બધું જાડું જ જાડું છે. વિદ્યાતાએ આ દેશમાં એકલા પાણીને જ કેમ પાતળું રહેવા દીધું હશે!” કોઈક જગ્યાએ પૂજ્યશ્રીનાં વ્યંગબાણો પણ છૂટેલાં છે. રાજસ્થાનના અણઘડ વહીવટ-કર્તાઓ માટે તેઓ લખે છે કે, “હજારો રૂપિયા ખર્ચી મૂર્ખતાને ખરીદનાર આ બુદ્ધિમાનોને (?) કોણ સમજાવી શકે?” કેસરિયાજી તીર્થનાં ભરાતા લોકમેળાનું

વાર્ણન રસપ્રદ છે. તો ત્યાંની ભીલ પ્રજાની જીવનશૈલી અને આ પ્રજાની કેસરિયાજી આદિનાથ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા યથાર્થ રીતે અત્રે પત્રમાં આલેખાઈ છે.

પૂજ્ય મુનિશ્રીના દાદાગુરુ શ્રીકાન્તિવિજયજી મહારાજ અને ગુરુ-ભગવંત શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજને અંજલિ આપતા લેખો અને પંડિત શ્રીસુખ-લાલજી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતા પૂજ્યશ્રીના લેખો વાંચવાથી તેમની આ ત્રણેય વિદ્યાવ્યાસંગીઓ પ્રત્યેની ઊંડી લાગણી અનુભવી શકાય છે. તર્કપૂર્ણ મનની સાથે લાગણીભીના હૈયાનો જાણે સમન્વય અહીં અનુભવાય છે.

પૂજ્ય આગમપ્રભાકરશ્રીના શિરમોર કાર્યોમાંનું એક કાર્ય હતું - જેસલમેર જ્ઞાનભંડારનું પુનર્ગઠન. તેમણે પોતાની સમગ્ર કાર્યપદ્ધતિ, આ કાર્યમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ, ગ્રંથભંડારની તત્કાલીન સ્થિતિ, તાડપત્રોની સ્થિતિ વગેરેનું વાર્ણન કરતી પત્રમાળા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રીરતિલાલ દીપચંદ દેસાઈને લખેલી હતી. પૂજ્યશ્રીના અથાક પરિશ્રમ, શાસ્ત્રનિષ્ઠા, કોઠાસૂઝ અને સંશોધકવૃત્તિનો ખરો પરિચય પામવા આ પત્રમાળા અવશ્ય વાંચવા જેવી છે.

આગમપ્રભાકરશ્રીના મહત્ત્વપૂર્ણ હિન્દી લેખોમાંનો એક છે - જૈન આગમધર ઔર પ્રાકૃત વાઙ્મય. આ આખો લેખ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. તેના પ્રથમ ભાગમાં શ્રીસુધર્માસ્વામીથી શરૂ કરીને સત્તરમા સૈકા સુધીના આગમનિષ્ઠ મહાન શ્રમણો દ્વારા જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં થયેલ પ્રદાનને વર્ણવ્યું છે અને બીજા ભાગમાં સમગ્ર જૈન પ્રાકૃત વાઙ્મયનું વિભાગીકરણ જૈન આગમ, જૈન પ્રકરણ, જૈન ચરિત્ર ગ્રંથો, સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ, વ્યાકરણ, કોષ, છંદશાસ્ત્ર વગેરે વિષયની રીતે થયું છે.

આ ઉપરાંત ‘અંગવિજ્ઞા’ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના અને સમ્રાટ ખારવેલના શિલાલેખ અંગેનો સંશોધનાત્મક લેખ પણ ઘણો મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં અનેક વિદ્ધવૃજ્ઞનોએ આગમપ્રભાકરશ્રી પ્રત્યેના ઉમંગકાને ભાવપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે, અને તેમની બહુમુખી પ્રતિભાને ઉજ્જાગર કરી છે. પૂ. આગમપ્રજ્ઞ મુનિશ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજે સંશોધન-સંપાદન ક્ષેત્રે તેમના એક અનન્ય યોગદાનને બીરદાવ્યું છે. પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજ સ્વયં તો આગમ, સાહિત્ય, વ્યાકરણ વગેરે વિષયોના પ્રકાંડ પંડિત હતા.

જ, પરંતુ તેમણે એક માન્ય ધારાધોરણ યુક્ત સંશોધન-સંપાદન શૈલી વિકસાવી, જેના આધારે આ ક્ષેત્રમાં નવા ડગ માંડનાર પણ થોડા પ્રયત્ને ઘણી સફળતા મેળવી શકે. તેમના આ પરિશ્રમથી એક ચોક્કસ ધારા-ધોરણ મુજબ આગમ-સાહિત્ય અને અન્ય ગ્રંથો પ્રકાશિત થવાની શરૂઆત થઈ.

ઘણાં પુસ્તકોમાંથી પસાર થતાં એવું લાગે કે આ પુસ્તકમાં મહત્વપૂર્ણ કહી શકાય તેવી ઘણી વાતો છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં પસાર થતાં એવું અનુભવાય કે કોઈ વિદ્યાવ્યાસંગી અને અભ્યાસી માટે આ પુસ્તક નિઃશેષપણે મહત્વપૂર્ણ બને તેમ છે. સંશોધનક્ષેત્રે ડગ માંડનારા અને સંશોધન સમુદ્રમાં સદા નિમગ્ન રહેનારા - બંને માટે આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તકની ગરજ સારી શકે છે તેવું કહેવું તે અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય!

* * *

▲ 11. જૈન આગમ સાહિત્ય

／ મુનિ શ્રીમુક્તિમંડનવિજયજી

સંપાદક - ડો. કે. આર. ચન્દ્રા

પ્રકાશક - પ્રાકૃત જૈન વિદ્યા વિકાસ ફંડ

પ્રકાશન વર્ષ - ઈ. સ. 1992

પૃષ્ઠ - ૩૦૪

તારીખ 16-17-18 ઓક્ટોબર, 1986 માં પ્રાકૃત વિભાગ, ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા આયોજિત આગમ સાહિત્ય અંગે સંગોષ્ઠી (Seminar) નું મૂર્ત પરિણામ એટલે પ્રસ્તુત ગ્રંથ. આ પુસ્તકમાં ખ્યાતનામ સંશોધકોએ તૈયાર કરેલ લેખોનો સંગ્રહ છે.

સંશોધન કોને કહેવાય? તુલનાત્મક અભ્યાસ શા માટે અને કેવી રીતે થઈ શકે? પુરાવાના આધારે નિષ્કર્ષ ઉપર કેવી રીતે પહોંચી શકાય? વગેરે બાબતો શીખવા - સમજવા માટેનું એક શિરમોર પુસ્તક એટલે જૈન આગમ સાહિત્ય. આ

પુસ્તકમાં આચાર્ય તુલસી, યુવાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ, ડૉ. મધુસૂદન ઢાંકી, પ્રો. હરિવલ્લભ ભાયાણી, ડૉ. સાગરમલ જૈન, એસ. એમ. પોખરણ (વૈજ્ઞાનિક, ISRO) આદિ સંશોધકોના વૈવિધ્યસભર ગુજરાતી, હિંદી તથા અંગ્રેજી ભાષાના કુલ ૩૦ લેખોનો સમાવેશ કરાયો છે. આ લેખોને ૪ વિભાગમાં આ રીતે વહેંચી શકાય - ૧. જ્ઞાન-વિષયક ૨. આચાર-વિષયક ૩. કલા-વિષયક ૪. કથા-વિષયક. દરેક વિભાગમાંથી કેટલાક લેખોનું વિશ્લેષણ અહીં કરવામાં આવેલ છે, જેના આધારે ઉપરના પ્રશ્નોનાં સમાધાન મળી રહેશે.

જ્ઞાન-વિષયક લેખોમાં મહત્વપૂર્ણ લેખ ડૉ. સાગરમલ જૈનનો છે, જેમાં શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રના પ્રાચીન વિષય અંગે વિચારણા કરાઈ છે. શ્વેતાંબર પરંપરામાં શ્રીસ્થાનાંગસૂત્ર, શ્રીસમવાયાંગસૂત્ર, શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્ર, શ્રીનંદીસૂત્ર તથા દ્વિગંબર પરંપરામાં રાજવાર્તિક, ધવલા અને જયધવલા ટીકામાં મળતા નિર્દેશોને આધારે શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રના વિષય અંગે સૂક્ષ્મ ચિંતન રજૂ કરાયેલું છે. શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રમાં શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રનું વર્ગીકરણ ૧૦ દશાઓ અંતર્ગત કરાયું છે, જેમાંથી ૫ દશાઓ (ઉપાસક, અન્તકૃત્, પ્રશ્નવ્યાકરણ, અનુત્તરૌપપાતિક, કર્મવિપાક દશા) નો સમાવેશ અંગમાં કરવામાં આવેલો છે. આચારદશા (શ્રીદશાશ્રુતસ્કંધ) નો સમાવેશ અંગબાહ્ય કાલિક સૂત્રમાં કરાયેલો છે. જ્યારે ૪ દશાઓ (બન્ધ, દ્વિવગૃહ્ધિ, દીર્ઘ, સંક્ષેપ દશા) આજે અનુપલબ્ધ છે. આજે ઉપલબ્ધ ૬ દશાઓના વિષયો શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રમાં મળતા વિવરણ સાથે કેટલા અંશે સમાન છે, કેટલા અંશે ભિન્ન છે, શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણના મૂળ વિષયો આજે ક્યાં સચવાયેલા મળે છે, તે મૂળ વિષયો તથા આજે મળતા મૂળ વિષયોમાં કાળક્રમે ફેરફારો કેવી રીતે થયા હશે તેનો તલસ્પર્શી ચિતાર અત્રે રજૂ કરાયેલો છે. સર્વાંગીણ સંશોધનની દિશામાં આ લેખ ચિંતનની ક્ષિતિજોને વિસ્તારી આપે છે.

આ જ રીતે અન્ય એક લેખમાં શ્રીવિપાકસૂત્રના વિષય અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શ્રીસ્થાનાંગસૂત્ર તથા શ્રીનંદીસૂત્રમાં વિપાકસૂત્ર અંતર્ગત દુઃખવિપાક શ્રુતસ્કંધનાં ૧૦ અધ્યયનોનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ સુખવિપાક શ્રુતસ્કંધનો કોઈ

ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે શ્રીસમવાયાંગસૂત્રમાં બન્ને શ્રુતસ્કંધનો ઉલ્લેખ મળે છે. અત્રે બીજો શ્રુતસ્કંધ ક્યારે અને કેવી રીતે ઉમેરાયો હશે તેની સંભાવના વ્યક્ત કરાઈ છે. જ્ઞાનસંબંધી અન્ય લેખોમાં શ્રીસ્થાનાંગસૂત્ર, શ્રીભગવતીસૂત્ર, શ્રીઅનુયોગદ્વાર-સૂત્ર, શ્રીનંદીસૂત્ર, શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિ તથા કર્મવિષયક ગ્રંથોમાં દર્શાવાયેલાં જ્ઞાનના વિવિધ પ્રકારો, કયા ગ્રંથની જ્ઞાનચર્યા વધુ પ્રાચીન છે? કયા ગ્રંથની જ્ઞાનચર્યા વધુ વિકસિત છે? વગેરે બાબતો વિષે વિશ્લેષણ કરાયું છે. ચાર્ટના માધ્યમથી જ્ઞાનના પ્રકારો સુઘડ રીતે દર્શાવાયેલા છે.

અન્ય એક લેખમાં શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રની ગણના મૂળસૂત્ર તરીકે કરવી કે ચૂલિકાસૂત્ર તરીકે? તેની છણાવટ કરાઈ છે. શ્વેતાંબર પરંપરા આ સૂત્રને ચૂલિકા અંતર્ગત ગણે છે, જ્યારે સ્થાનકવાસી પરંપરા અને તેરાપંથી પરંપરા મૂળસૂત્ર અંતર્ગત ગણે છે.

અન્ય એક લેખમાં શ્રીસ્થાનાંગસૂત્ર, શ્રીનંદીસૂત્ર તથા પટ્ટખંડાગમના આધારે શરીરમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનાં કેન્દ્રો તથા ચક્રો વિશે ચર્ચા કરાઈ છે.

આચાર-વિષયક એક લેખમાં શ્રીઆચારાંગસૂત્ર અંતર્ગત પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ માટે વિચયધ્યાનના તથા કામવાસનાના વિજય માટે શરીર-વિપશ્યનાનાં (પ્રેક્ષાધ્યાનનાં) સૂત્રો, ધ્યાનના પ્રકારો તથા પદ્ધતિઓનું આલેખન કરાયેલું છે. આજે આના આધારે જૈન ધ્યાનપદ્ધતિ વિકસાવવાની તાતી જરૂર જણાય છે.

અન્ય સંશોધકે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર તથા ધમ્મપદ (બૌદ્ધ આગમ, જે સુત્તપિટકમાં ખુદ્ધનિકાય અંતર્ગત છે) ની વચ્ચે કેટલું સામ્ય છે, તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ બન્ને ગ્રંથોમાં અધ્યાત્મ, નીતિ, કર્તવ્ય, સાધના, સમભાવ વગેરે વિષયોના નિરૂપણમાં કોઈ સ્થાને તો અક્ષરશઃ સમાનતા જણાય છે.

અન્ય જુદા જુદા બે લેખમાં જૈનાગમ-ગત (મુખ્યત્વે શ્રીઆચારાંગસૂત્ર, શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અને શ્રીદશવૈકાલિક ગ્રંથગત) અને વૈદિક ગ્રંથો (વિવિધ ધર્મસૂત્રો તથા મનુસ્મૃતિ) માં વર્ણિત સાધુના આધારો વચ્ચે તુલના કરાઈ છે. વૈદિક પરંપરામાં વાર્ણ અને આશ્રમ વ્યવસ્થા અંતર્ગત કયા વાર્ણના લોકો કયા કયા આશ્રમમાંથી કયા ક્રમે પસાર થઈ શકે તેનું નિરૂપણ કરાયેલું છે. તેમાં ચોથા આશ્રમ

- સંન્યાસાશ્રમમાં સાધુના આચારો કહેવાયેલા છે. તુલના કરીએ તો, બન્ને પરંપરામાં એક જ વાર પરિમિત એવું ભોજન, નીચે જોઈને ચાલવું, વિહાર-વ્યવસ્થા, વર્ષાકાલે સ્થિરતા, જ્યોતિષાદિ વિદ્યાના પ્રયોગોનો નિષેધ, અપમાન પ્રત્યે ઉદાસીનતા, સંયમિત અને સત્ય ભાષાનો પ્રયોગ, ધ્યાન, બ્રહ્મચર્ય-પાલન વગેરે બાબતમાં સમાનતા જણાય છે, જ્યારે વસ્ત્રપરિધાન, સ્નાન અને શૌચ, યજ્ઞ વગેરે આચારોમાં ભિન્નતા જણાય છે. વૈદિક ધર્મસૂત્રકારો તથા સ્મૃતિકારોએ આચારનું વિવેચન સંહિતાના રૂપમાં કર્યું છે, જ્યારે જૈનાગમમાં આચારનું વિવેચન સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મતમરૂપે કરાયેલું જોવા મળે છે. આ તુલનાત્મક અભ્યાસથી એક વાતની પ્રતીતિ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે-જે દર્શનોનો વિકાસ થયો છે તે તે દર્શનોની વચ્ચે વિચારોનું આદાન-પ્રદાન પણ થયું હોવું જોઈએ.

અન્ય જુદા જુદા બે લેખોમાં જૈનાગમ તથા ઉપનિષદ્ વચ્ચેની સમાનતા તથા મોક્ષના વિવિધ ઉપાયોની તુલના કરાઈ છે. એક સંશોધન પ્રકીર્ણકો (શ્વેતાંબર પરંપરાનું અર્ધમાગધી સાહિત્ય) અને ભગવતીઆરાધના (દિગંબર પરંપરાનું શૌરસેની આગમ સાહિત્ય) અંતર્ગત આરાધનાના સ્વરૂપની તુલનાને વિષય બનાવે છે. આ લેખમાં આરાધનાનું સ્વરૂપ, આરાધકનું સ્વરૂપ, આરાધનાના ભેદો વગેરે બાબતમાં વિશદ છણાવટ કરાઈ છે.

કલાવિષયક લેખોમાં એક લેખ આગમમાં મળતા નાટ્યતત્ત્વ-વિષયક છે. શ્રીરાજપ્રશ્નીયસૂત્રમાં સૂર્યાભદ્રેવે શ્રીમહાવીરસ્વામી સમક્ષ કરેલાં ૩૨ નાટકોનું વર્ણન મળે છે. આ લેખમાં ૩૨ પ્રકારનાં નાટકોની વિધિ સ્પષ્ટ કરાઈ છે. સાથે ભરતનાટ્યમ્ તથા અન્ય નાટ્યશાસ્ત્રોમાં તે નાટ્યવિધિ અંગે મળતા નિર્દેશો સાથે તુલના કરાઈ છે.

અન્ય એક લેખમાં આગમમાં મળતા ચિત્રકળાના નિર્દેશો, વિવિધ પ્રકારો, ચિત્રકળામાં આવેલા વિષયો વિષે નિરૂપણ કરાયેલું છે.

એક લેખમાં આગમમાં મળતી શહેર-નગરની વ્યવસ્થા, બાંધકામની શૈલી, રસ્તા, બજારો, પાણીવ્યવસ્થા, પરાના વિસ્તારો વગેરે માહિતીનું સંકલન કરી શહેર-નગરની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.

કથા-વિષયક લેખોમાં એક સ્થાને શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ તથા ભાગવતપુરાણમાં મળતાં ઋષભદેવના ચરિત્રની તુલના કરાઈ છે.

અન્ય લેખમાં જૈનાગમ, મહાભારત અને બૌદ્ધ જાતકકથામાં મળતા દ્રૌપદીના પાત્રની તુલના કરાઈ છે. અહીં એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે જૈનાગમ તથા મહાભારતમાં તે સતી તરીકે આવેલાઈ છે, જ્યારે બૌદ્ધ જાતકમાં તેને ચારિત્રહીન સ્ત્રી ગણાવાઈ છે.

અન્ય લેખમાં જૈનાગમમાં મળતી કથાઓના પ્રકારોનું નિરૂપણ થયેલું છે. તેમાં કથાનો ઉદ્ભવ, તેની જરૂરિયાત, તેના વિવિધ પ્રકારો (રૂપક, ઉપમા, સંવાદ, ઉદાહરણ વગેરે) વિષે તલસ્પર્શી ચિતાર રજૂ કરાયેલો છે.

આ ગ્રંથના સંપાદક ડૉ. કે. આર. ચંદ્રાએ પ્રાકૃત અને જૈનધર્મ ઉપર Ph.D. નો અભ્યાસ કરેલો છે. તેમણે પ્રાકૃત-સંસ્કૃત સાહિત્યને લગતા વિવિધ વિષયોનાં કુલ ૧૮ પુસ્તકોનાં લેખન/સંકલન/સંપાદનનું કાર્ય કરેલું છે. તથા લા.દ. સંસ્થામાં વરિષ્ઠ સંશોધક તરીકેની ફરજ બજાવી ચૂક્યા છે.

આ ગ્રંથના તમામ લેખોની આગવી વિશિષ્ટતા એ છે કે જે જે ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે તમામ સંદર્ભો લેખના અંતે ટાંકવામાં આવેલ છે. આ લેખમાળામાંથી પસાર થયા પછી એક વાતની પ્રતીતિ સ્પષ્ટપણે થાય છે કે સંશોધકો મરજીવા જેવા હોય છે. તેઓ શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રમાં ગોથું મારી પેટાળ સુધી જઈ, અપ્રકાશિત સત્યસ્વરૂપ રત્નોને શોધીને બહાર લાવે છે. જો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતી વખતે સંશોધન દૃષ્ટિને તીક્ષ્ણ બનાવવામાં આવે તો સાધનાસૂત્રો, તથ્યો વગેરે જુદાં જુદાં સ્થાને વેરાયેલાં મળે છે, તેનું સંકલન - આકલન કરી, કડી બેસાડતાં જઈએ તો સત્યની વધુ નજીક પહોંચી શકાય અને પોતાની સાધનાને વધુ ઊર્ધ્વગામી બનાવી શકાય અને આ જ માર્ગે આગળ વધતાં સામર્થ્યયોગ સુધી પહોંચી શકાય. આ પુસ્તક સંશોધનદૃષ્ટિને વિકસાવવા માટે એક અમોઘ સાધનની ગરજ સારે છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

આગમસાહિત્ય સાથે જો અન્ય દર્શનોના મૂળ ગ્રંથો, તેનાં પર લખાયેલાં વિવરણો, તેમના સિદ્ધાંતો, તે સિદ્ધાંત પાછળ રહેલા આશયો જાણવાપૂર્વક સંકુચિતપણાના કોચલાને તોડી, આપણા વિચારોની ક્ષિતિજને વિસ્તારવી હોય, તો આ પુસ્તકની ભાગ્યે જ અવગણના કરી શકાય.

(નોંધ - શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક પરંપરા અનુસાર યોગોદ્વલનાદિ કરવા-પૂર્વક પાત્રતા કેળવીને જ આગમસાહિત્યનું અધ્યયન શ્રમાણ-શ્રમાણી ભગવંતો કરી શકે છે. એટલે ગૃહસ્થોને (અમુક આગમોને બાદ કરતાં) આગમોના અધ્યયનનો અધિકાર નથી હોતો. તેથી પ્રસ્તુત લેખને ગૃહસ્થો પણ આગમોનું સ્વયં અધ્યયન કરી શકે એવી છૂટ છે એવા સંદર્ભમાં ન જોવા વિનંતિ છે. આ લેખ તો માત્ર આવાં સંશોધનાત્મક અધ્યયનો કેવી રીતે કરી શકાય તથા આવાં અધ્યયનોમાંથી શું પામી શકાય તે અંગે દિશાનિર્દેશ કરવા માટે જ લખાયો છે. - ત્રૈ.)

* * *

सर्वग्राहि सारग्राहि निरीक्षणम्

विहङ्गमदृश्यम् – १९

/ विजयमुक्ति-मुनिचन्द्रसूरी

श्रुतसंविभागः – १९ लब्धः। अस्मद्विषयकं पठित्वा अतीव भारः अनुभूतः। पल्लवग्राहिपाण्डित्यभाजः क्व वयम्? क्व च इमे सर्वे श्रुतसंविभाग-लेखकाः? लघुमुनयोऽपि इमे श्रुतसंविभाग-लेखकाः अस्मान् अतिशेरते। किमुत अन्ये व्युत्पन्नविद्वांसः? प्रत्येकं लेखाः सूक्ष्मेक्षिकया चिन्तनसंशोधन-पूर्णाः। गुणैकदृष्टिना सम्पादकेन वयम् अतीव प्रशंसिताः स्याम नाम, परं वयं किञ्चिज्ज्ञा एव इति नम्रं निवेदयामः। इदम् औपचारिकम् उच्यते इत्यपि नाऽस्ति।

‘एतस्य (-आर्तध्यानस्य) त्रयः स्वामिनः चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठगुण-स्थानवर्तिनः’ इत्यादिकं (पृ. २) श्रीसिद्धसेनगणिना टीकायां यदुक्तं, तत् साधकापेक्षया अस्तीति मन्तव्यम्। मिथ्यादृष्टिगुणस्थानवर्तिनः ये स्युः, ते तु कामम् आर्तादिध्यानग्रस्ता भवन्त्येव। तत्र किं वाच्यम्?

‘वैक्रियविकुर्वणा’लेखः पठितः। ‘अचिंतसत्तिजुत्ता हि ते भगवंतो’ इति यथा अर्हद्विषये वयं ब्रूमः, तथैव भौतिकदृष्ट्या देवा अपि अचिन्त्य-शक्तिमन्त एव – इति प्रतिपत्तव्यं स्यात्। ‘अक्षिपक्ष्मण्यपि ते द्वात्रिंशद्विध-नाटकानि कर्तुं शक्नुवन्ति। मस्तकं विदार्य पुनरपि ते मस्तकं तत् सन्दधति, तथाऽपि नरैः मनागपि वेदना न अनुभूयेत। समग्रां पृथ्वीं छत्रीकृत्य मेरुम् अपि दण्डं कर्तुं ते केचिद् महर्षिका देवाः शक्नुवन्ति’ इत्यादिकं देवशक्तिविषयकं क्वाऽपि पठितं स्मर्यते। तेषां तादृशी शक्तिः इति स्वभावः। न हि स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति।

सम्यक्त्वप्राप्तिविषयकः लेखः (पृ. १८) अनेकग्रन्थसाक्षिपूर्वकः मतान्तरान्वितः अस्ति। अत्र मुनिना कियत् प्रयत्नं स्यादिति स एव जानीयात्। एकत्र एव अनेकग्रन्थगतमतसञ्चयपूर्णा ईदृशा लेखा दुर्लभा एव स्युः।

द्रव्यजिनविषयकं (पृ. ३९) इदम् अस्माभिः ऐदम्प्राथम्येन एव ज्ञातम्।

मुनिश्री-तीर्थतिलकविजयेन सम्बोधप्रकरणम् आधारीकृत्य केचन नूतनविन्दव एव प्रकाशिताः। साधुवादोऽस्तु।

गोच्छ्रकविषयकः लेखः पठितः। ओघनिर्युक्तिपठनाद् अद्यत्वे बहुविधं परिवर्तनं जातमिति ज्ञायते एव। यथा पूर्वम् आधुनिक‘पूजणी’-स्थाने ‘पायकेसरिआ’ आसीत्। अद्यत्वे एक एव दण्डः ध्रियते, पूर्वं पञ्च दण्डा आसन्। भिन्न-भिन्नप्रयोजनाः ते दण्डा इत्यादिकम्।

‘शिष्योना वचनमां आदर’ इति लेखः अतीव रुचितः। पूर्वं संयम-शैशवसमये उत्तराध्ययनादिकं कण्ठस्थं कुर्वद्भिः अस्माभिः पुनः पुनः चिन्त्यते स्म यत् शिष्यैः कीदृशैः भाव्यमिति सर्वत्र शास्त्रेषु वर्णनं लभ्यते, परं गुरुभिः शिष्यान् प्रति कीदृशैः भाव्यमिति किं न शास्त्रेषु वर्णितम्? हुं... सर्वाणि शास्त्राणि गुरुत्वं प्राप्तैः गुरुभिः एव रचितानि स्युः। शिष्याणां कीदृश्यः समस्याः स्युः इति ते कथं जानीयुः? अधुनाऽपि अस्मादृशाः केचन शिष्या इत्थं चिन्तयन्तः स्युः। ते इदं ‘गुरुभिः आद्रियमाणा हि शिष्याः सन्तोषवन्तो भवन्ति’ (पृ. ४६) इति पठित्वा अवश्यं तुष्येयुः। शास्त्रेषु इदमपि दर्शितमेव इति ते सन्तुष्टचेतसः भविष्यन्ति।

‘नमुत्थुणं पाठ वखते भिन्न मुद्रा’ (पृ. ४६) इति लेखान्ते पञ्चाशक-टीकावचनानि यानि सन्ति, तानि अतीव महत्त्वपूर्णानि। तानि च इमानि –

‘विचित्रत्वाद् मुनिमतानाम्। न च एतानि परस्परम् अतिविरुद्धानि।’ इदं वचनं न केवलं मुद्राकृते उपयोगि, अन्यत्राऽपि बहुमतान्तरेषु दृष्टेषु अपि इदं स्मृत्वा नाऽतिव्याकुलैः भाव्यमिति इदं वचनम् उपदेशयति एव।

यतः अस्मिन् श्रुतसंविभागे मतान्तरबहुला एव लेखाः स्युः। शैक्षास्तु इदं पठित्वा व्याकुला एव स्युः। अतः प्रथमत एव इदं मनसि दृढतया स्थापनीयम्।

(पृ. ४८) असङ्गयोगविजयेन स्वलेखे यद्यपि श्रीहरिभद्रसूरिवचनं समन्वेतुं भृशं प्रयत्नं, तथाऽपि तदुपोद्वलकानि अन्यानि प्रमाणानि अपि अपेक्ष्यन्ते।

‘चण्डरुद्राचार्यः प्रथमं केवली जातः’ इति नूतनमेव आविष्कृतं मुनिश्री-अक्षतचन्द्रविजयेन। आवश्यकनिर्युक्ति-चूर्णि-टीकागतकथासु बहुत्र ईदृशानि मतान्तराणि दृश्यन्ते।

‘भगवाननी सामे’ इति लेखे (पृ. ५४) द्वात्रिंशत्तमं नाटकं नाऽति-चित्रजनकम्। यतः ‘प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः’ इति नीतिशास्त्राणि ब्रुवन्त्येव। एवमपि वयं भगवत्समीपे चैत्यालये भगवद्गुणप्रशंसारूपाणि स्तवनानि गायाम एव। साक्षात् प्रभुसमीपेऽपि शक्रः शक्रस्त्वं पठत्येव। तत्र प्रभुगुण-वर्णनमेव। नाटकानि अपि भक्तिरूपाणि एव। प्रभुः तु परमौदासीन्यलीनः। तद्गतं न किमपि स्पृशति प्रभोः। वयं छद्मस्थाः अस्मद्दृष्ट्या सर्वं चिन्त-याम इति कारणाद् इदं चित्रं भासते।

(पृ. ५५) सप्तग्रन्थान् आधारीकृत्य २० उपसर्गेषु मतान्तराणि सम्यग् आविष्कृतानि न्यायरत्नविजयेन। एकत्रैव अनेकानि मतान्तराणि अन्यत्र कुत्र लभ्यानि श्रुतसंविभागं विहाय?

एवं ‘भावी तीर्थंकर श्रीकृष्ण’ इति लेखेऽपि अस्ति।

‘चमरेंद्रनी...’ इति लेखान्ते ‘तच्चे गोयमे वायुभूती अणगारे अग्निभूतीअणगारस्स एटमट्ठं णो सद्दहइ, णो पत्तियइ, णो रोएइ’ इति महत्त्वपूर्णानि वचनानि। अग्निभूतिः तस्य सहोदरः अस्ति। तथाऽपि तम् अमन्वानः प्रभुमेव स उपसर्पति। अनेन तस्य हृदि प्रभुसमर्पणस्य पराकाष्ठा ज्ञायते। सर्वेऽपि गणधरा इत्थमेव पूर्णरूपेण प्रभुसमर्पिता आसन्। तथा अस्माभिरपि देवगुरु-समर्पितैः भाव्यमिति बोधः अस्माद् लभ्यते। वायु-भूतिः स्वयं ज्ञानी आसीत्। स्वयमपि ज्ञानोपयोगेन तद् ज्ञातुम् अलम्भूष्णुः स्यादेव। ‘परं प्रभुः विद्यते एव। प्रभुम् उपसृत्य एव अहं प्रक्ष्यामि। अन्यथा प्रभुः मम कृते निरर्थक एव स्याद्’ इति किञ्चिद् विचिन्त्य वायुभूतिः प्रभु-समीपं गत इति वयं प्रेरणां प्राप्तुं शक्नुयाम। अन्यथा ज्ञानवृद्धिजन्यः मान-ज्वरः गुरुरपेक्षां कर्तुं प्रोल्लासयेदेव।

‘उद्धोषयित्वा...’ लेखं पठित्वा आश्चर्यपूर्णहृदया जाता वयम्। यतः विहङ्गमदृश्ये अस्माभिः ‘उद्धोषयित्वा’ इत्यस्य साधुत्वं प्रतिपादित-मासीत्। इह च श्रीअनन्तचन्द्रसागरेण मुनिना तदेव सविस्तरं प्रदीर्घप्रक्रि-यया साधितम्। अहो! काऽपि अपूर्वा योगानुयोगिता!

(पृ. ७४) श्रीसिद्धान्तचन्द्रविजयस्य (श्रीसङ्घचन्द्र-संस्कारचन्द्र-विजयसहितस्य) मुनेः अस्मिन्नेव चातुर्मास्ये पत्रमागतमासीत्। तस्मिन् ‘दशवैकालिकरचना कदा?’ इत्येव चर्चितम् आसीत्। वीरनिर्वाणवर्षं ८२ इति तत्र मुद्रितमस्ति। स च स्फुटं प्रमाद एव। यतः मनक-दीक्षावर्षे एव तद्रचना जाता इति स्पष्टमेव। अस्मत्पुस्तके (पट्टावली-१) अपि अयमेव प्रमादः जातोऽस्ति, अधिकाऽपरिशीलनवशात्। आगामिप्रकाशने सङ्घ-संस्कार-सिद्धान्तचन्द्रविजयनाम्ना एव एष परिष्कारः प्रकाशयिष्यते।

(पृ. ७५) श्रीः लक्ष्मीः च इति द्वयमपि अभिधानचिन्तामण्यादि-
कोशेषु अभिन्नरूपेणैव गृहीतमस्ति। 'लक्ष्मीः पद्मा रमा या (ई+आ) मा, ता
सा श्रीः कमलेन्दिरा' इति अभिधानचिन्तामणिनाममालायाम्। श्रीहेम-
चन्द्रसूरय इत्थं समानार्थकमेव द्वयमिति आहुः। परम् अस्मत्प्रवचने श्रीः
लक्ष्मीः च इति उभे अपि भिन्ने एव इति श्रीलघुसङ्ग्रहणीप्रभृतिषु उक्त-
मस्ति। अद्यत्वे प्रायः श्रीसङ्घे जनाः श्रियं लक्ष्मीरूपेणैव मन्यन्ते। लौकिक-
दृष्ट्या इदं सत्यमपि अस्ति। कल्पसूत्रमूलेऽपि (समुद्रदगपूरगं॥३८॥ समुद्र-
स्य दकं- नीरं पूरयति, चन्द्रिकया तदुल्लासनात्, समुद्रदकपूरकः, तं पूर्ण-
चन्द्रमिति) चन्द्रादिवर्णने लौकिकताऽपि दृश्यते। यथा समुद्रोल्लासकारण-
रूपेण चन्द्र उपवर्णितोऽस्ति। वस्तुतस्तु अस्मत्प्रवचनदृष्ट्या समुद्रोल्लास-
कारणं न चन्द्रः। अपि तु पातालकलशा एव। तत्रस्थाः च वेलन्धरदेवा एव
कारणम्। तथाऽपि वर्णनं कल्पसूत्रे यत् क्रियते, तत् लौकिकदृष्ट्या एव। तथा
अत्राऽपि लौकिकदृष्ट्या श्रीरेव लक्ष्मी इति कथं न गृह्येत?

(पृ. ७८) 'जब नवि होवे'

"विधिकथनं विधिरागो, विधिमार्गस्थापनं च विधीच्छूनाम्।

अविधिनिषेधः चेति, प्रवचनभक्तिः प्रसिद्धा नः।"

इति अध्यात्मसारे उक्तवद्भिः उपाध्याययशोविजयैः इदमेव
समर्थितम्। किञ्च, सम्यक्त्वस्वाध्यायेऽपि -

'जब नवि होवे प्रभावक एहवा, तव विधिपूर्वक नेक;

पूजा-यात्रादिक करणी करे, तेह प्रभावक छेक...'

इति इदं हारिभद्रवचनं स्मरद्भिः एव तैः उक्तमस्ति। वयं महान्तः
प्रवचनप्रभावकाः न स्याम नाम, परं प्रवचनोद्वाहे कारणम् अभूत्वाऽपि

प्रभावकाः किञ्चिद्रूपेण भवितुम् अर्हामि एव। इदं च समेषामेव सामूहिकं कर्तव्यम्।

(पृ. ७८) 'केटलीक ध्यानपात्र वातो' इत्यत्र भगवत्समवसरणे अपि मृत्युः सम्भवेदेव। सम्भवनाथसमवसरणे प्रभुसकाशात् तत्कालमेव गृहीत-रजोहरणः जितशत्रु-धारिणीपुत्रः सुभानुकुमारः पञ्चत्वं गत²² इति प्रसिद्धं कथानकमत्र स्मृतिपथमवतरति।

वयमपि पूज्य-जम्बूविजयसकाशाद् 'विगए इ वा' इत्येव शुद्धः पाठ इति श्रुतवन्तः स्मः। तत् स्थानाङ्गसूत्रं जम्बूविजयसम्पादितं स्यात्।

'ओंकारबिन्दुसंयुक्त' इत्यसौ श्लोकः पूज्य-भद्रङ्करविजयवर्यैः 'ओं-कारं बिन्दुसंयुक्तं' इति उच्यमान अस्माभिः श्रुतोऽस्ति। तत्कारणमपि रहस्यगर्भं तन्मुखात् श्रुतमस्ति। शिवषडक्षरीस्तोत्रे प्रथमोऽयं श्लोक इति ऐदम्प्राथम्येनैव ज्ञातम्।

देवेषु अपि सजातीयसम्बन्धत्वं (Gay!) आश्चर्यं जनयति।

'चौदपूर्वधरनी शक्ति' श्रुतकेवलिनः भगवन्तः अवश्यं सम्यक्त्व-वन्तः स्युः इति तु प्रसिद्धमेव, परमिदं घटाद् घटसहस्रजननशक्तिः अपि तेषां स्यादिति आश्चर्यकरम्। द्वयमपि इदं श्रुतमहिमानमेव समर्थयति। अध्यात्म-दृष्ट्या सम्यक्त्वलाभः, भौतिकदृष्ट्या च ईदृशी लोकोत्तरशक्तिः इति इदं बोधयति यत् श्रुतज्ञानाद् न केवलम् अध्यात्मलाभः, भौतिकलाभोऽपि भवे-देव। चतुर्दशपूर्वविदां सम्पूर्णः लाभ ईदृशः स्यात्। अद्यत्वेऽपि श्रुतज्ञानाद् आंशिकलाभः तु स्यादेव इति इदं श्रुतज्ञानसागरनिमग्नैः अस्माभिः भाव्य-मिति प्रेरयति।

²² श्रीउपदेशप्रासाद-३१० व्याख्यानस्थम् इदम् अशेषं कथानकं सानुवादं मुनिश्री-राजहेमविजयेन प्रेषितम् अस्ति। तत् च सुप्रसिद्धत्वाद् अत्र नैव मुद्रितम्। एतावत् परिश्रम्य तत्प्रेषणार्थं मुनिवराय हार्दिकी अनुमोदना समर्प्यते। - त्रै.

(पृ. ८४) 'गृहस्थलिङ्ग...' आ बहोः कालादेव अस्मच्चित्ते अयं प्रश्नः जाग्रदासीदेव यत् 'किमिति कैवल्योत्पादे गृहस्थलिङ्गः स्याद् नाम भरतः, परं पश्चाद् अवाप्तमुनिवेषोऽपि 'गृहस्थलिङ्गसिद्धोऽयम् (गिहिलिंगसिद्धो भरहो)' इति दर्शयते शास्त्रेषु?' अस्माद् लेखात् तदुत्तरं सम्यग् अवाप्तम्।

(पृ. ८८) शाश्वतं स्थिरं विमानं कथं क्षत-विक्षतं स्यात्? तथाऽपि इन्द्रः तं भापयितुं तादृशं तद् दर्शयितुं तु शक्रयादेव।

(पृ. ८९) 'देव-गुरु-धर्मादिसामग्रीप्राप्तिः नाम बोधिः, क्षयोपशम-लभ्यं च सम्यक्त्वमिति अनयोः भेदः' इति धुरन्धरविजयसकाशात् श्रुतं स्मर्यते।

(पृ. ९०) 'द्रव्यमात्रवृत्तिः सङ्ख्या' इति स्वसिद्धान्तस्थापनार्थं तैः अपेक्षाबुद्ध्यादिकं कल्प्यते इति अकिञ्चित्करमेतत् सर्वम्।

(पृ. ९२) प्रत्येकबुद्धानां भिन्नदशपूर्वाणि एव उत्कृष्टतोऽपि स्युः। अत एव तेषां पृथग् गणना कृता। अत्र प्रश्ने एव उत्तरं निहितमस्ति। अन्यथा 'गणधर भगवंतो तथा १० थी १४ पूर्व सुधीनुं ज्ञान धरावता श्रुतज्ञानीओ द्वारा ग्रंथरूपे ग्रंथाय ते सूत्र कहेवाय' इत्येव केवलं स्यात्।

त्रसनाडीतः त्रसाः बहिः गन्तु न शक्नुयुः इत्यत्र तादृशी विश्व-व्यवस्था एव कारणं स्यात्। यथा मनुष्यलोकाद् बहिः मनुष्या जन्म-मरण-कैवल्य-मोक्षप्राप्त्यादिकं कर्तुं न शक्नुवन्ति, तथा अत्राऽपि बोध्यम्।

समाधानविभागे सर्वं प्रायः सम्यक् समाधीयते। साक्षिपाठा अपि यावच्छक्यं दीयन्ते एव।

(पृ. १०४) गच्छान्तरे दीक्षितायै कस्यैचित् साध्व्यै अस्मत्समुदायी-यया साध्व्या सामाचार्यादिज्ञानं दत्तमि आसीदिति स्मर्यते।

(पृ. १०९) मुनिना हेमनिलयविजयेन नयचर्चा सूक्ष्मेक्षिकया स्थापिता। नयजिज्ञासुभिः पठनार्हमिदं सर्वम्।

(पृ. ११७) वर्मा वामा वा इति नामद्वयस्याऽपि साधुत्वं स्यादिति अवसीयते। अथवा एकस्याऽपि जनस्य नामद्वयं सम्भवेदेव। यथा सुविधिः पुष्पदन्तः चेति, अनन्तः अनन्तजित् चेति।

(पृ. १२१) सुपार्श्वनाथवर्णः किञ्चिद् विलक्षणतां भजति इति इदम्प्रथमतया एव ज्ञातम्।

(पृ. ५५) 'जगन्महामोहनिद्रा' इति पाठेऽपि प्रायः छन्दोभङ्गः न स्याद्, यतः अनुष्टुभः प्रायः ९६तोऽपि अधिकप्रकाराः सन्ति। तेषां सर्वेषां भिन्न-भिन्ननामान्यपि सन्ति। 'अष्टवर्णात्मकः यः कोऽपि वर्णसमूहः स्यात्, स अनुष्टुप्सु अन्तर्भवन्ति एव' इति सम्भाषणसन्देशे पठितं स्मर्यते। तस्मिन् लेखे नामपूर्वकम् अनुष्टुब्भेदाः प्रदर्शिता आसन्। अन्ते च सारभूतमिदं वाक्यं स्थापितमासीत्।

प्रायः 'ॐ ह्रीं श्रीं' इति पाठेन भाव्यम्। यतः तत्पाठसाम्यवशादेव 'ॐ ह्रीं श्रीं' इति अपपाठः प्रचलितः स्यात्।

(पृ. १५८) विमलचन्द्रसागरेण वेगस्य विविधानि लक्षणानि सम्यग् उपस्थापितानि। न्यायशास्त्राध्येतॄणां तानि उपकरिष्यन्ति।

(पृ. १६३) राघवजीसुत-वीरचन्द्रेण अमेरिका-युरोपादिषु प्रायः ५०० प्रवचनानि विहितानि शताधिकवर्षेभ्यः प्राक्। तस्य प्रवचनं स्वामिना विवेकानन्देनाऽपि प्रशंसितम् आसीत्। विवेकानन्द आमिषाहारमपि कुर्वाण आसीत्। अनेन वीरचन्द्रेण तत्रत्यभयङ्करशैत्यपीडितेनाऽपि आमिषग्रहणं चिन्तितमपि न इति विशेषतः अवधेयम्। तेषु प्रवचनेषु केषाञ्चित् प्रवचनानां पुस्तकानि प्रकाशितानि अपि सन्ति। तत्र अन्यतमोऽयं प्रवचन-

ग्रन्थः The System of Indian Philosophy नामा। 'भारतीयतत्त्व-ज्ञानपद्धतिः' इति संस्कृतेन तदभिधानं कर्तुं शक्यम्। साङ्ख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-मीमांसा-बौद्ध-जैनप्रभृतिदर्शनानां तस्मिन् पुस्तके वर्णनम् अस्ति इति ज्ञापयति मुनिश्रीमुक्तिमण्डनविजयः। विश्वधर्मपरिषदि उपस्थातुं प्राप्तमन्त्रणाः श्रीविजयानन्दसूरयः स्वयं तत्र (अमेरिकाम्) अगत्वा वीरचन्द्रमिमं प्रेषितवन्तः स्वप्रतिनिधिरूपेण इत्यपि अवधानार्हः अंशः। तदर्थं षण्मासीं शिक्षित आसीत् सः सूरिभिः। १४भाषाविदा अनेन अन्येषु अपि पालिताणा-करमुक्तिः, सम्मत्तशिखरादौ जायमान-सूकरसूनास्थान-निषेध इत्यादि जैनसङ्घकार्येषु साफल्यम् अधिगतम्। अद्यत्वे प्राय इमानि कार्याणि कोऽपि न जानाति। आङ्ग्लभाषामाध्यमलब्धशिक्षणानाम् आधुनिकयुवमुनीनां नूनम् इदं पुस्तकम् उपकरिष्यति।

(पृ. १६८) मालतीवर्यया लिखितं 'ज्ञानसारं तत्त्वदर्शन' इति पुस्तकमपि पठनार्हमिति ज्ञापयति मुनिः त्यागमण्डनविजयः। अस्मद्गुरु-देवा-ऽध्यात्मयोगि-पूज्यकलापूर्णसूरिभिः लिखितं 'ज्ञानसार' इत्यभिधं पुस्तकम् अनया रतिलालतनुजया किञ्चित् परिष्कृतमिति सकार्तज्यमत्र स्मर्यते सा।

'श्रुतवधामणां' (पृ. १८६) इत्यत्र भागत्रयात्मकम् अनेकान्ततत्त्व-मीमांसाभिधं पुस्तकं विजयनेमिसूरिरचितं मुनित्रैलोक्यमण्डनविजयेन सम्पादितम् ऐदम्प्राथम्येन प्रकाशितमस्ति यत् तस्य सङ्क्षेपेण परिचयः प्रदत्तः अस्ति। विशेषं ज्ञातुकामेन तत् पुस्तकरत्नमेव पठनीयम् इति आवेदयामः वयम्। आपातत एव इदं प्रतीयेत यदियं काऽपि प्राचीना कृतिः। एतत्पुस्तकपठनाद् विजयनेमिसूरीणां प्रतिभाप्रकर्षपरिचयः भविष्यति।

* * *

શ્રુતવધામણાં

તાત્ત્વિક પ્રશ્નોત્તરાણિ

પ્રશ્નોત્તરકર્તા - પૂજ્ય આગમોદ્ધારક

શ્રીઆનંદસાગરસૂરિજી મ. (શ્રીસાગરજી મ.)

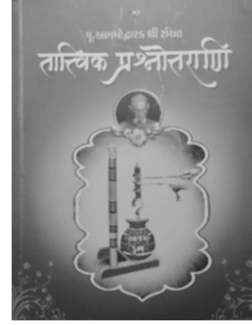
અનુવાદક - મુનિ શ્રીઅર્હયન્દ્રસાગરજી

પ્રકાશન - આગમોદ્ધારક પ્રતિષ્ઠાન, અયોધ્યાપુરમ્,

પ્રકાશન વર્ષ - સં. ૨૦૭૬

પૃષ્ઠ - ૩૨ + ૧૪૩ = ૧૭૫, મૂલ્ય - ૧૦૦ રૂ.

*

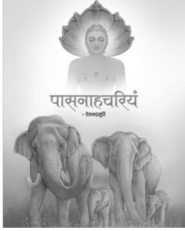
પૂજ્ય આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરિજી મ. (શ્રીસાગરજી મ.) એ પોતાના પઠન-કાળમાં જ્યાં જ્યાં વિચારણીય અંશો આવ્યા, ત્યાં ત્યાં વ્યવસ્થિત નોંધ કરીને અને કેટલાક સ્થળે પોતે પ્રશ્નો ઊભા કરીને, એના ઉત્તર પણ પોતે જ આપ્યા છે. આવા ૧૪૬૪ પ્રશ્નો અને તેમના ઉત્તરોને સમાવતું પુસ્તક તાત્ત્વિક પ્રશ્નોત્તરાણિ એવા નામથી સં. ૨૦૧૪ માં પ્રકાશિત થયું હતું. આ પ્રશ્નોત્તરો સાનુવાદ - સવિવેચન ન હોવાથી એના તરફ અભ્યાસી-ઓનું ખાસ ધ્યાન ગયું ન હતું.

વડીલોની પ્રેરણા, આશિષ અને પ્રોત્સાહન પામીને પૂજ્ય આ. શ્રીહિમચન્દ્રસાગરસૂરી-શ્વરજી મ. ના પરિવારના મુનિ શ્રીતારકચન્દ્રસાગરજી ગણિવર્યના શિષ્ય મુનિ શ્રીઅર્હયન્દ્ર-સાગરજી મહારાજે આ પ્રશ્નોત્તરોમાંથી ૧૦૧-૨૦૦ પ્રશ્નોત્તરોના અનુવાદનું કાર્ય કર્યું છે. અનુવાદની સાથે ઘણે સ્થળે મુનિશ્રીએ પરામર્શ પણ ખૂબ સરસ રીતે કર્યો છે. લઘુ પર્યાયમાં જ મુનિશ્રીએ દેવગુરુની કૃપાથી સંપ્રાપ્ત કરેલી વિદ્વત્તા અને પ્રતિભા આમાં ઝળકે છે. અનેક ઠેકાણે મુનિશ્રીએ શાસ્ત્રીય સંદર્ભો પણ શોધીને મુક્યા છે. શ્રુતસંવિભાગ પરિવાર મુનિશ્રીને આવું સરસ કાર્ય કરવા માટે ધન્યવાદ અર્પે છે.

સૌ મિત્ર મુનિવરોને આ ગ્રંથનો સ્વાધ્યાય કરવા માટે ખાસ ભલામણ છે. અનેક અજાણી વાતો આમાંથી સાંપડશે તેવી ખાતરી રાખી શકાય તેમ છે.

પાસનાહચરિયં ૧ - ૪

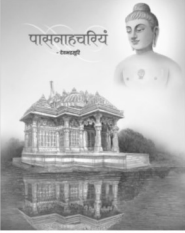
ભાગ - ૧

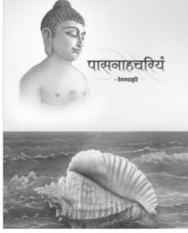
ભાગ - ૨

ભાગ - ૩

ભાગ - ૪

કર્તા - શ્રીદેવભદ્રસૂરિજી મ.

સંપાદક - મુનિ

શ્રીન્યાયરત્નવિજયજી

સંશોધક - મુનિ

શ્રીત્રિલોક્યમંડનવિજયજી

પ્રકાશક - આચાર્ય ઝંકારસૂરિ

જ્ઞાનમંદિર, સૂરત

પ્રકાશન વર્ષ - સં. ૨૦૭૬

પૃષ્ઠ - ૪૨૦ + ૪૦૨ + ૩૬૬ +

૪૦૪ = ૧૫૯૨

મૂલ્ય - ૨૦૦૦ રૂ. (સેટ)

*

નવાંગીટીકાકાર આચાર્ય શ્રીઅભયદેવસૂરિજીના શિષ્ય શ્રીપ્રસન્નચંદ્રસૂરિજીના શિષ્ય શ્રીસુમતિ ગણિના શિષ્ય આચાર્ય શ્રીદેવભદ્રસૂરિજીએ પ્રાકૃતભાષામાં ગદ્ય-પદ્યમાં રચેલા સિરિપાસનાહચરિયં ગ્રંથનું મુનિ શ્રીન્યાયરત્નવિજયજીએ એકાધિક હસ્તપ્રતોના આધારે સંપાદન, સંપૂર્ણ ગ્રંથની સંસ્કૃત છાયા, કઠિન શબ્દોના અર્થ ઈત્યાદિ સાથે કર્યું છે.

અથાગ પરિશ્રમ, ધગશ, હોંશ, કુશળતા, વિદ્વત્તા - બધું જ જોડાય અને તેમાં દેવગુરુની કૃપા તથા વડીલોના આશીર્વાદ ઉમેરાય ત્યારે જ આવાં મહાકાવ્ય કાર્યો થઈ શકતાં હોય છે. સંપાદનમાં વર્ષો લાગ્યાં છે, તેમાં પણ મુનિશ્રીને નસીબજોગે સંપાદન દરમ્યાન અનેકવાર એવા કઠિનતમ અનુભવોમાંથી પસાર થવાનું થયું છે કે કાચોપોચો માણસ તો કાર્ય પડતું જ

મુકી દે. પરંતુ મુનિશ્રી નિષ્ઠા અને ખંતપૂર્વક કાર્યને વળગી રહ્યા છે અને તમામ મુશ્કેલીઓને વળોટીને આખરે પાર પામ્યા છે. આ કાર્યમાં તેઓશ્રીને ગુરુભગવંત પં. શ્રીરાજરત્ન-વિજયજી મ.નો ખૂબ સહકાર રહ્યો છે, તો તપસ્વી મુનિ શ્રીભવ્યરત્નવિજયજી આદિનો પણ પ્રશંસનીય સહયોગ સાંપડ્યો છે. મુનિશ્રીએ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જે જે વ્યક્તિએ થોડોક કે ઘણો સહકાર આપ્યો છે, તે સર્વ વ્યક્તિનો હૈયાની સાચી ભાવનાથી ઋણુસ્વીકાર કર્યો છે. ગ્રંથકાર આચાર્યશ્રીએ આ ઉપરાંત કથારત્નકોશ, મહાવીરચરિયં વગેરે ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. પ્રાકૃત સાહિત્યની રચનામાં ગ્રંથકારશ્રીની અદ્ભુત હથોટી છે.

પ્રાકૃત સાહિત્યનું વાંચન કરવું ઘણા અભ્યાસુ જીવોને અનુકૂળ નથી આવતું. આવા વિદ્યાર્થીઓ પણ પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલા અણમોલ સાહિત્યથી વંચિત ન રહે તે માટે પ્રાકૃત ગ્રંથોનું સંસ્કૃત છાયા સાથે પ્રકાશન છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી વધ્યું છે. પરિણામે પ્રાકૃતભાષાનો વાચકવર્ગ પણ વધ્યો છે. જો કે, પ્રાકૃત ગ્રંથોની સંસ્કૃત છાયા કરવી અતિશ્રમસાધ્ય કાર્ય છે. ક્યારેક એવા પ્રયોગો પ્રાકૃતમાં હોય છે કે જેને માટે સંસ્કૃત શબ્દ શોધવો અતિ મુશ્કેલ બની જાય છે. તો પણ મુનિશ્રીએ આવી કોઈ મુશ્કેલી ગણકારી નથી અને કાર્ય પૂરું કરીને જ જાંખ્યા છે. મુનિશ્રીએ આ પૂર્વે મહાવીરચરિયંની પણ સંસ્કૃત છાયાનું વિકટ કાર્ય કરેલું છે. વિદ્યાર્થીઓ પર આનાથી ખૂબ ઉપકાર થશે તે નક્કી વાત છે.

શ્રુતસંવિભાગ પરિવારના સભ્ય મુનિશ્રી દ્વારા આવાં સરસ કાર્યો થાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે આનંદ કોઈ એકાદ વ્યક્તિને નહીં, પરંતુ સમગ્ર પરિવારને હોય. મુનિશ્રીને આ કાર્ય માટે ધન્યવાદ તો હોય જ, પરંતુ આવાં કાર્યો કરીને સાથી મિત્રોને પણ પ્રેરણા અને હિંમતનો બૂસ્ટર ડોઝ આપવા માટે ખાસ ખાસ અનુમોદના.

સૌને ભારપૂર્વક જણાવવાનું કે પરિવાર રચવાનો અર્થ જ એ છે કે કાર્ય ભલે કોઈ એક-બે વ્યક્તિ ઉપાડે, પરંતુ કાર્યમાં સહયોગ સૌનો હોય અને સફળતાના આનંદના સૌ હકદાર હોય. **શ્રુતસંવિભાગ** પરિવાર સમુદાયવાદથી ઉપર ઊઠીને ‘સૌનો સાથ, સૌનો વિકાસ’માં માને છે. સૌએ જ્યાં પણ જરૂર પડે ત્યાં સહકાર આપવા માટે તૈયાર રહેવાનું છે, અને સામે જરૂર પડે ત્યાં સહકાર લેવામાં પણ સંકોચ નથી રાખવાનો.

સૌ મિત્ર મુનિવરોને આ ગ્રંથનો સ્વાધ્યાય કરવા માટે ખાસ ભલામણ છે. પહેલાં પ્રાકૃત વાંચન અને પછી જરૂર જણાય ત્યાં સંસ્કૃત વાંચન એ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે તો ઘણો લાભ થવાની સંભાવના છે.

વિશેષ પ્રતિસ્પંદ

શ્રુતસંવિભાગ બહુ જ સરસ રીતે પ્રકાશિત થાય છે. ઘણી નવી નવી જાણકારીઓ આ શ્રુતસંવિભાગ માંથી મળે છે. ઘણા મહાત્માઓ આના વિશે મહેનત કરે છે. ઘણા પ્રશ્નોનાં સમાધાન જે જલ્દીથી થતાં નથી, તે માત્ર આ શ્રુતસંવિભાગ થી થાય છે.

/ આચાર્ય શ્રીરત્નસંયયસૂરિજી મ.

શ્રુતસંવિભાગ એટલે જ્ઞાનનો દરિયો. જેમાં અચિંત્ય રત્નરૂપી પદાર્થો મળી રહે છે. તે બદલ સંપાદક + મિત્ર મુનિવરોની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના.

/ મુનિ શ્રીરાજહંમવિજયજી મ.

જ્ઞાનપંચમીનું શ્રુતસંવિભાગ મળ્યું. આનંદ, આનંદ, અત્યાનંદ. બહુ જ સરસ. એક ગ્રંથ બની ગયો. પ્રિન્ટીંગ સરસ થયું છે. જાણે એક પુસ્તક જ બની ગયું છે.

/ મુનિ શ્રીહંમહર્ષવિજયજી ગણિ મ.

આ પરિપત્રને લેખકો અને વાચકો જોરદાર મળ્યા. માથું ભમી જાય તેવા પ્રશ્નો ઉઠાવનાર પણ મળ્યા, તો માથું ઝૂકી જાય તેવા ઉત્તરદાતાઓ પણ મળ્યા. માનનીય શ્રીનરેન્દ્રભાઈએ વડાપ્રધાન કેવા હોય તેની વ્યાખ્યા પોતાના આચરણથી નવી જ સ્થાપી. શ્રુતસંવિભાગે પણ સાધુ કેવું નવનીત આપી શકે તેની નવી વ્યાખ્યા સ્થાપી.

/ મુનિ શ્રીન્યાયરત્નવિજયજી મ.

* * *

લેખક-સંપર્કસૂત્ર

આચાર્ય શ્રીભાગ્યેશવિજયસૂરિજી C/o. પી. રમેશચન્દ્ર એન્ડ કં., ૧૧૮, સરકીવાડની પોળ, તળિયાની પોળની સામે, સારંગપુર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૧ મો. ૯૪૨૮૫ ૩૪૨૦૩

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦

આચાર્ય શ્રીમુક્તિ-મુનિચન્દ્રસૂરિજી C/o. ચંપક વી. દેહિયા, ૩૦૨, આકૃતિ બિલ્ડિંગ, ન્યૂ લાઇફ હોસ્પિટલ કે સામને, ટેલિફોન એક્સચેન્જ, ઘાટકોપર (પ.), **મુંબઈ ૪૦૦૦૮૬ મો. ૯૮૧૯૦ ૬૫૫૮૮**

આચાર્ય શ્રીરત્નસંચયસૂરિજી C/o. રાજેન્દ્ર એન. શાહ, બી-૩, રત્નધરા એપા., વાસુદેવનગર, ગિરધરનગર બ્રિજ પાસે, શાહીબાગ, **અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૪**

આચાર્ય શ્રીશ્રમણચન્દ્રસૂરિજી C/o. વિવેક શાહ, એ-૨૦૦૩, સર્વોદય હાઇટ્સ, જૈન મંદિર રોડ, સર્વોદય નગર, મુલુંડ (પ.), **મુંબઈ ૪૦૦૦૮૦ મો. ૯૮૧૯૯ ૭૧૫૫૬**

પં. શ્રીકલ્યાણકીર્તિવિજયજી ગણિ, મુનિ શ્રીઆત્મકીર્તિવિજયજી C/o. સંદીપ ડી. શાહ, પ્લોટ નં. ૨૨૭, ૫૦૨, બાલાજી સદન, SIES સ્કૂલની સામે, KAS રોડ, કિંગ્સ સર્કલ, માટુંગા, મુંબઈ ૪૦૦૦૧૮ મો. ૯૮૨૦૭ ૭૫૨૮૫

મુનિ શ્રીશીલચન્દ્ર-કુમુદચન્દ્ર-નિર્ગ્નથચન્દ્ર-ગોપમચન્દ્ર-જયધોષ-કૃતનિશ્ચયવિજયજી C/o. સુરેશભાઈ શાહ, ૩૦૧, સુરેશ સદન, દોલતનગર રોડ નં. ૪, બોરવલી (પૂ.), **મુંબઈ ૪૦૦૦૬૬ મો. ૯૮૧૯૧ ૮૯૫૭૩**

મુનિ શ્રીઅર્હચન્દ્રસાગરજી ગણિ C/o. સંકેત પરેશભાઈ શાહ, ૩૦૨, સાકેત એપા., ૫૧, ટી. રી. એસ. રોડ, વીરસાવરકર ગાર્ડન કે પાસ, બોરીવલી (પ.), **મુંબઈ ૪૦૦૦૯૨**

મુનિ શ્રીતીર્થનિલકવિજયજી C/o. કુલીન શાહ, S-42, બેલિજયમ સ્કવેર, લક્ષ્મીવિલાસ બેંક સામે, દીલ્હી દરવાજા, **સુરત ૩૯૫૦૦૩ મો. ૯૮૨૫૩ ૬૦૮૬૦**

મુનિ શ્રીત્રૈલોક્યમંડન-ત્યાગમંડન-મુક્તિમંડનવિજયજી સંપાદકના સરનામે

મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી C/o. જિતેન્દ્ર કાપડીયા, ૩, તુલસીપૂજા ફ્લેટ, વસંતકુંજ, નવા શારદામંદિર રોડ, પાલડી, **અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૭ મો. ૯૮૨૪૦ ૮૦૩૦૮**

મુનિ શ્રીરાજદર્શન-શ્રમણોદય-કલ્પસૂત્રવિજયજી C/o. ઝવેરી જૈન ઉપાશ્રય, ૫, મિત્રમંડળ સોસા., આલોક હોસ્પિટલ પાછળ, ઉસ્માનપુરા ૪ રસ્તા, **અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૩ મો. ૮૩૦૬૪ ૨૩૫૩૧**

મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી C/o. જયજિતેન્દ્ર ગ્રાફિક્સ, ૩૦, સ્વાતિ સોસાયટી, સેન્ટ એવીયર્સ રોડ, પો. નવજીવન, **અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ મો. ૯૮૨૫૦ ૨૪૨૦૪**

મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી C/o. રૂપેશભાઈ ડી. શાહ, ૧૫, વિમલનાથ સોસાયટી, જેઠાભાઈ પાર્ક, નારાયણનગર રોડ, પાલડી, **અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૭ મો. ૯૬૬૨૫ ૦૩૮૦૩**